يىپەك يولىدىكى 99 سىر

ئاپتورى: چىەندائۇ شىنسى (ياپونىيە)
تەرجىمە قىلغۇچى: ئەركىن ھوشۇر
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەكبەر ئىلى

ABDUL CELİL TURAN
Yeni Doğan Mah, Sok. 41
No. 7/4 Tel : 553 40 92
Zeytinburnu - İstanbul

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
1986 - يىل. ئورۇمچى

بۇ كىتاب تيەنجىن خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 - يىل 7 - ئايدا نەشر قىلىنغان 1 - نەشرى. تيەنجىن 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据天津人民出版社一九八一年七月第一版第一次印刷本翻译出版。

يېپىك يولىدىكى 99 سىر

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورو)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1092×787مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 10
1986 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1987 - يىل 3 - ئاي 3 - بېسىلىشى
ISBN7-5371-0040-3/K-8
كىتاب نومۇرى: M11124·18
سانى: 81 51—12200
باھاسى: 0·90 يۈەن

شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى يورۇتۇپ تۇرغان مۇھىم ئەسەر

ئوتتەك قىزىپ تۇرغان تەكلىماكان قۇملۇقى، خەتەرلىك پامىر ئېگىزلىكى، كوئېنلۇن تېغى، ھىمالايا تېغى، قاتارلىق چوڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ مۇرەككەپ جۇغراپىيىلىك شارائىتىدا ۋە ھاۋا كىلىماتىدا بۇرۇنىدىن تا ھازىرغىچە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. يېپەك يولى بىنا بولغانىدىن ئېتىبارەن، قانچىلىگەن ئادەمزات بۇ يولنى بېسىپ ئۆتكەن ۋە جەبىر ـ جاپا ئىچىدە زار ـ زار قاقشاپ ھاياتىدىن ئايرىلغان؟

ئۇچار بۇلۇتقا مىنىپ ئاسمانىنىڭ قەرىدە يېپەك يولىنى كېزىپ چىققان سۈن ۋۇكۇڭ ھامان قەدىمىي كىشىلەرنىڭ خىيال ـ تەسەۋۋۇرى. بىراق بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاسىيا يولىنىڭ پىلانلىنىشى ۋە چوڭ تېپىتكى رېئاكتۇر ئايروپىلانىنىڭ قاتنىشى قەدىمىي كىشىلەرنىڭ خىيال ـ تەسەۋۋۇرىنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كۆچمە قۇملۇق تېگىدە غەپلەتتە ياتقان ئەڭ قەدىمىي مەخپىيەتلىكلەرمۇ بارا ـ بارا تېپىلىۋاتىدۇ.

بۇ كىتاب شەرق ـ غەرب ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان كەڭ دائىرىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان مول مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

1. يىپەك يولىنىڭ ئىپتىدائىي گۈرۈنۈشى — شەرق — غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ نەق مەيدانىغا زىيارەت 6

1. يىپەك يولى دېگەن نېمە، داغدۇغىلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىسپاتى 6

2. بوستانلىق ۋادىلاردا نېمە ئۈچۈن شەھەرلەر بەرپا بولىدۇ 9

3. قۇملۇقتىكى كارۋانلار يىپەك يولىنى قانداق كېزىپ چىقتى 12

4. كەڭ يايلاقتىكى ئالتۇن يول دېگەن نېمە ... 15

5. جۇڭگونىڭ غەربىدىكى بېيىش — كۇبىلاي خاننىڭ كېلىپ چىقىشى 17

6. غەربىي رايونىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى كىم 20

7. كۆچمەنچى تۈرمۇش قانداق پەيدا بولغان ... 23

8. ئاتقا مىنىشنىڭ كەشپ قىلىنىشى نېمىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقتى 26

9. جۇڭگونىڭ رەڭلىك ساپاللىرى ئوربىنىتىش① كەلگەنمۇ 29
10. سلىك① ئىشلەپچىقارغۇچى «سېرسىلار» قەيەردە 32
11. جۇڭگولۇقنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئورئۇنت دېگەن تەلىماتىنىڭ توغرا ـ خاتالىقى ھەققىدە ئىزدىنىش 35

2. زور بوشلۇق ـــ كۆچمە قۇملۇق ئېچكىرىسىدە تارىخ ئىزدەش 39

12. يېقىنقى زاماندا ئۇيغانغان يېپەك يولى ... 39
13. ئېكسپېدىتور پروژارسكىنىڭ ئۆلۈمى 42
14. خىيالى كۆلى ـــ لوپنۇر مۇنازىرىسىنىڭ باشلىنىشى 45
15. كۆچمە كۆل ـــ لوپنۇر مۇنازىرىسىنىڭ تاسادىپىي نەتىجىسى 48
16. دورەن پادىشاھلىقىنىڭ تېپىلىشى 50
17. مىراندىكى ئىبادەتخانا خارابىسىدىكى قاناتلىق پەرى نەپىسى 53
18. پىلىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىش ھېكايىسىـــ ستېيىننىڭ پائالىيىتى (1)..... 55
19. نېيە ۋە دۇڭخۇاڭنى ئېچىش ـــ ستېيىننىڭ پائالىيىتى (2) 58
20. دۇڭخۇاڭشۇناسلىقنىڭ ماكانى ۋە دۇڭخۇاڭ ھۆججەتلىرى 61

21. مىڭ ئۆينىڭ سىرى 64
22. دۇكخۇاڭ پۇتۇكلىرىنى ساتقىلى راھىبنىڭ ئاقمۇتتى 66
23. داگۇ ئەترىتىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئېكسپېدىتسىيىسى 69
24. بوستانلىقلاردىكى خەلق قانداق ياشىغان؟ ئۇلار قانداق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان 72
25. مېرۇ (مەرۋى) شەھرىنىڭ يېپەك يولىدىكى تارىخىي ئەھمىيىتى (1) 75
26. مېرۇ (مەرۋى) شەھرىنىڭ يېپەك يولىدىكى تارىخىي ئەھمىيىتى (2) 79

3. سايامەتچىلەرنىڭ ئويۇنى — ئۇلار نېمە ئۈچۈن يېپەك يولىنى كېزىپ چىققتى 84

27. ئادەم سۆڭەكلىرى يېپەك يولىنىڭ بەلگىسى... 84
28. تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيانى ھەممىدىن بۇرۇن سايامەت قىلغۇچى كىم 87
29. تۇلپار تايچىقى جۇڭگوغا قانداق كەلگەن... 90
30. «جاڭ چيەننىڭ يول ئېچىشى» دېگەن نېمە؟ 93
31. سەركەردە بەن چاۋنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسى «يول ۋاس ئۇۋۇسىغا كىرمەي تۇرۇپ، يولۋاس بالىسىغا ئېرىشكىلى بولماس» 94
32. «تۇرنا ناخشىسى» — سىياسىي غەزەللىك

توي پاجئه‌سگه قىلىنغان شكايەت 98
33. ۋېنتسىيه سودىگىرىنىڭ ئاجايىپ ساياھىتى... 101
34. ماركوپولو يىپەك يولىنى كېزىپ چىقتى ... 104
35. ماركوپولونىڭ كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرى..... 107
36. «شەرقته كۆرگەن - ئاڭلىغانلار خاتىرىسى»
نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا 109
37. ئاسىيا چولۇق قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىده
خرىستىئانىست پادىشاھ جون ئۆتكەنمۇ ... 112
38. ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ساياھەتچىسى ئىبن باتتۇتانىڭ سەرگۈزەشتىسى 115

4. ئېشقاد ۋە گۈزەللىكنىڭ تارقىلىشى — راست ئادەم ۋە راست ئىشلار بايان قىلىنغان «غەرب كە ساياھەت خاتىرىسى» ۋە گاندارا بۇددىزم سەنئىتىنىڭ بامىئان چولۇ بۇتىغىچە 117

39. بۇددىزم جۇڭگوغا قاچان ۋە قانداق تارقالغان 117
40. راھىب فا شيەن ھىندىستانغا قانداق بارغان..... 120
41. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» — 1 (مۇددىما)... 123
42. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» — 2 (قىپچاق قۇتۇلۇش) 126

43. راست ئادەم، راست ۆەقە بايان قىلىنغان «غەربكە سايامەت خاتىرىسى» — 3 (سىرلىق كەچۈرمىش) 129
44. راست ئادەم، راست ۆەقە بايان قىلىنغان «غەربكەسايامەت خاتىرىسى» — 4 (قايتىش) ... 132
45. گاندارا بۇددىزم سەنئىتى قانداق پەيدا بولغان 134
46. گرېك سىماسىدىكى بۇددا ھەيكەللىرى قانداق يارىتىلغان 137
47. ئوتتۇرا ئاسىيادا ۆىنۇسنىك ھەيكىلى قانداق تېپىلدى 138
48. باميان چوڭ بۇتىنىڭ يۇرتىدا 141
49. قەدىمىي يادىكارلىق تاشلارغا زىيارەت 143

5. قەدىمىي جۇڭگودا ئېچىلغان پارس مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى 145

50. خەلقئارالىق شەھەر چاڭئەن توغرىسىدا تولۇق ئىزدىنىش 145
51. غەربىي رايون ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى «يۆتكىگۈچى» سوغدىلار قانداق ئادەملەر 148
52. يۇرتىغا بولغان سېغىنىش 150
53. جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن زورو ئاستىر دىنى... 152
54. جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن خرىستىئان دىنى 155

55. جۇزى تەلماتىغا تەسىر كۆرسەتكەن مالى دېنىي 158
56. ئىران مەدەنىيىتى تاك سۇلالىسىنىك كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، ئۆي ـ ئىمارەتلىرىنگە قانداق ئۇمۇملاشقان 161
57. ئىران ئۇسلۇبىدىكى نەقىش دېگەن نېمە؟... 163
58. سېرىكچىلىك ۋە توپ ئويناش نەدىن كېلىپ چىققان 165
59. قەغەز ياساش غەربكە قانداق تارقالغان..... 166
60. تاك سۇلالىسىنىك يىمىرىلىشىدىكى سەۋەب نېمە 168
61. ياپونىيىگىچە سوزۇلغان «يېپەك يولى» ئۈستىدە ئىزدىنىش 171
62. نەيلىياك چوڭ بۇتى بىلەن جېڭىاك ئىبادەتخانىسىنىك يېپەك يولى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ 175

6. يايلاق، بوستانلىق ۋە مۇنبەت دالىلاردىكى بەزمە ـــ ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى ئىمپېرىيىلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە مۇنتەزىر بولۇشى ھەققىدە ئىزدىنىش 178

63. ئارىيانلارنىڭ كېلىپ كۆچمىدە كۆچۈشى نېمىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى 178

64. ئاتلىق مىللەت سېكسايلار كىملەر؟ 180
65. ئاتلىق كۆچمەنچىلەر بىلەن دېھقانچىلىق
مەدەنىيىتى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار
قانداق باشلانغان 183
66. تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر ئاسىنا قەبىلىسى باش
چىلىقىدىكى تۈركلەر قانداق مىللەت 186
67. گرېكلەشكەن مەدەنىيەت مەركىزى — ئالېك
ساندىرىيىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈز
لىنىشى 189
68. يېپەك يولىنى توسۇپ ياتقان غەربىي شيا دۆلىتى
نىڭ كېلىپ چىقىشى 192

7. ئەرەبلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى 197

69. ئىسلام دۆلىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغان خەلىپە
تۆزۈمى قانداق تۈزۈم؟ 197
70. پېرسىيە ساسانلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپى
دىن قانداق يوقىتىلغان 200
71. سوغدىيانا مەدەنىيىتى بىلەن تۇخارىستان
مەدەنىيىتىنىڭ قانداق پەرقى بار 202
72. قىسقا ئۆمۈرلۈك شەھەر — ئارۇشىدىنىڭ
تەقدىرى قانداق بولدى 205
73. يېپەك شەھىرى پاگاندانىڭ خارابىلىققا ئايى
لىنىشى 207

74. قىزىل قۇمىلۇق ۋە ئەرەب قوشۇنى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جەڭ — بۇخارا شەھىرى (1) ... 210
75. مۇنقەرر بولۇش — بۇخارا شەھىرى (2) ... 213
76. خۇرافشاھ ئوردىسىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ سىرى 214
77. سەمەرقەنتنىڭ قوغۇشۇن تۇرۇبلىق سۇ يولى... 218
78. سوغدىلار نېمە ئۈچۈن ئىچكى ئۇرۇش قىلغان... 221
79. قۇتايبا تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ (1) 225
80. قۇتايبا تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ (2) 227
81. ئەرەبلەر تاجاۋۇز قىلغان سەمەرقەنتنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولدى 230
82. سوغدى مەدەنىيىتىنى قامال قىلىپ تۇرغان بەشكەنت ۋە موك تېغى ھەققىدە رىۋايەت (1) 234
83. سوغدى مەدەنىيىتىنى قامال قىلىپ تۇرغان بەشكەنت ۋە موك تېغى ھەققىدە رىۋايەت (2) 236
8. يىپەك يولىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەت — ئالېكساندر ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئايالار دۆلىتىگىچە 239
84. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ رىۋايىتى قەدىمىي ياپونىيىنىڭ يېتىپ بارغانمۇ 239

85. ئىمپېراتور ئالېكساندر ئايالىلار دۆلىتىنى ئىستىلا قىلغانمۇ 244
86. رەۋايەتتىكى ئايالىلار دۆلىتى قەيەردە 248
87. شەيتان بازار — سۆكۈت سودىدىكى مالىلار
يېپەك يولىنى گۈللەندۈرگەنمۇ (1) 252
88. شەيتان بازىرى — سۆكۈت سودىدىكى مالىلار
يېپەك يولىنى گۈللەندۈرگەنمۇ (2) 255
89. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەككىزىنچى سېپىلى
ياسىتىشى (1) 260
90. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەككىزىنچى سېپىلى
ياسىتىشى (2) 263
91. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەككىزىنچى سېپىلى
ياسىتىشى (3) 267
92. غار ئىچىدە ئۇخلاپ ياتقان يىگىتلەر
كىملەر 271
93. غار ئىچىدە ئۇخلاپ قالغان يىگىتلەر تەڭرى
تاغ ئېتىكىگە قانداق كېلىپ قالغان 274

9. يېپەك يولىدىكى ئەڭ — ياۋروپا — ئاسىيا
قۇرۇقلۇقىدىكى گىگانت ئادەملەر، گۈزەللەر ۋە
شائىرلار 278

94. يېپەك يولىدىكى كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان شەھەر قايسى 278

95. يەپەك يولىدىكى ئەك ئۇلۇغ قەھرىمان كىم ... 282
96. يىپەك يولىدىكى ئەك گۈزەل ساھىبجامال
كىم 286
97. يىپەك يولىدىكى ئەك چوك ئالىم كىم 289
98. يىپەك يولىدىكى ئەك چوك شائىر كىم (1)... 293
99. يىپەك يولىدىكى ئەك چوك شائىر كىم (2)... 297

كىرىش سۆز

جەننەتكە كىرگەنلەر يىپەك
رەختتىن كىيىم كىيىدۇ

— «قۇرئان»

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل — جۇڭگو-نىڭ مىسلىسىز گۈللىنىپ رونىق تاپقان دەۋرى ئىدى. ئوتتۇرا دېڭىز رايونى رىم ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئېيتىش لازىمكى، ئاۋغاندا شۇ دەۋردە ھەممە يول رىمغا تۇتىشار ئىكەنـلىكى. كېيىنچە ئىسلام ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا دېڭىز رايونىدا كىشىنى تەئەججۇپلەندۈرگۈدەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندا، چاڭئەننى پايتەخت قىلغان بۇيۇك تاڭ ئىمپېرىيىسى شەرقىي ئاسىيادا گۈللىنىپ قۇدرەت تاپقان. خەن سۇلالىسى بىلەن رىم، بۇيۇك تاڭ بىلەن ئىسلام ئىمپېرىيىسى، بۇ خىل سېلىشتۇرۇش نېمىدېگەن ھەشەمەتلىك. بۇ ھەم شەرقىي — غەربىي ئىككى ئوكيانىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنىڭ بىر مەزگىل دەۋر سۈرۈشىنىڭ سەۋەبى.

جۇڭگونىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى يىپەك رەختىنىڭ غەربتىكى ئەڭ چوڭ ئىستېمال رايونى رىمغا ئۇزۇلمەي توشۇپ تۇرۇلغانلىقىدىن بۇ يول يىپەك يولى، دەپ ئاتالغان. بۇ ئىسىم-نىڭ قويۇلۇشى ئەلۋەتتە يېقىنقى زامانىدىكى ئىش: كىتابىمىزدا دېگىنىمىز يولىنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرۇپ، چاڭئەندىن باشلانغان خېنى كارىدورى، تەڭرى تاغنىڭ جەنۇبىي-شىمالىي يولى، سوغدىيانە، ئىران، ئىراق، سۇرىيە قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا دېگىز ساھىلىغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى مەخسۇس ئوبيېكت قىلىپ، تەپسىلات قىلايلى.

يىپەك رەختى چىرايلىق ھەم كىيىم كىيىسە كىشىگە ھۇزۇر بەرگەچكە، قەدىمدىن ئەتىۋارلىنىپ كەلگەن. يىپەك يولى ئۇزۇن، خەتەرلىك ۋە ھاۋا كىلىماتى دەھشەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە سىياسىي ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقىدىن پات-پات توسۇلۇپ قالاتتى. بۇنداق ئۇزۇن مۇساپىنى كېزىپ، سانسىزلىغان قوللاردىن ئۆتۈپ، يول بويى ئۇچراپ تۇرىدىغان قازاقچىلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئارقىلىق ئاندىن مەنزىلگە يەتكەچكە ئۇنىڭ باھاسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى تەبىئىي ئىدى.

قىسقىسى، يىپەك يولى — جۇڭگونىڭ يىپەك رەختىنى غەربكە توشۇش يولى، شۇنداقلا پىلىچىلىكنى غەربكە تارقىتىش يولى. مۇنداق بىر رەۋايەت بولغان: تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم تۈگۈنگە جايلاشقان خوتەن شاھى بىر قېناق ھېيلىسىنى ئويلاپ چىقىپ، ئۆزىگە ياتلىق قىلمىغان جۇڭگولۇق خانىكىسىگە پىلە ئۇرۇقىنى چېچىنىڭ تۈگۈنچىگە تىقتۇرۇپ ئەكەلدۈرگەن ئىكەنمىش. شۇنىڭ بىلەن

لۇ يەرگە پىلىچىلىك تارقالغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ V ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىكى ئىش ئىمىش. ئۇزۇن ئۆتمەي پىلىچىلىك تېخنىكىسى پامىر ئېگىزلىكىنى ھالقىپ ئۆتۈپ بوستانلىق ۋادىلارغا تارقىلىشقا باشلايدۇ. پىلىچىلىك نىڭ غەربكە تارقىلىشىدا رايون جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئالدى بىلەن ئەلۋەتتە ئىران ئېگىزلىكى ئەڭ چوڭ رول ئوينىغان. بۇنىڭدا گەپ يوق. مىللەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىران مىللىتى زور رول ئوينىغان. ئۇلار ئۆز تەۋەلىكىنى سوغدىيانىدىن تەكرى تېخنىسىڭ جەنۇبىغچە كېڭەيتتى. ھەتتا خوتەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغچە يەتتى.

شەرقىي رىم تارىخشۇناسلىرىنىڭ دېيىشىچە، پادىشاھ يوستىنىان مىلادى 550 - يىلى ياكى 551 - يىلى سېرىندا① ۋە سېرىس② تىن قايتىپ كەلگەن خرىستىئان مونا خىدىن پىلە ئۇرۇقىنى قولغا چۈشۈرۈش ھەققىدە ئاجايىپ تەكلىپنى ئاڭلىغان. بۇ مۇناخ ئىككى يىلدىن كېيىن دەرۋەقە پىلە ئۇرۇقىنى ھايتا تاياقنىڭ ھەخپىي تۆشۈكىگە يوشۇرۇپ ئەكەلگەنمىش. شۇندىن ئېتىبارەن پىلىچىلىك شەرقىي رىم تەۋەسىگە تارقىغانىكەن.

---

① سېرىندا — قەدىمىي يەر ئىسمى. مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە، شەرقىي رىم تارىخىي كىتابلىرىدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭ ئەتراپلىرى سېرىندا دەپ ئاتالغان.

② سېرىس — قەدىمىي گرېكلار ۋە رىملىقلار ئاسىيادىكى يىپەك ئىشلەيدىغان مىللەتلەرنى شۇنداق ئاتايتتى. كېيىنچە جۇڭگولۇقلار شۇنداق ئاتىلىپ جۇڭگو «سېرىس مەملىكىتى». جۇڭگولۇقلار «سېرىس»لار دەپ ئاتالغان. «سېرىس» «絲(سى)» نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى.

مۇھەممەد پەيغەمبەر تەخمىنەن مىلادى 570 - يىلى ئەرەبستاندا دۇنياغا كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا شۇ جايدىمۇ يىپەك رەختى ناھايىتى ئەتىۋارلىق ئىدى. «قۇرئان» نىڭ بىرنەچچە يېرىدە: ساۋابلىق قىلغانلار ئاخىرەتتە جەننەتكە كىرىدۇ، يىپەكتىن كىيىم كىيىدۇ، دەپ يېزىلغان. گەرچە پەيغەمبەرنىڭ باشقىلار ھەدىيە قىلغان يىپەك كىيىمى بولسىمۇ، ئېيتىشلارچە ئۇ پەقەت ئاللاغا تاۋاپ قىلغاندا بىرلا قېتىم كىيگەنمىش.

ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە، يىپەك رەختنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك بۇيۇم ئىكەنلىكى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىسپاتلاندى. ئەرەبلەر زور كۆلەمدە مۇستەبىت يۇرگۈزۈش ئارقىلىق ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يىپەك يولىنىڭ غەربىي يېرىم قىسمى، تا پامىرنىڭ غەربىيگىچە يەتكۈزدۇ. تۇرمۇش ھەشەمەتلەشكەن سېرى يىپەك رەختى ئىسلازادە تۆرىلەر ۋە دۆلەتمەن ئادەملەرنىڭ كۈندىلىك كىيىم - كېچەك كىگە ئايلىنىپ قالدى. «مىڭ بىر كېچە» دىمۇ پۈزۈر يىپەك كىيىملەر، گىلەم، كۆرپە - چۈشەك، دېرىزە پەردىسى ۋەھاكازالار ھەققىدە تەسۋىرلەر ئاز ئەمەس. ئوتتۇرا ئەسىردىن تا يېقىنقى زاماننىڭ باشلىرىغىچە، ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى سودا بۇيۇملىرى ئىچىدە يىپەك رەختى ئەڭ مۇھىم تۆت خىل تاۋارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. ھەتتا ئىسلام ئەللىرى چەتكە چىقارغان مالىلار ئىچىدە خام يىپەك ۋە يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى ھېچ بولمىغاندا XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان دېگەن رىۋايەت بار.

يىپەك دېگەن بۇ سۆز، ئەرەبچىدە «خالىر»، پارسچىدا

«گاز»، «گارس» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىسى، بۇ سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى تېخى ئېنىقلانغىنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېپەك يولى تارىخى ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىقلار ھەققىدە نۇرغۇن سىر تېخى يېشىلمىدى. يېپەك يولىدا دىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئىدېئولوگىيە، رېۋايەت ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى بولغانلىقى گەرچە بىزگە مەلۇم بولغان بولسىمۇ، لېكىن يۇلارنىڭ ئىچىدە يېشىلگەن سىر زادى قانچىلىك؟ مەزكۇر كىتاب مانا بۇ سىر دېگىزىغا تاشلانغان بىر تال ئىزدىنىش يىپى.

چېھنداۋ شىنسى

1987 - يىل 10 - ئاي

1. يىپەك يولىنىڭ ئىپتىدائىي كۆرۈنۈشى — شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ قەدىمىدىن زىيارەت

1. يىپەك يولى دېگەن نېمە، داغدۇغىلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىسپاتى

بىپايان ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا، شەرقتىن غەربكە تۇتىشىدىغان بىرنەچچە يول بار. بۇ يوللار پۈتۈن ئىسسىپ تۇرىدىغان كۆچمە قۇملۇقلارنى، قەھرىتان سوغۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئەگرى ـ توقاي تاغ ـ چوققىلارنى ھالقىپ ئۆتىدۇ. بىز بۇ يولنى «يىپەك يولى» دەپ ئاتايمىز.

بۇ ئىسىم گويا نۇرغۇن مىللەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن ياسىل بولغان موكىدەك توختاۋسىز ئۆتۈشۈپ، تۇقۇپ چىققان شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم زەربابىنىڭ سىمۋولىدۇر. بەئەينى رىمنىڭ بىر كېچە» دېگەن ئاق كۆڭۈل مەشھۇر ئەلى بابا:

«ستم ـ سم ئىشكنى تاچ» دېيىشى بىلەنلا ئوغۇن مال ـ دۇنياغا ئېرىشكەندەك، بىزمۇ يېپەك يولىنى ئىزدىنىش ئارقىلىق ئىچكى قۇرۇقلۇق تەكتىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئەڭ قەدىمىي تارىختىن ۋاقىپ بولالايمىز. شۇ يوسۇندا، ئادەملەرنىڭ ئەينى زامانىدىكى ھېسسىياتى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە يېرىلىش بولۇشى، مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى، دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ مۇشەققەتلىك قەدەملىرى، بىباھا يۇيۇملارنى توشۇغان كارۋانلار، ئاتلىق كۆچمەنچىلەر، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ باش روناللۇقىدا ئورۇنلانغان تارىخىي دراملار، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىشق ـ مۇھەببەت، ھەقانىيلىق، كۈزەش ـ شىجائەت، ئارزۇ ـ تىلەك، ئىنتىلىشلەر، تەۋەككۈلچىلىكلەرنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. قېنى، ئەمدى بىز قەدىمدىن بۇيان كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ كېلىۋاتقان «يېپەك يولى» غا بولغان ساياھىتىمىزنى باشلىۋېتەيلى!

بۇ يولغا نام قويغۇچى، يەنى ئەڭ ئاۋۋال «يېپەك يولى» دېگەن بۇ سۆزنى قوللانغۇچى، گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف رىچخوفېن (1833 ـ 1905). يېپەك شۇبھىسىزكى، شەرق ـ غەرب سودىسىدىكى بىر تەرەپنىڭ بازار تاپقان مېلى. يەنى جۇڭگونىڭ مۇھىم سودا بۇيۇمى. رىچخوفېن غەربىي رايونداغى يېپەك تۇشۇپ يۈرگەن كارۋانلار بېسىپ ئۆتكەن يولغا قارىتىپ بۇ سۆزنى قوللانغان. كېيىن، شۇبىتسىيە ساياھەتچىسى سۈنجىددىن (1865 ـ 1952)، ئەنگلىيىلىك ستېيىن (1862 ـ 1943) ۋە باشقا كىشىلەر ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا تەتقىقات مەيدانى تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، «يېپەك

لی» نىڭ جۇڭگودىن غەربىي رايوندىكى بوستانلىق
لارغا سوزۇلغان، ئىران ئېگىزلىكىنى توغرىسىغا كېسىپ
وپ، ئىراقتىن سۇرىيىگە بېرىپ ئاندىن دېڭىز يولى ياكى
ۇقلۇق يولى ئارقىلىق رىمغا بارىدىغان بارلىق سودا
سىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ. ھازىر
بەك يولى»نىڭ ئۇقۇمى تېخىمۇ كېڭەيدى، بەزىلەر
تا ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي
سىدىكى يايلاق يولى ۋە جەنۇبىي دېڭىزدىكى سۇ يولىمۇ
ڭغا كىرىشى كېرەك، دەپ قارىماقتا.

ئەڭ مۇھىمى بوستان يولى. يېزىق بىلەن شەرھلە
ەندە بۇ بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى يول
ەكتۇر. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قاقاس قۇملۇقتا
ـ بىرىگە يېراقتىن توتىشىپ كەتكەن بوستانلىق ۋادىلار
رق ـ غەرب سودىسىدا كەم بولسا بولمايدۇ.

ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي
سىدىكى بىپايان يايلاقتا يەنە بىر يايلاق يولى بولۇپ، ئۇ
ج يول ئېچىلىپ ئەڭ بۇرۇن ئېچىلغان يول. مىلادىدىن
رۇن V ئەسىردە ياشىغان گىرىك تارىخشۇناسى ھېرودو-
سنىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرى ۋە جۇڭگو تارىخشۇناسى
ماچيەننىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرىدە يايلاق يولى
ققىدە قەيت قىلىنغان. بۇ يولدىن سېكسايلار ئەڭ كۆپ
يدىلانغان.

جەنۇبىي دېڭىز سۇ يولى ئەڭ كېيىن ئېچىلغان. XV
سىرنىڭ ئاخىرلىرى يېڭى سۇ يولى تېپىلغاندىن كېيىن،
سىپەك يولى» بىراقلا بۇ ئاساسىي سۇ يولىغا قوشۇلۇپ

كەتتى. بۇ خىل تەرەققىيات نەتىجىسىدە قەدىمدىن سانسىز-لىغان ئادەم خىيىم-خەتەرگە قارىماي بەرپا قىلغان شەرق-غەرب مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئاساسىي يولى — بوستان يولى بىلەن يايلاق يولى چۆلدەرەپ قالىدۇ. شۇنى تەكتىلەپ ئۆتمەنكى، بۇ كىتابتىكى «يىپەك يولى» ئاساسەن بوستان يولىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

2. بوستانلىق ۋادىلاردا نېمە ئۈچۈن شەھەرلەر بەرپا بولىدۇ

بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن، پىپەك يولىمۇ بولمىغان بولاتتى. گرېك تارىخشۇناسى ھېرودوتوسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يىپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولىدۇ.

بوستانلىق ۋادىلار قۇملۇقتا يۇلتۇزدەك تارالغان. بوستانلىق ۋادىلارنى يەر ئاستى سۇيى، تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇدىن پەيدا بولغان پەسىللىك دەريا ياكى تارىم دەريا سىدەك بىزگە كۆپ ئۇچرايدىغان دەريالاردىن سىڭىپ چىققان سۇلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

بوستانلىق ۋادىلار ئەگەر تەبىئەتنىڭ خاھىشى بويىچە تەرەققىي قىلغان بولسا، ئۇنىڭ كۆلىمى ئانچە زور بولمىغان بولاتتى، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقىمۇ قېيىن بولغان بولاتتى، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر سۇ يىغىدىغان كۆلچەكىكە ئوخشاش ئىنشائاتلارنى قۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئاساسىنى كاپالەتلەندۈرگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، بوستانلىق ۋادىلاردىن يىراق جايلاردا
غىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن سۇنئىي بوستان-
لار بەرپا قىلىندى. كارىز دەپ ئاتالغان تونىل شەكلىدىكى
ەر ئاستى ئۆستەڭنى سۇغىرىش تېخنىكىسىنىڭ يۇكسەك
ەرەققىياتىنىڭ نامايەندىسى دېيىشكە بولىدۇ. كارىز — تاغ
نىكىدە بىر ئاساسىي قۇدۇق قېزىپ، سۇنى شۇ جايدىن
ونىل شەكلىدىكى يەر ئاستى ئۆستەڭ ئارقىلىق مەنزىلگە
تكۈزۈش، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى يەر ئاستى ئۆستەڭنىڭ ھەر
ۇ — 30 مېتر ئارىلىقىدا بىردىن قۇدۇق كولىنىدۇ.
بتىشلارغا قارىغاندا، كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە بىرنەچچە
لومېتر كېلەرمىش، لېكىن 80 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكىلىرىمۇ
ارمىش.
كارىزنىڭ يەر يۈزىدىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بىلەن
خشاشمايدىغان بىرى، كارىز قۇياشنىڭ قاتتىق نۇرىدىن
لى تۇرغاچقا، سۇيىنىڭ پارغا ئايلىنىپ كېتىشى ئازدەك
لاھىدىلىككە ئىگە. يىللىق يامغۇر مىقدارى نۆلگە يېقىن
لغان تارىم ئويمانلىقىدا كارىز ئۆز قۇدرىتىنى قانچىلىك
رى قىلدۇردى؟ بۇنى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىپ يېتىشى
ەس.
كارىزنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ئىران ياكى
سوپوتامىيە دەيدىغان رىۋايەتلەر بار. بۇ تۇغرۇلۇق تېخى
ىق بىر جاۋاب يوق، ئەمما كارىزنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ
رىبىدىن شەرققە قاراپ تارقالغانلىقى ئەھمىيەت بىلىنا
ېرەك، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ
ىتۇرىدىكى ئېگىزلىكتىمۇ كارىز مەۋجۇت بولغان ئىكەنمىش.

بوستانلىق ۋادىلار ئەتراپىدا كارىز ئومۇملاشقانلىقتىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەرەققىي قىلغان. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقىمۇ گۈللىنىشكە باشلىغان. ھالبۇكى، بوستانلىق ۋادىلار ئەسلىدىنلا تەبىئىي شەرت - شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كېڭەيتىلىشىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىمۇ مۇقەررەر يوسۇندا مۇھىم بىر مەسىلە بولۇپ قالغان، شۇڭلاشقا كىشىلەر قول سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ۋاستىلىك سودا ئارقىلىق نۇرغۇن پايدا كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، بوستانلىق ۋادىلار ئاۋاتلىشىپ بارىدۇ. بۇ خىل كۆتۈلمىگەن مۇۋەپپەقىيەت تۆپەيلىدىن تېرىلغۇ ئىشلىرى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ.

بۇ خىل تەرەققىيات نەتىجىسىدە بوستانلىق ۋادىلارنىڭ قىيىنچىلىقتىن تېزدىن ئۆزگىرىپ بازار ۋە ئۆتەڭلەر بارلىققا كېلىدۇ.

بىراق بوستانلىق ۋادىلارغا تىرەنگۈچ بولۇپ تۇرغان تەبىئىي شارائىت بەك ناچار ئىدى. مەيلى قانداق ئاۋات بوستانلىق شەھەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۇدىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ چوقۇم يوقىلىدۇ. قەدىمىي شەھەر زۇرەنىڭ يوقىلىشى دەل «كۆچمە كۆل»① سۆيىنىڭ ئازىيىش - كۆپىيىشى تۈزاقسىز بولغانلىقتىن كېلىپ چىققان. بۇ كۆچىلىككە

① «كۆچمە كۆل» بۈگۈنكى لوپنۇر كۆلىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇرۇندىنلا مەلۇم.

تا بۇگۈنگە قەدەر بوستانلىقتىكى سودا ئىشلىرى تىلغا ئېلىنىـ
تۇگە كارۋانلىرى دەرھال كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ.
ل قـۇملۇق كارۋانلىرىنى بىرلىك قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان
يىەت دەھشەتلىك تەبىئىي شەرت ـ شارائىتنى يېڭىشىلا
پ قىلىپ قالماستىن، گاھى پەيدا بولۇپ، گاھى يوقاپ
دىغان باندىتلارنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىدىن قوغدىنىش
ساقلىنىشىمۇ تەلەپ قىلىدۇ.

3. قۇملۇقتىكى كارۋانلار يېپەك يولىنى قانداق كېزىپ چىقتى

ھازىر بىز جۇغراپىيە خەرىتىسىنى ئېچىپ، ئۆزىمىزنى
لـۇق كـارۋانـلىرى بىلەن راستىنلا بـىللـە كـېتىۋاتـ
ندەك بـىلـىپ، يـېـپەك يـولـىدا سـايـاھـەت قـىـلـىـپ
رەيـلـى. بـىز جـۇڭـگـو چـاڭـئـەنـدىن يولغا چىققان
يلى، مـەنزىلـىـمـىـز رىم بـولـسـۇن. بـۇ جـەرىـيـانـدا
ياپـونىيە ئاراللىرىدىن تېخىمۇ بىپايان بـولغـان چـوڭ
ىنات ۋە مۇرەككەپ تەبىئىي شارائىتلارنى بېسىپ ئۆتىمىز.

چاڭئەنـدىن يولغا چىققان قۇملۇق كارۋانلىرى دەسـ
تە لەنجۇغا بېرىپ توختايدۇ. لەنجۇدىن دۇڭخۇاڭغا بار-
چە بىز لياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجـۇ ۋە گۇاجۇ قـاتارلـىق
ستانلىق شەھەرلەرنى بىر ـ بىردىن ئېكسكۇرسىيە قىلىمىز.
ڭخۇاڭغا بېرىش ئۈچۈن بىر ئاي چـامىسىدا يول يۈرۈشكە
غرا كېلىدۇ.

دۇكخۇاكغا گىرىش بىلەن تارىم ئويمانلىقى گۈڭ ئالدىـ
جىزدا نامايان بولىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا تەكرى
تاغ تىزمىسى، جەنۇبىدا كۇئېنلۇن تاغ تىزمىسى، غەربىدە
پامىر ئېگىزلىكى بار. ئۇنىڭ مەركىزىي قىسمى تەكلىماكان
قۇملۇقى ھېسابلىنىدۇ.

دۇكخۇاكدىن چىقىپ، قاشقۇۋۇقتىن (يۇمېنگۇەن) ياكى
جەنۇب تەرەپتىكى ياكگۇەن قۇۋۇقىدىن ئۆتۈپ سەل ماكسا،
يول قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكى (غەربىي رايوننىڭ
جەنۇبىي قىسمى) ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىي گىرۋىكىدىن (غەربىي
رايوننىڭ شىمالىي قىسمى) ئىنبارەت ئىككى يولغا بۆلۈنىدۇ.
قۇملۇق كارۋانلىرى ئەگەر كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي
ئېتىكىدىكى جەنۇبىي يولنى بويلاپ ماكسا، ئۇ ھالدا ياكگۇەن
قۇۋۇقىدىن چىقىپ، روراەن، پىشامشان، چەرچەن، نىدان،
ئۇدۇن (ھازىرقى كېرىيە ۋە خوتەن) يەكەنىي بىسىپ ئۆتۈپ
سۇلېغا كېلىدۇ.

قۇملۇق كارۋانلىرى ئەگەر تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىي
ئېتىكىدىكى شىمالىي يولنى بويلاپ ماكسا ئۇ ھالدا قاشـ
قۇۋۇقتىن چىقىپ، ئاراتۇرۇك (قۇمۇل) غا كېلىدۇ. ئېيتىشلارچە،
مىلادى Ⅱ ئەسىردىن بۇرۇن، دۇكخۇاكدىن ئالدى بىلەن
رورەنگە بېرىپ، ئاندىن ئاراتۇرۇككە بارار ئىكەنمىش.
ئاراتۇرۇكتىن قاراغوجا، كۇچا، ئاقسۇ، ۋېنسۇ ئارقىلىق سۇـ
لىغا بارىدۇ. قايسى يول بىلەن مېڭىشتىن قەتئىينەزەر،
ھەممىسى ئوخشاشلا تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئايلىنىپ، ئۇنىڭ
شىمالىي گىرداۋىنى بويلاپ غەربكە قاراپ پۇرۇش قىلىپ
سۇلېدا ئۇچرىشىدۇ.

ئۇندىن كېيىنلا، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتالغان
مىز ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. پامىر
گىزلىكى جۇڭگودا سۇئېلىك① چوقىسى دەپ ئاتىلىدۇ.
يتىشلارچە، بۇ جايدا پىياز كۆپ بولغاچقا، شۇ نام بېرىلگەن
ەن. بۇ ئېگىزلىك ياپونىيەدىكىگە ئوخشاش ئېگىز ـ پەس
كچە شەكىلدە ئەمەس، چۈنكى ئېگىزلىكنىڭ ئۆزىلا دېگىز
زىدىن 3000 مېتىردىن ئېگىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېگىزلىكى
600 ـ 7000 مېتىر كېلىدىغان قاتمۇ قات تاغ ـ چوققىلار
د كۆتۈرۈپ، جۇددى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ
مى ئىلاھىيەك ھەيۋەتلىك تۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا قاراقورۇم تېغى، كۇئېنلۇن تېغى،
ىنىدىقۇش تېغى ۋە تەڭرى تېغى قاتارلىق،
ڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ھەممىسى ئېگىزلىكنى ئاساس قىلىپ
رقايسى تەرەپكە سوزۇلغان، ئۇلار جۇددى بېشى پامىر
گىزلىكى بولغان غەربكە قاراپ پەرۋاز قىلىۋاتقان گىگانت
ر قۇشقا ئوخشايدۇ.

قۇملۇق كارۋانلىرى سۇلىدىن يولغا چىقىپ، تېلىنىڭ
ۋقىلىرىدىن ئۆتۈپ فەرغانە ئويمانلىقىغا كېلىدۇ. زىمىرزاك
رقىلىق سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا كېلىدۇ ياكى سۇلىدىن
ەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، ۋاخان جىلغىسىدىن ئۆتۈپ، ئامۇ
ريانىنى بويلاپ قۇندۇز ياكى بالىخقا كېلىدۇ.

سەمەرقەنت ياكى بۇخاراغا كېلىۋالسا موسوپوتامىيەگە

① تاپتور بۇ يەردە خەنزۇچە ماتېرىياللىق كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق يازغان.

سەپەر قىلىش ئاسانغا چۈشىدۇ. موسوپوتامىيەدىن يولغا چىقىپ ئوتتۇرا دېڭىز ساھىلىغا بېرىۋالسىلا كېمە بىلەن رىمغا بارغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ سىرت يەنە ھىندى يولى بارلىقىنى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىقىمىز لازىم. بۇ بۇددىزم مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا تۆھپە قوشقان راھىبلار قاتناپ تۇرغان يول.

4. كەڭ پايلاقتىكى ئالتۇن يول دېگەن نېمە

يېپەك يولىنىڭ ئاساسلىق يولى — بوستان يولى ئاۋاتلىشىشتىن بۇرۇن، شەرق — غەرب سودىسىنىڭ ئاساسىي يولى ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ سەل شىمالىدا ئىدى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى جەنۇبىي روسىيە تۈزلەڭلىكىدىن موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىگىچە يېتىپ بارىدىغان تۈتىشىپ كەتكەن چوڭ پايلاق ئىدى. ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەتراپىدا كەڭ تۈزلەڭلىكلەر ۋە چوڭ دەريالار بار ئىدى، بۇ جايلاردا قەدىمدىن مەدەنىيەت يۈكسەك تەرەققىي قىلغان، بىراق ئىچكى قۇرۇقلۇقتا قاتمۇقات ئېگىز تاغ — چوققىلار، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قۇم بارخانلار تۈتىشىپ كەتكەن بىپايان قۇملۇق بار ھەمدە كۆز يەتكۈسىز پايلاقلارمۇ بار.

دەل مۇشۇ پايلاقلاردا خېلى بۇرۇنلا كارۋان يولى بارلىققا كەلگەن. پايلاق يولى دېگىنىمىز مۇشۇ. ئەڭ قەدىمىي دەۋرلەردە سېكسايلار بۇ يولنىڭ ئاساسىي قەھرىمانى ئىدى. مەشھۇر ئەسەر «تارىخنامە» نىڭ ئاپتورى «تارىخ بوۋىسى»

ەپ نام ئالغان قەدىمىي گرېك تارىخشۇناسى ھېرودوتوس سېكسايلار ھەققىدە تۆۋەندىكىچە قەيت قىلغان:

«ئۇلار ئەسلىدە كۆچمەنچى مىللەت ئىدى. كېيىنچە ياساگېتالارنىڭ زەربىسىگە چىدىمايلا ئاخىر ئاراكېس دەريياسى (ھازىرقى ئارراس دەريياسى) دىن ئۆتۈپ كىممېرىئانلارنىڭ يېرىگە كۆچۈپ كەتكەن...»

ھېرودوتوس ئەلۋەتتە سېكسايلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئاسىيادا دېگەن تەلىماتنى تەشەببۇس قىلغۇچىدۇر. مازار، كېشىلەر سېكسايلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇن VI — VII ئەسىر ئۆتتۇرىلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەلۇم بىر جايىدىن جەنۇبىي روسىيىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، ئىران قانداشلىقىدىكى ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىشەنىدى، شۇڭلاشقا، ھېرودوتوسنىڭ بايانىنى توغرا دېيىشكە بولىدۇ.

سېكسايلار مېتالغا ھايۋانات رەسىمىنى ئويۇشتۇرۇپ بىر خىل ھۈنەر ـ سەنئەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان. بۇ خىل ھايۋانات تەقلىدى سېكسايلارنىڭ ئەقىدىسى دېيىلىدۇ. كۆچمەنچى مىللەتنىڭ ئومۇمىي پسىخىكىسى بويىچە، ئۇلار ئىبادەتخانا ۋە شەھەر قاتارلىق ئەزىلەرگە كۆڭۈل بۆلمەستىن، بەلكى كۆچۈشكە ئېغىرلىقنى چۈشۈرىدىغان «قول سەنئەت بۇيۇم» لىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەتتىكى ماھارىتىنى كۆرسەتكەن.

ھېرودوتوسنىڭ «تارىخنامە» سىدە يەنە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «ياۋروپانىڭ شىمالىي قىسمىدا باشقا جايلار ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدىغان دەرىجىدە ئالتۇن بار.»

ياۋروپانىڭ شىمالى دېگىنى، روشەنكى سېكسايلار ماكانلاشقان جەنۇبىي روسىيىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بىراق

هېرودوتوس يەنە مۇنداق قەيت قىلغان: «بۇ ئالتۇنلارنىڭ قانداق قېزىلغانلىقى ھەققىدە ئەمەلىي ئەھۋالدىن مەنمۇ قىلچە خەۋەرسىز.» بۇ هېرودوتوسنىڭمۇ ئالتۇن چىقىدىغان جايىنى ئېنىقلىيالمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىزاق «تارىخنامە»-نىڭ «شەرق يولى» بابىدا، سېكسايلار يولۇقتۇرغان ئىسپىدىستلارنىڭ ئۆزۈپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. بۇ بايانىدىن شۇنداق يەكۈن قىلىشقا بولىدۇكى، ئالتۇن شەرقتىن بۇ جايلارغا ئەكېلىنگەن سودا بۇيۇمى. سېكسايلارنىڭ سودا يولى يايلاق يولى، ۋەھالەنكى، بۇ يول، كېپەك ئالتۇن ھەمدە باشقا مىنېرالالار چىقىدىغان مەشھۇر ئورال تاغ تىزمىسى ۋە ئالتاي تاغ تىزمىسىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سېكسايلاردىكى ئالتۇن مۇشۇ يەرلەردىن يايلاق يولى ئارقىلىق غەربكە ئاپىرىلغان.

5. جۇڭگونىڭ غەربىدىكى بېھىش ـ كوئېنلۇننىڭ كېلىپ چىقىشى

كوئېنلۇن تاغ تىزمىسى پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلىنىپ، گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي گىنچە سوزۇلىدۇ، ئۇ شەرقتىن ـ غەربكە تەخمىنەن 3000 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا كېلىدىغان زور تاغ تىزمىسى ـ ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاغنىڭ بۇ ئىسمى چىڭخەي كۆلى (كۆكنۇر) ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق «كوئېنلۇنلۇقلار» نامىدىن قويۇلغانمىش. «تارىخنامە. فەرغانە تەزكىرىسى» دە قەيت قىلىنىشىچە، كوئېنلۇن دېگەن بۇ ئىسىم مۇنداق كەلگەن:

ئالاھىدىلىكى خۇاڭخې دەريا سىستېمىسىنىڭ مەنبەسىنى مەركەز قىلغان، دەريانىڭ مەنبەسىنى ئۇدۇندىن تاپقان، ئۇنىڭ تاغلىرىدا قاشتېشى كۆپ ئىكەن. ئالىمجانلار قاشتېشىدىن ئالغاچ كەلگەن. تەكرى قەدىمىي خەرىتە ۋە كىتابلارغا ئاساسەن بۇ دەريانىڭ مەنبەسىنى كوئېنلۇن تېغى دەپ ئاتىغان. بىراق، خۇاڭخې دەريا سىستېمىسىنىڭ مەنبەسى ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) ئەتراپىدا ئەمەس، ئەمەلىيەتتە بۇ دەريانىڭ مەنبەسى ھازىرقى چېگىخەي ئۆلكىسى يۈشۇ زاكزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ياخاردا تاغ ئېغىزىدا ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ.

كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىدىن باشلانغان يەكەن دەريا سى، خوتەن دەريا سى، كېرىيە دەريا سى قاتارلىق دەريالار تارىم ئويمانلىقىغا قۇيۇلۇپ، دەريا ۋادىلىرىدا بوستانلىق شەھەرلەرنى بەرپا قىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمىي يادىكارلىقى «تاغ ـ دەريالار قامۇسى»، مىلادىدىن بۇرۇن IV ئەسىردىن كېيىن يېزىلغان جۇغراپىيەۋى كىتاب. پۈتۈن كىتاب بەش قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان «تاغلار قامۇسى»دا مەشھۇر تاغلار ۋە بۇ تاغلاردا تارقىلىپ كەلگەن رىۋايەتلەر، قۇش ـ ھايۋانات لار ۋە بايلىقلار قەيت قىلىنغان. كوئېنلۇن ئەپسانىسىمۇ «غەربىي تاغلار قامۇسى»دا قەيت قىلىنغان.

«تاغ ـ دەريالار قامۇسى»دا قەيت قىلىنىشچە، كوئېنلۇن تېغى جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىدە، ئۇزۇنلۇقى 800 چاقىرىم، ئېگىزلىكى 10 مىڭ گەز بولۇپ، چاھانىڭ بېھىشى ئىمىش،

ئۇ جايدا خىلمۇ خىل ئىلاھلار بار بولۇپ، رىۋايەتتىكى غەربىي خان ئانا شۇلارنىڭ بىرىمىش. غەربىي خان ئانا قەدىمىي جۇڭگودا كىشىلەر چوقۇنىدىغان پەرىشتە. خەن پادىشاھى مەڭگۈ قېرىماسلىقنى تىلىگىنىدە ئۇ يەتتە دانە خاسىيەتلىك شاپتۇلنى پادىشاھقا ھەدىيە قىلغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت ئېقىپ كەلگەن. شۇڭلاشقا، بۇ پەرىشتە ھەممىگە ئايان. بەزىلەر ئۇنى زىلۋا بويىلۇق پەرىزات دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر ئۇنى يېرىم ئادەم، يېرىم ھايۋان، قانىلان قۇيرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق ئايال، دەيدۇ. بۇنداق بولغاندا ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولىدۇ ـ دە.

«كوئېنلۇن قاشتېشى» دېگەن بۇ سۆز، «تاغ ـ دەريالار قامۇسى» ياكى «شاكشۇ: يۇگۇك» قاتارلىق قەدىمىي يازما يادىكارلىقلاردا قەيت قىلىنغان.

جۇڭگودا يېڭى تاش دەۋرىدىن باشلاپلا قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ياساش ئەۋج ئالغان. «كوئېنلۇن قاشتېشى» دېگىنىمىز كوئېنلۇن ئېتىكىدىكى ئۇدۇن ئەترايىدىن چىققان قاشتېشى بولۇپ، بۇ ياۋۇچى ئارقىلىق جۇڭگوغا ئاپىرىلغان:

بۇرۇنقى قاشتېشى تۇشۇلىدىغان يول، كېيىنچە يېڭە يولغا ئايلىنىپ، ناھايىتى گۈللىنىپ كېتىدۇ.

«كوئېنلۇن قاشتېشى» ئەڭ قەدىمكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا بولغان دىققەت ـ ئېتىبارىنى جەلپ قىلىشىنىڭ سەۋەبچىسى. ھالبۇكى، بۇ خىل دىققەت ـ ئېتىبار ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يېتىپ، شۇنىڭ بىلەن كوئېنلۇن تېغى تۇغرىسىدا رىۋايەتلەر پەيدا بولىدۇ، قەدىمكى جۇڭگونىڭ غەربىدىكى چەت جايلار بۇ دۇنيانىڭ جەننىتى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

كۆتىلۈن تېخى ئەپسانىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرا
سىدا، بۇ تېمىنىڭ: بۇ جۈملىدىكى يەر شەكلىنىڭ «غەربىي
شىمالى ئېگىز، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئاساس قىلغان چوڭ
ەريالارنىڭ غەربتىن شەرقىگە قاراپ ئاققانلىقى» تۈپەيلىدىن
ىلغان، دەپ تەرىپلەيدۇ.

قىسقىسى، قەدىمكى جۇڭگولۇقلار ئۆزىنىڭ غەربىي رايـ
ونىغا تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، كۆتىلۈن تېخى
ەققىدىكى ئەپسانىلەر كىشىلەر ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ
ەتكەن.

رىۋايەتلەر ئىچىدە يەنە كۆتىلۈن تېخى ئاستىدا لەيـ
ەش كۆچى ئاجىز، مامۇقمۇ ئاران لەيلەيدىغان سۇ ئېقىپ
ۇرارمىش، دەيدىغان رىۋايەت بار. بۇنىدىن باشقا كۆتىلـۈن
ېخى ئادەمزات يېقىنلىشىشقا بولمايدىغان سىرلىق مەنزىل
ەپ قارالغان.

6. غەربىي رايونىنىڭ ئاك قەدىمكى ئاھالىسى كىم

ئىنسانىيەت قاچاندىن بۇيان تارىم ئويمانلىقىدا ياـ
شىغان؟ بۇ مەسىلە ھازىرغىچە تېخى ئېنىق ئەمەس.

بۇ ئەسىرگە كەلگەندە، ھېلىمۇ ۋە ستېين قاتارلىق
ئېكسپېدىتسىيە ئەزالىرى خەرىتىدە ۋە تارىختا ئاق قالغان
بۇ جايغا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، تارىخىي يادىكارلىقـ
لار ۋە ئېزىلىدىغان سىرت، ئېتىدائىي دەۋرلەردىكى تاش
قوراللارنىمۇ تاپتى.

بۇ تاش قوراللار دەسلەپتە تارىم دەريا قىرغاقلىرىدىن

ئاندا ـ ساندا تېپىلىدۇ. كېيىنچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەممە يېرىدە دېگۈدەك بارلىقى مەلۇم بولدى. بۇ تاش قورالالار پۈتۈنلەي يېڭى تاش دەۋرىدىكى نەرسىلەر ئىكەنلىكى، كۆپىنچىسى سىپتا تاش قورالالار ئىكەنلىكى پەرق ئېتىلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدا كونا تاش قورالالار دەۋرىدىن ئىز ـ دېرەك تېپىلمىغاچقا، بۇرۇنقى تونۇش بويىچە سىپتا تاش قورالالار مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچىلار بۇ جايىنىڭ قەدىمىي ئاھالىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇلار كۈنسېرى قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان تەبىئىي شارائىت ئاستىدا ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدىكى خەلق تېنچ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى كەچۈرۈۋاتقاندا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىكى غەربىي تۈركستاندا ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى باشلانغان. بۇ خىل قەدىمىي مەدەنىيەت كېيىن مەدەنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل مەدەنىيەتتىكىلەر ئاساسەن ئارپا ۋە بۇغداي تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇ جايدىكى رەڭلىك ساپال ۋە جۇغراپىيىۋى شارائىتتىن قارىغاندا، روشەنكى، بۇ خىل مەدەنىيىتى موسۇپوتامىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

كېيىنچە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، يەنى تارىم ئويمانلىقىدىمۇ ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى راۋاجلاندى (ئاستانا خارابىسى بۇنىڭ مىسالى) بۇ غەربىي ئاسىيا كېدون مەدەنىيىتىدىن كېيىن راۋاجلىنىشقا باشلىغان

انـاۋ Ⅲ دەۋر① دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە باراۋەر گۈ
سىدۇ. بۇ مەيلۇم بىر ۋاقىتتا غەربىي تۈركىستان دېھقانچىلىق
مەدەنىيىتى پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كۆرسەتكەن
يەسىرى بولسا كېرەك. ئانـاۋ Ⅲ دەۋرىگە توغرا كېلىدە
غان ئاستانا خارابىسى جۇڭگونىڭ ياڭشىاۋ مەدەنىيىتىگە
مۇ تـوغرا كېلىدىغانلىقىدەك قىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى
دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى مانا مۇشۇنداق باشلانغان.
ئۆۋەندە بىز بۇ خەلقنىڭ قايسى مىللەتكە تەئەللۇق
ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىزدىنىپ باقايلى.
نـۇرغۇن ماتېرىياللاردا بىرەك پامىر ئېگىزلىكىنىڭ
غەربىدىكىلەر ئىرانلار دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بىزاق شەرقـ
تىكى، يەنى تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغانلار قـايسى مىللەتـ
تىكىلەر؟ ئۇزۇندىن بېرى بۇ بىر يېشىلمەي كېلىۋاتقان سىر
بولۇپ كەلدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى تىل،
قەدىمكى غەربىي رايوندا قوللىنىپ كەلگەن ئاساسىي تىللار،
مەسىلەن، خوتەن (ئۇدۇن) تىلى، سـوغدى تىلـى، قىزىل تە
لى②، تۇخار، تىلى قاتارلىقلار ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ
بېرىش نەتىجىسىدە، بۇ تىللارنىڭ تۈرلىنىشتە ھىندى ـ ياۋـ
روپا تىلىنىڭ ئىككى سىستېمىسىغا كىرىدىغانلىقى مەيلۇم بول
دى. ئىككى سىستېما دېگەنلىك شەرق شـەكلىدىكى سىپىتىم

---

① ئاناۋ Ⅲ دەۋر — سوۋېت ئىتتىپاقى تورکمەن چېگرىسىدىكى ماری بوسـ
تانلىقى، ئاناۋ Ⅲ دەۋر مەدەنىيىتى مىس قوراللار مەدەنىيىتى دەپ
ئاتىلىدۇ. ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن 2200 — 2200 يىللىغا
توغرا كېلىدۇ — ت.

② قىزىل — سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزبېكىستان ئەتراپى — ت.

تىلى① (ھىندى تىلى، ئۇرۇن تىلى ۋە سلاۋيان تىلى) ۋە غەرب شەكلىدىكى كىنتىم تىلى② (گرېك تىلى، ۋە لاتىن تىلى) دىن ئىبارەت. خوتەن تىلى بىلەن سوغدا تىلى، سېپتىم تىلىغا كىرىدۇ. قىزىل تىلى بىلەن توخار تىلى كىنتىم تىلىغا كىرىدۇ.

مۇشۇنداق تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەسىلە ئوشۇنلەشتى. تارىم ئويمانلىقىدىكىلەرنىڭ تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىرقىي جەھەتتە ئاۋرۇپالىقلار دېيىلىشىگە كىرىدۇ.

ئەڭ دەسلەپكى جۇڭگو ساياھەتچىسى جاڭ چىيەن ئۆز خاتىرىسىدە: «غەربىي رايون ئادەملىرى ئوۋا كۆز ۋە شاقاللىق كېلىدۇ»، ــ دەپ قەيت قىلغان. ئاۋرىيانلارغا نىسبەتەن بۇنى توغرا تەسۋىر دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

7. كۆچمەنچى تۇرمۇش قانداق پەيدا بولغان

ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يىللىق يامغۇر مىقدارى ئاران 500 مىللىمېتر كېلىدىغان كەڭ قۇرغاقلىقلار سوزۇلۇپ ياتىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىسى پۈتۈنلەي قۇم ۋە تاش قاپلاپ كەتكەن چۆل ـ جەزىرە، بەزىسى ئاندا ـ ساندا ئوت ۋە چاتقال ئۆسىدىغان يايلاق. دەسلەپىدە بۇ قۇرغاقلىقتا ياشىغان كۆچمەنچىلەر نېمىگە بۇ

① سېپتىم ــ ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى بىر تىل قوۋمى.
② كىنتىم ــ ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى بىر تىل قوۋمى.

بەرده ياشىغىنىغا ئاھايىتى ئۇزۇن يىللار بولدى دېگىلى بولمايدۇ.

ئەمدى بىز دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بىلەن كۆچمەنچىلەر ئوتتۇرىسىدا كەلگەن دەۋرنى سۆزلىشىۋېرىش كېرەك. قارىشىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتەيلى: دەسلەپتە قۇرغاق جايلار-دىكى بوستانلىق ۋادىلاردا ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار توپى بارلىققا كەلگەن. كېشىلەر بىر تەرەپتىن دېھقانچىلىق قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋچىلىق ۋە قۇرغاق جايلاردا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلارنى كۆڭۈلدۇرۈشكە كىرىشتى. ئائىلە ھايۋانلىرىنىڭ تۈرى: قوي، ئۆچكە، تۆگە قاتارلىقلاردىن تەدرىجىي كۆپەيتىشكە باشلىندى. بۇ خىل ئائىلە ھايۋانلىرى بوستانلىق ۋادىلاردا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم تۇرمۇش ماتېرىيالى ئىدى. ئۇلار تېرە، يۇڭ، گۆش ۋە سۈتلەرنى كىيىم-كېچەك ۋە ئوزۇقلۇق ئۈچۈن ئىشلىتىپ قالماي، ئائىلە ھايۋانلىرىنىڭ گەندىلىرىنى قۇرۇتۇپ، يېقىلغۇ ئورنىدا ئىشلىتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن دېھقانلارنىڭ ئائىلە ھايۋانلىرىغا بولغان ئېھتىياجى كۈندىن-كۈنگە ئېشىشى چوقۇم ئىدى.

بىراق، ئائىلە ھايۋانلىرىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى بوستانلىق ۋادىلاردىكى سۇ مەنبەلىرى چەكلىك بولۇپ، ئائىلە ھايۋانلىرىغا بېرىلىدىغان يەم-خەشەك تېرىش ئۈچۈن تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بوستانلىق ۋادىلار ئەتراپىدىكى ئوتلاقلاردا مال باققان تەقدىردىمۇ، بۇ خىل ئۇسۇل

بىلەن بېقىلغان ئائىلە ھايۋانلىرىنىڭ سانىمۇ چەكلىك بولاتتى.

بۇ قىينىچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مۇقەررەر يوسۇندا بوستانلىق ۋادىلاردا دېھقانچىلىق بىلەن شوغۇللانغۇچىلار ئىچىدىن مەخسۇس چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار ئايرىلىپ چىقىدۇ. كۆچمەنچىلەر مۇشۇنداق پەيدا بولغان. بۇ بىر خىل كۆز قاراش.

دەسلەپكى كۆچمەنچىلەرنىڭ تۇرمۇشى مۇنداق: ياز پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئۇلار يادىلىرىنى ھەيدەپ، ياخشى ئوتلاقلارغا كۆچىدۇ. قىش پەسلى يېتىپ كېلىش بىلەن ھاۋاسى ئىللىق يايلاقلارغا ياكى ئوپىنانلىقلاردىكى بوستانلىق ۋادىلارغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆچمەنچىلەر بوستانلىق ۋادىلاردىكى دېھقانلاردىن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ، بوستانلىق ۋادىلاردىكى دېھقانلارنى ئۇلاغ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى.

دەسلەپكى چاغلاردا كۆچمەنچىلەر پەقەت بىر نەچچە ئائىلە جەمەتىدىن تەركىب تاپقان. كۆپ دېگەندە 20 — 30 تۇياق قوي باقالايدىغان قانداشلىق گۇرۇھلار ئىدى. ھەر بىرىگە دائىر نىسبىمۇ ئانچە كەڭ ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇلار تېخنىكا جەھەتتە زور مىقدارداكى ئائىلە ھايۋانلىرى يېقىش ۋە ئۇزۇن يول يۈرۈپ ئوتلاق ئىزدەش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئۇلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى بويىچە ئۇلار تېخى مەدەنىيەتلىك رايون تارىخىغا قەدەم قويمىغان. بۇ كۆچمەنچىلەر جۇڭگو ۋە موسوپوتامىيە قاتارلىق مەدەنىيەتلىك

رايونلارنىڭ ياڭما ئاتىرىلىرىدە قەيت قىلىنغىنىدەك پائالىيەت ئىقتىدارىنى ھازىرلىمىغان.

8. ئاتقا مىنىشنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىمپېرىيە كەلتۈرۈپ چىقىشى

ئوتتۇرا ئاسىيادا، تەخمىنەن بۇندىن 6000 — 8000 يىل بۇرۇن ئۆتكەن بوستانلىق ۋادىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار دەپ قارالغان بىر ئىز تېپىلدى. ئۇلار شۇ چاغدىن تارتىپلا ئائىلە ھايۋانلىرى بېقىشقا باشلىغان. ئال دىنقى بىر بابتا بايان قىلىنغىنىدەك، بوستانلىق ۋادىلاردە كى دېھقانلار ۋە كىچىك دائىرىدىكى كۆچمەنچىلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى، ناھايىتى ئۇزۇن بىر دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسا كېرەك. يەكۈن قىلىنىشىچە، مىلادىدىن بۇرۇن 10 مىڭ يىل ئالدى - كەينىدە باشلانغان ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى دېھقانلار بىلەن چارۋىچىلارنىڭ بۇ خىل بۆلۈنۈشىگە زور ئۆزگىرىش ۋە قىلغىرىلەش كەلتۈرگەن.

ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى كۆچمەنچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىش كەلتۈردى. كەشپ قىلغۇچىلار ئاتقا مىنىپ ۋە ئۇنى باشقۇرۇپ، بۇرۇن كىچىك دائىرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ بىردىنلا كېڭىيىش رولىنى ئويناندى. بۇرۇن 100 تۇياق ئۇلاغنى ئاران باشقۇرغان بولسا، ئاتقا مىنگەندىن كېيىن نەچچە مىڭ تۇياق ئۇلاغ باشقۇرىدىغان بولدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن كۆچمەنچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۆچقاندەك قىلغىرىلەش پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەربىر كۆچ

مەنچىلەر گۇرۇھىنىڭ ئۆزىمۇ كېڭىيىش ئۈمكانىيىتىگە ئېرىشتى.

يەنە كېلىپ، ئاتنى قاتناش قوراللى قىلىش، قۇرۇلۇق ۋە يايلاقلاردىكى تارقاق كۆچمەنچىلەر گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە قىلىشنى ياخشىلىدى. كۆچمەنچىلەرنىڭ كەڭ دائىرىدە تەشكىللىنىشى مۇقەررەر يوسۇندا دۆلەت شەكىللىنىشىنىڭ شەرت ـ شارائىتىنى تەدرىجىي ھازىرلىدى. ئاتنىڭ ھەربىي ئىشلاردا ئىشلىتىلىشى تېخىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەسكەر كۆچىنىڭ تېز سۇرئىتىگە ۋە زور دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ھەمدە ئاتلىق ئوقيا ئېتىش تېخنىكىسىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى سەۋەبىدىن ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى ئاتلىق كۆچمەنچىلەر زور ھەربىي كۈچكە ئايلىنىپ بولدى. ئۇلار ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ چەت يەرلىرىدىكى تەرەققىي تاپقان قەدىمىي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مەدەنىيەتلىك ئەللەرگە تەھدىت سالدى.

شۇنىڭ بىلەن قۇدرەتلىك كۆچمەنچىلەر گۇرۇھى تەدرىجىي ھالدا قەدىمىي مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت تارىخىغا قەدەم قويدى. ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىستىن ئىشلەنگەن ئات بېزەكلىرى، رومكا، چۆگۈن قاتارلىق تۈرمۇش بۇيۇملىرى تېپىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭغا ھايۋاناتلارنىڭ رەسىمى ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق نەقىشلەنگەن، بۇلار سېكتاي ئۇسلۇبىدىكى مېتال بۇيۇملار دېيىلىدۇ. دەسلەپتە بارلىققا كەلگەن ئاتلىق كۆچمەنچىلەر گۇرۇھى ئىچىدە مەيلى پائالىيەت دائىرىسى، سىياسىي ۋە ھەربىي قاتارلىق كۆچلەردىن بولا

بۇن سېكسايلار ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. مانا بۇ سېكسايى مېتال بۇيۇملىرى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى. ئەمە- مىيەتتە سېكسايى مېتال بۇيۇملىرى پەقەت سېكسايلارلا ياسىغان ۋە ئىشلەتكەن نەرسىلەر ئەمەس.

تارىخ سەھىنىسىگە هەممىدىن بۇرۇن قەدەم قويغان ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەت ئاسسورىيە① هۇججەتلىرىدە قەيت قىلىنغان كېممېرىئانلار②. ئاندىن قالسا سېكسايلار ۋە ساراماتىئانلار③ بولىدۇ. بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار بىر ئىرقنىڭ نەسىۋىسى بولۇشى مۇمكىن. گەرچە بۇلارنىڭ شۇنىڭدىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن

كېممېرىئانلار توغرىسىدا، يازما خاتىرىلەردىن بۇلارنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنىلا بىلگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن

① ئاسسورىيە — مىلادىدىن بۇرۇن VIII ئەسىرنىڭ ئېيىنكى يېرىمىدا ئىككى دەريا ۋادىسىدا كۆتۈرۈلگەن هەربىي ئىمپېرىيە. چېگرىسى شەرقتە ئىران ئېگىزلىكىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز ساهىلىغا بارىدۇ. بىر مەزگىل مىسىرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. پايتەختى تىنۇيە — ت.

② كېممېرىئانلار — جەنۇبىي روسىيەنىڭ قىرىم ئەتراپىدا ياشىغان قەدىمىي كۆچمەنچى مىللەت. ئەخمىشەن مىلادىدىن بۇرۇن VII ئەسىردە كىچىك ئاسىياغا هۇجۇم قىلىپ كىرگەن. بۇلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانىغا سېكسايلار ۋە ساراماتىئانلار بولتۇراقلاشقان.

③ ساراماتىئانلار — مىلادىدىن بۇرۇن III ئەسىردىن II ئەسىرگىچە غەربتە ۋولگا دەرياسىدىن شەرقتە ئۇرالغا دەرياسىغىچە بولغان رايونىدا ياشىغان قەدىمىي كۆچمەنچى مىللەت — ت.

كۆپ ئەھۋال نامەلۇم. يازما خاتىرىلەردە قەيت قىلىنىشچە، سېكسايلاردىن بۇرۇن، كىممېرىئان دەيدىغان مىللەت قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي جايلىرىدا ياشىغان. بىراق ئاتلىق كۆچمەنچىلەرنىڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك دېھقان جەمئىيىتىگە تەھدىت سېلىشى كىممېرىئانلاردىن كېيىنكى سېكسايلار پەيدا بولغاندىن كېيىن بولغان.

۷. جۇڭگونىڭ رەڭلىك ساپاللىرى ئورئېنتىدىن① كەلگەنمۇ

بېيجىڭنىڭ ئىپتىدائىي ئادەملىرىنىڭ قېزىلىپ چىقىشى بىلەن داڭقى چىقىپ كەتكەن خېنېي جۇكۇدىيەن ئىزناسى تاپقۇچى ئاتاقلىق ئۆپىتسىيە گېئولوگىكى ج.گ. ئاۋدېسسون جۇڭگونىڭ خېنەن ئۆلكىسى مەنچى ناھىيىسى يانشاۋ كەنتىدىن جۇڭگونىڭ تۇنجى قەدىمكى يېڭى تاش دەۋرى خارابىسىنى قېزىپ چىقتى. بۇ 1921 - يىلى بولغان ئىش.

ئەينى ۋاقىتتا، قېزىش خىزمىتى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىپ، نۇرغۇن سوقۇلغان ۋە سىلىقلانغان تاش قوراللار قېزىپ چىقىلدى. بىر كۈنى، ئاۋدېسسون توپا ئىچىدىن ئاجايىپ بىر پارچە ساپال سۇنۇقنى تېپىۋالدى. بۇ ساپال سۇنۇقتا

① ئورئېنت — بۇ سۆز لاتىن تىلىدىكى orient (كۈن چىقىدىغان يەر) دىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇچۇن شەرق ياكى بىراق شەرق مەنبەسىدە ئىشلىتىلىدۇ. بىراق ياۋروپالىقلار بۇ ئاتالغۇنى دائىم يېقىن شەرق دۆلەتلىرىگىلا ئىشلىتىلىدۇ. غەرب تارىخىدا بۇ ئاتالغۇ مىسىر ۋە مۇسوپوتامىيىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ كىتابتىمۇ شۇ مەنىنى بىلدۈرىدۇ — ت.

ك تەكتى قەزىل، قارا نەقشى بار ئىدى. مانا بۇ رەڭ-
ك نەقىشلىك ساپال قاچا (رەڭلىك ساپال) دېگەن شۇ.
كىيىنچە ئاۋدىسسون خۇاڭخې دەريا ۋادىسىنىڭ تۆۋەن
قىسىي ۋە چىڭخەي، گەنسۇ ئۆلكىسى قاتارلىق جۇڭگونىڭ
ەرقايسى جايلىرىدا يېڭى تاش دەۋرىگە ئائىت خارابىلەر-
ك كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ھەرقايسى خارابىلىك-
ن ئوخشاش شەكىلدىكى رەڭلىك ساپال قاچىلار چىقتى.
نۇرغۇن رەڭلىك ساپال قاچا پارچىلىرىنى قېزىپ چىقتى
ەمدە خەلق ئارىسىدا ساقلانغان نۇرغۇن رەڭلىك ساپال
اچىلارنى يىغىۋالدى.
ئىنسانىيەت تارىخىدىكى، ئەڭ قەدىمىي دېھقانچىلىق
ەدەۋرىيىتى ئوزئېنت دېگەن جايدا بارلىققا كەلگەن.
ەھالەنكى، رەڭلىك ساپال قاچىلارمۇ ئورئېنتتىن باشلانغان
وپ قېيىس قىلىنماقتا. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى
ەۋجۇت بولغان جايلاردىن رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ
سقىش مىسالى ناھايىتى كۆپ. ئۇنداقتا جۇڭگودىن چىق-
ان رەڭلىك ساپال قاچىلار قانداق كېلىپ قالغان؟
ئاۋدىسسون جۇڭگودا قېزىپ چىققان رەڭلىك ساپال
اچىلارنى، ئۇنىڭ رەڭگى، نەقشى ۋە شەكلى قاتارلىق
ەرەپلەرنى، كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى جۇڭگودىن بولغان
ۆل رەڭ ساپال (قەدىمكى زامانلاردا جۇڭگودا ئىشلەنگەن،
سىز لايدىن يېرىك ياسالغان، ئانچە قاتتىق بولمىغان
اڭقان) بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئوخشاش سۈپەتلىك
ەرسە ئەمەسلىكىنى سەزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگونىڭ
رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنى ئورئېنت ساپال قاچىلىرى بىلەن

ئوخشىشىپ كېتىدۇ دېگەن ئۇزۇكرەك.

ئاۋدېسسون ئۇزىنىڭ سەزگەنلىرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «رەڭلىك ساپال قاچىلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆزگەندە جۇڭگونىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ باشلىنىشى مەنبەسى ئورئېنتىنىڭ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ.»

رەڭلىك ساپال قاچىنىڭ تارقىلىشىنى بۇ تەسەۋۋۇرنىڭ ئاساسى دېيىشكە بولىدۇ. ئورئېنتىنىڭ باشلانغان ئېتىبدائىي دېھقانچىلىق ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ شەرققە تارقىلىش ئىزلىرىنى خېلى ئېنىق تەكشۈرۈپ چىققىلى بولىدۇ. خۇددى مۇشۇ كىتابنىڭ 6 - سىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، كىدون مەدەنىيىتى ۋە ئانائۇ I، II، III دەۋر مەدەنىيىتىگە ئېلىنىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە ئاساسەن موسوپوتامىيەدىن باشلانغان بۇغداي ۋە رەڭلىك ساپال قاتارلىقلار بىلەن بىر ۋاقىتتا بازلىققا كەلگەن دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي تۈركىستانغا تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئانائۇ III دەۋر دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي تەرىپى، يەنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ دەسلەپكى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى — ئاستانا خارابىلىكىگە توغرا كېلىدىغانلىقىمۇ ئاساسەن ئىسپاتلاندى.

ئاۋدېسسون: «يېپەك يولىنىڭ رولىنى مۆلچەرلىگەندە، تارىم ئويمانلىقىغا تارقالغان ئېتىبدائىي دېھقانچىلىق ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ، يەنمۇ شەرقتە ئىلگىرىلەپ جۇڭگوغا تارقالدى دەپ مۆلچەرلەش ھېچقانچە ئەجەبلىك

رلىك ئەمەس»، دەپ قارىغان.

يەنە بىر تەرەپتىن، قارشى كۆز قاراشتىكىلەر ئىشاۋ مەدەنىيىتى مۇستەقىل بارلىققا كەلگەن، دېگەن مەشھۇر بۇستا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆز قارىشى يۇقىرىقى كۆز قاراش بىلەن قارىمۇ قارشى.

يۇقىرىقى مۇنازىرىنىڭ ھازىرچە ئاخىرقى يەكۈنى يوق. بىراق يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئاساۋ III دەۋر دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن ياڭشاۋ مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە ئورۇنت دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگوغا كۆرەتكەن تەسىرى خېلى زور بولسا كېرەك.

10. سلىك① ئىشلەپ چىقارغۇچى «سېرىسلار» قەبىلىدە

جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربىي رايونغا ئائىت تەپسىلىي مەلۇماتى ئاساسىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭ چىيەننىڭ ھايات - ماماتىغا قارىماي ئېلىپ بارغان بۇيۇك ساياھىتىگە ئاساسەن بولدى. ئەلۋەتتە، خەن بەگلىكى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ تۆھپىسىمۇ زور. ئۇ چاڭ چىيەننى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەمدە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، غەربىي قوشۇنىنى فەرغانىگە كىرگۈزدى (مۇشۇ كىتابتىكى 28 -، 29 - سىرغا قارالسۇن). بۇلار مىلادىدىن بۇرۇن II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بولغان ۋەقەلەر.

① سلىك — يىپەك — ت.

يەنە بىر تەرەپتىن، گرېكلار ۋە رىملار پامىر تېغىنىڭ كىنىك شەرق تەرىپىدىكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي بىلمىسى تېخى مۇ ۋاخچە، ئۇلار مىلادى Ⅱ ئەسىر ئەتراپىدا بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان. شەرقتىكى جۇڭگولۇقلار، غەربتىكى گرېكلار ۋە رىملارنىڭ ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئۆزلىرىنىڭ سودا رىقابىتىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلەلمەسلىكىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى بولغانلىقىدىن بولدى.

ۋاستىلىك سودا ئېلىپ بېرىۋاتقانلار ئاساسەن ئارساكلار ئىدى، ئۇلار ئىككى ئوتتۇرىدىن پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئىلاجىنىڭ بارىچە ئىككى تەرەپنىڭ بىۋاسىتە ئۇچرىشىشىغا توسقۇنلۇق قىلاتتى، «كېيىنكى خەتنامە» دىكى بويۇك چىن (رىم ۋە ئۇنىڭ شەرقتىكى تەۋەلىكىنى كۆرسىتىدۇ) تەزكىرىسىدە ھەتتا رىم سودىگەرلىرى ئارساكلارنىڭ توسقۇنلۇقىدىن ئۆزىنى تارتىپ، دېڭىز يولى بىلەن سودا قىلىشقا كىرىشتى، دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بۇ خىل ھالەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلغانلىقىدىن ئىككى ئوتتۇرىدا ئۆزئارا نۇرغۇن قىياس ـ پەرەزلەر كېلىپ چىقىدۇ.

شەرقتە ئارساكلار قولىدىن ئېلىنغان كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان يېپەك رەخت گرېكلار ۋە رىملار ئارىسىدا «سىلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. «سىلىك» ئىشلەپ چىقارغۇچىلار «سېرىسلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز ئەمدى ئۇلارنىڭ يېپەك ئىشلەش ئۇسۇلى توغرىسىدا قانداق ئويلانغانلىقى ھەققىدە تونۇشۇپ ئۆتەيلى: مىلادىدىن بۇرۇن Ⅰ ئەسىردە، سترابون ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيىنامە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلغان:

زىيپەك زېغىر تالاسىدىن ئىنچىكىلەپ ئىشلىنىدۇ،» شۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ۋېرگىلىيۇس ئۆزىنىڭ «دېھقانچىلىق كۆيلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «يىپەك مەلۇم بىر خىل دەرەخنىڭ يوپۇرمىقىنى تاراش ئارقىلىق چىقىرىلغان ئىنچىكە پەي» دەپ يازىدۇ. مىلادى Ⅱ ئەسىرگە كەلگەندە گرېكلىق ۋسانىيائىس ئاندىن يىپەك پىلە قۇرتىدىن چىقىدىغانلىقىنى بىلگەن.

ئۇندىن باشقا، كىشىلەر «سىبىرىسلار» ھەققىدىمۇ ھېچنېمىنى بىلمەيتتى. ئۇلار سىبىرىسلارنى ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار، 200 يىل ياشايدۇ، دەپ قىياس قىلاتتى. بۇ خىل ئەسەۋۋۇرنىڭ كېلىكىت تونۇشقا ئايلىنىشىمۇ مىلادىدىن كېيىن بولدى.

مىلادى Ⅱ ئەسىردە تولىمېئۇس ئۆزىنىڭ «جۇغرافىيىنامە» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلغان:

«سىبىرىسلارنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ، نوپۇسى كۆپ، شەرقىي تەرىپى دېڭىزغا تۇتىشىدۇ. ئولتۇراقلىشىشقا بىناب جايى شەرق تەرەپتە. غەربىي تەرىپى ئىمايئۇس① ۋە پاستىرىيىگە تۇتىشىدۇ. ئۇلار مۇئامىلىسى ياخشى، ئەدەب-ئەخلاقلىق مەدەنىي خەلقلەر.»

ئەمدى بىز «سىلىك» دېگەن بۇ سۆزنىڭ تىل مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى: سىلىك دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلار بار. بەزىلەر ئۇنى خەنزۇچە يىپەك رەختىنىڭ ئومۇمىي ئاتالغۇسى بولغان «缯»

① ئىمايئۇس — بۈگۈنكى مۇزتاغ — ت.

(زېك) ھەرپىنىك خاتا تەرجىمە قىلىنىشى، دەپ قارايدۇ. بەزىلەر جۇڭگونىك چېگرا رايونلىرىدىكى كۆچمەنچىلەر يەر پەكنى شۇنداق ئاتايدۇ. شۇنىك بىلەن بۇ ئاتالغۇ غەربكە تارقالغان، دەپ قارايدۇ. سېرىس دېگەن بۇ سۆزنى بەزىلەر بۇ جۇڭگولۇققا قارىتىلغان سۆز، دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر بۇ يىپەك رەختنى غەربكە ئاپارغۇچى ياۋچىلار ۋە باشقا بوستانلىقتىكى خەلقلەرگە قارىتىلغان سۆز، دەپ قارايدۇ.

مەيلى قانداق بولىسۇن، ئىسمى نامەلۇم دۆلەتتىن كەلگەن سىلىق ھەم گۈزەل يىپەك رەختنى زىم ئاقسۆڭەكلىرىنىك ھەۋىسىنى قوزغىغان. ھەتتا ئۇلارنىك يىپەكنى ئۇنىك بىلەن ئوخشاش ئېغىرلىقتىكى ئالتۇنغا تېگىشكەن، دەيدىغان رىۋايەت بار.

11. جۇڭگو لۇقنىك كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئورئېنت دېگەن تەلىماتنىك توغرا — خاتالىقى ھەققىدە ئىزدىنىش

جۇڭگو مىللىتى ئورئېنتتىن كېلىپ چىققان، دېيىلسە، يۇگۇنكى كۈندە كىشىلەر جەزمەن كۈلۈشىدۇ.

بىراق، تا يېقىنغىچە ئالىملار بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. تۆۋەندە بۇ تۇغرۇلۇق قىسمەن مەزمۇنلارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي: جۇڭگولۇق ئورئېنتتىن كېلىپ چىققان تەلىماتنىك بىرى، مىسىردىن كېلىپ چىققان دەيدىغان تەلىمات؛ يەنە بىرى، مېسوپوتامىيەدىن كېلىپ چىققان دەيدىغان تەلىمات.

مىسىردىن كېلىپ چىققان دېگەن تەلىماتنى دەسلەپتە

نەشەببۇس قىلغۇچى شۆبتسارىيە ئەيسا دىنى جەمئىيىتىنىڭ
ەزاسى. ئۇنىۋېرسىتېت پروفېسسورى ئاناسىئوس كىرخېر
(1610 — 1680). ئۇنىڭدىن باشقا، فرانسىيە پاش رو-
ەلىي پېل دانىل ئۆزىنىڭ 1716 - يىلى يازغان «قەدە-
ىي كىشىلەرنىڭ دېگىز سودا تارىخى» دېگەن كىتابىدا
ئۇنداق بايان قىلغان: «ھىندىلار ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەم-
مىسىنى مىسرلىقلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىمىغاندىمۇ، ئۇ-
لارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ شۇنداق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش كې-
ەك.» بولۇپمۇ ئۆرۈپ - ئادەت، يېزىق، تىل، سامسارا تەلە-
باتى ۋە كالىغا چوقۇنۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مىسرلىق-
لار، ھىندىلار ۋە جۇڭگولۇقلار ئىنتايىن ئوخشاشىپ كېتە-
ۇ، بۇ ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئوخشاش دېگەن
ەلىماتنىڭ ئىسپاتى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ناھايىتى قارشى ئۇرغۇچىلارمۇ
بار. شۆبتسارىيېلىك كېرنالسئوس: «مەيلى دىنى ۋە
ىل جەھەتتىن بولسۇن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىلچە مۇ-
سىۋەت بارلىقى سېزىلگىنى يوق» — دەپ كېسىپ ئېيتقان.
سقىسى، ناھايىتى قارشى تۇرغۇچىلار ئۇستۇنلۇكنى ئىنگە-
يدۇ. بىراق، ھېرودوتوس ۋە سىستسلىنىيلىك دىئودوروس قا-
رىلقاردىن قالغان رامېسېسل II① نىڭ يۈزاققا يۇرۇش
ىلىشىغا ئائىت رىۋايەتلەردىن، مىسىرىدىن كېلىپ چىقىقان
ەلىماتتىكىلەر ئەڭ ئاخىرقى تېركىشىش كۆزىرىنى تاپتى.
ئۇدوروسنىڭ رىۋايىتىدە مۇنداق دېيىلگەن:

① رامېسېس II — مىسىر ۋ — پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى. مىلادىدىن
بۇرۇن 1234 — 1301 يىللىرىچە تەختتە ئولتۇرغان.

«19 ـ پادىشاھلىقتىكى سىياسىيون (رامىنىسسل II) جاھانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش نىيىتىدە قوشۇن باشلاپ ئا-سىياغا باردىدۇ ۋە ئۇنى تىويسۇندۇردىدۇ. ئۇ ئىمپىراتور ئا-لېكساندر ئىستېلا قىلغان جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ قالماس-تىن، ھەتتا ئالېكساندرنىڭ قەدىمىي يەتمىگەن ئەل ۋە ئا-ھالىنىڭ تاجاۋۇز قىلدى. بۇنى قانداق بىلىمىز؟ چۈنكى ئۇ گانگ دەريا سىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ تا ئوكيانغىچە بارغان.»

«ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ تا ئوكيانغىچە بارغان.» بۇ ئاجۇكگونى ئىستېلا قىلىش بارىسى قىلماقچى. بۇ پەقەت بىر رىۋايەت، ئەلۋەتتە.

يەنە بىرى مىسوپوتامىيەدىن كېلىپ چىققان دېگەن تەلىمات. بۇ تەلىماتنى دەسلەپتە ئوتتۇرىغا قويغۇچى XVII ئەسىردىكى ئەنگلىيەلىك جون. ۋېب. ئۇ جۇكگو تىلىنى، ئىنسانىيەت تىلى ياپېل مۇنارىسى ياسىلىپ ھەر خىل تىللارغا تۇرلىنىشتىن ئاۋۋالقى ئىپتىدائىي تىل بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ. XVII ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە مىسوپوتامىيە-دىن كېلىپ چىققان تەلىمات ياۋروپا ئىلىم ساھەسىنى زىلزىلىگە سالغان بۇ تەلىماتنىڭ بەرپا بولۇشىنى تېخمۇ قەدىمىي دەۋردە ئۆتكەن ئورئىنتتىن ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئورئىنتتا ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى بىر دەيدىغان قاراش تار-قىلىپ كەلمەكتە ۋە بۇ يەردىكىلەر ئىنسانىيەت بابىل مۇ-نارىسى سىلىنغاندىن كېيىن تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كې-تىشكەن، دەپ قارايدۇ.

بىراق ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى بىر دېگەن تەلىماتـ
نىڭمۇ ئەكسى سىنىشىنىڭ بارلىقى بىزى، مىلادىنىڭ IX ئەسىرىدە
ۋۆتكەن ئىبن خوردادبنى يا كېيىن XI ئەسىردە ئۆتكەن پىر-
ەۋسىي تارقاتقان ئىران رىۋايەتلىرىدە ئافرىتون شاھ دۇ-
انى ئۈچكە بۆلۈپ، ئۇچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن.
سكىنچى ئوغلى تۇركىيە ۋە چىن (جۇڭگو) نى ئىچىگە ئالغان
ەرق ئەللىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. يەنە بىر سىنىتېما
IX ئەسىردە ئۆتكەن تارىخشۇناس دىناۋارى ۋە يېقۇت
ئاتارلىقلارنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان سىمىتىـ
ار سىستېمىسى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، نوئاھنىڭ ئۈرۈق
ەۋلادى غولداپ، تىلى بۆلۈنۈپ، بابىلدىن چىقىپ، تەرەتتە
ەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن. يافاتنىڭ بەتتە ئوغلىنىڭ شەرققە
ىرانىپ ئايرىلىپ ھالدا تۈرك، كىمېر ۋە چىن (جۇڭـ
لو) لۇقلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالغان.
جۇڭگودا كىشىلەر خەنزۇ مىللىتىنى يۈكسەك مەدەنـ
ەتلىك، دۇنيانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئۈكچۈل مىللەتنى
ەپ قارايدۇ. ئەتراپتىكى باشقا مىللەتلەرنى يېۋايىي مىلـ
ەتلەردەپ قارايدۇ. بىراق يىراق غەربتىكى ئورئېنتتا، كىشىلەر
ۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى بىر دېگەن تە-
سىماتنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

2. زور بوشلۇق ـــ كۆچمە قۇملۇق ئىچكىرىسىدە تارىخ ئىزدەش

1.2. يېقىنقى زاماندا ئۇيغانغان يېپەك يولى

كىشىلەر يەر شارىنى كىچىكلەپ كەتتى، دېيىشىدۇ، ھەقىقەتەنمۇ بۈگۈنكى كۈندە بىز چوڭ تېپتىكى رېئاكتىۋ ئايروپىلانغا چۈشسەك ئون نەچچە سائەتتىلا ياۋروپاغا يېتىپ بارىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇمشاق كرېسلودا ئولتۇرۇپ، گېزىت كۆرۈپ، ئاز ـ پاز ئۇسكى ئىچىپ، بىرەدەم ئۇخلىدۇۋالىمىز ـ دە، ۋاقىتمۇ توشىدۇ. پارىژ، لوندون، بۇرۇنقى يېپەك يولىنىڭ ئاخىرقى بېكىتى ـــ رىمغا يېتىپ كېلىمىز. بىز دۇنيا خەرىتىسىنى يېيىپ، قويۇپ، ئۆيدە ئولتۇرۇپلا تەسەۋۋۇر سىياھىتى ئېلىپ بارالايمىز. ھەرقانداق قۇرۇقلۇق ۋە ئاراللاردا شەھەر ۋە بازارلار بار. پۇيەرلەرگە پويىز قاتنايدۇ. تاشيوللار تەرەپ ـ تەرەپكە تۇتىشىدۇ. مانا بۇلار ئىنسانىيەتنىڭ خىلمۇ خىل جۇغراپىيەۋى شەرت ـ شارائىتىنى بويسۇندۇرغانلىقىنىڭ دەلىلى. تۈركىيە ئىستامبۇلىدىن سىنگاپورغىچە 15 دۆلەتنى بېسىپ

ئۆتمەدىغان ئاسىيا يولىنى كۆرسەكلا بۇنى چۈشىنىمىز. ھازىر ھەممىلا جايدا جۇغراپىيە جەھەتتىكى ئاق قالغان «مەنئى جاي» قالمىدى. دۇنيا بىزگە خۇددى ئالقىنىمىزدا تۇرغاندەكلا بىلىنىدۇ.

جەنۇبىي دېڭىز سۇ يولىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان يېپەك يولىنىڭ غولۇق لىنىيىسى ــ بوستان يولى كىشىلەرنىڭ ئەس ـ خاتىرىسىدىن چىقىپ قالدى. ئاۋاتلىقى بىلەن ئىپتىخارلىنىپ كەلگەن بوستانلىق شەھەرلەر ئاستا ـ ئاستا كۆچمە قۇم ئاستىدا قالدى. نەچچە يۈز يىلدىن كېيىنكى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، كىشىلەر ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا باشقىدىن كۆكۈل بۆلىدىغان بولدى.

ھەرقايسى جاھانگىر مەملىكەتلەرنىڭ ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىشى، بولۇپمۇ ھىندىستاننى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئەنگلىيە ۋە سىبىرىيە ئارقىلىق يېراق شەرقىگە سىلجىپ كىرگەن روسىيەدىن ئىبارەت بۇ ئىككى دىققىتى ئوتتۇرا رايوندىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق (جۇڭگونىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى، شىنجاڭ ئۇلكىسى ۋە شىزاڭ) قا چۈشكەنىدى. ئۇلار بۇ جايلارغا تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىنىڭ جۇغراپىيىۋى ۋە تارىخىي جەھەتتىكى سىرلىق چۈمپەردىسىنى ئاستا ـ ئاستا ئېچىلىشقا باشلىدى. يېپەك يولى نەچچە يۈز يىللىق غەپلەتتىن ئويغىنىپ قايتىدىن كىشىلەرنىڭ سۆز تېمىسى بولۇپ قالدى.

بۇگۈنكى كۈندە بىز ئۇرغۇلنىڭ ئېكسپېدىتورلارنىڭ

هايت ـ ماماتنغا قارىماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن يېپەك يولىدىكى جۇغراپىيە، تارىخ ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەرگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەرگە ئېرىشتۇق. ئۇنتۇرا ئاسىيادا مەنىئى قىلىنغان رايون ۋە ئاق قالغان جايلارمۇ قالمىدى.

لېكىن بەزىلەر: «بىز شىنجاڭ ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا كىرەلمەيمىز، شۇڭلاشقا ئۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق ئىگىلەش قىيىن»ـ دېيىشى مۇمكىن. بىراق، بۇ سىياسىي سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىققان بوشلۇق، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن خەرىتىدىكى ئاق قالغان ھالەت بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەلۋەتتە پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ.

روسىيەدىن پروۋارسكى، شۋېتسارىيەدىن سۋېنھېدىن، ئەنگلىيەدىن ستېين، فرانسىيەدىن بلۇت، ياپونىيەدىن ئوتانى قاتارلىقلار يېتەكچىلىك قىلغان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىلىرى ئېكسپېدىتسىيە ئارقىلىق «يېپەك يولىنى ئويغىتىش» تا تۆھپە ئانىلىق رول ئويناندى. بۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە ئۇتۇقلىرى ھەققىدە ئىزدىنىمىز.

ئېكسپېدىتورلار بېسىپ ئۆتكەن جايلار

پروۋارسكى

1. گوبى، چىڭخەي كۆلى، سايدام.
2. تارىم ئويمانلىقى، لوپنۇر كۆلى، كوتېنلۇن تېغى.
3. خۇاڭخې دەريا سىستېمىسى، چىڭخەي كۆلى، جۇڭغار شىنجاڭ.

4. موڭغۇلىيە، چىڭخەي كۆلى، لوپنۇر كۆلى، خوتەن، تەكرى تېغى.

ھېدىن

1. پامىر، قەشقەر، خوتەن، لوپنۇر كۆلى، چىڭخەي كۆلى، بېيجىڭ.

2. قەشقەر، تارىم دەرياسى، لوپنۇر كۆلى، شىزاڭ، ھىندىستان.

3. گوبى، تۇرپان، ئۈرۈمچى، لوپنۇر كۆلى.

ستېيىن

1. خوتەن، فەرغانە.

2. خوتەن، لوپنۇر كۆلى، دۇڭخۇاڭ، تۇرپان.

3. قەشقەر، خوتەن، رورەن، دۇڭخۇاڭ.

ئوتانى ئەترىتى

1. فەرغانە، قەشقەر، خوتەن.

2. بېيجىڭ، موڭغۇلىيە، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قەشقەر، قاراقۇرۇم تاغ چوققىسى.

بىلئوت

قەشقەر، تۇرپان، دۇڭخۇاڭ.

13. ئېكسپېدىتور پروۋارسكىنىڭ ئۆلۈمى

XIX ئەسىردىن باشلاپ، ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىنىڭ ئاق قالغان جايلىرىغا جۇغرافىيەشۇناس ۋە تارىخ ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىشنىڭ باشلامچىسى رۇس ئىمپېرىيىسى. بۇ جايلار رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى بىلەن تۇتىشىپ

تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇ جايغا كۆكۈل بۆلۈشى تېخىمۇ زۆرۈر ئىدى.

1845 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان رۇس ئىمپېرىيەسىنىڭ جۇغراپىيە ئىلىم جەمئىيىتى، ئەينى ۋاقىتتىلا ئوتتۇرا ئاسىياغا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ نىكولاي مىخائىلوۋىچ پروۋارسكى (1839 — 1888) نىڭ پائالىيىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېكسپېدىتسىيىلىك يۇرۇش قىلىشى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، توت قېتىم ئېلىپ بېرىلدى.

بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە 1870 ـ يىلى باشلىنىپ، موڭغۇلىيە، گەنسۇ، شىنجاڭ ۋە شىزاڭنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئۇچ يىل داۋام قىلدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە 1876 ـ 1877 ـ يىللىرىچە ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىلىك يۇرۇشىدە تەكرى تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، تارىم دەريا-سىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن لوپنۇر (لوپنۇر كۆلى) غا كەلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە ئۇ تەكرى تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، گەنسۇ ئارقىلىق ئۇدۇل شىزاڭغا بارماقچى بولدى. بىراق دالاي لامانىڭ رەت قىلىشى بىلەن مەقسەتكە يېتەلمەي مەملىكىتىگە قايتىپ كەتتى. بۇ 1879 — 1880-يىللاردىكى ئىش.

ئۆتىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە، ئۇ موڭغۇلىيەدىن چىڭخەيگە كېلىپ، ئاندىن شىزاڭغا سەپەر قىلىدۇ.

قاپتىشىدا لوپنۇرغا كېلىپ، خوتەن ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، تەكرى تاغ تىزمىسىدىن ھالقىپ ئىسسىق كۆلگە كېلىدۇ. يۇلار ئۇزۇن مۇساپىلىك ساياھەت. بۇ ساياھەت 1883 — 1885 - يىلىنچە ئىككى يىل داۋام قىلدى.

تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئۇچۇن، ئەمەلىيەتتە توققۇز يىل ئوچ ئاي 27 كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىندى. مۇساپە جەمئىي 31 مىڭ كىلومېتىرغا يەتكەن. سەپەر تامامەن تۆگە ۋە ئات بىلەن ئېلىپ بېرىلغان.

پروۋازسكى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىدە ھەربىي بولۇپ تۇرغان چېغىدىلا ئۇسسۇرى دەرياسىدا ئېكسپېدىتسىيە تەجرىبىسىگە ئېگە بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەزەلدىنلا جۇغرافىيىە ۋە بىئولوگىيە قاتارلىقلارغا بەك ھەۋەس قىلاتتى. ئۇ تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئارقىلىق ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ 15 مىڭ دانە ئۆسۈملۈك نۇسخىسى ۋە ھايۋانات نۇسخىسى (سۈت ئەمگۈچى ئائىلىسىدىكىدىن 702 دانە، قۇش ئائىلىسىدىكىدىن 5010 دانە، ئۆمىلىگۈچى ھاشارات ئائىلىسىدىكىدىن 1،200 دانە، بېلىق ئائىلىسىدىكىدىن 643 دانە) نى قولغا كەلتۈردى. بۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئىتىنى بىلىشنىڭ قىممەتلىك ماتېرىيالى بولۇپ قالدى.

ئۇندىن باشقا ئۇ ئىككىنچى قېتىملىق لوپنۇر سەپىرىدە شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى تەكشۈردى ۋە ئاۋۋالقى ئېتىراپ قىلىنغان چېگرىنى شىمالغا تەخمىنەن 300 كىلومېتر سۈردى. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى يازما دوكلاتىدا

لوپنۇر تۆۋسىز كۆل دېگەن ئەلىمىاتنى ئوتتۇرىغا قويىدى، نەتىجىدە بۇ لوپنۇر مۇنازىرىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشنىڭ يېقىلغۇ پىلتىسى بولۇپ قالدى.

1888 - يىلى پروۋارسكى بەشىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە تەمشىلدۇ. ئۇ ئىسسىق كۆل بويىدىكى قارا-كۆلدىن يولغا چىقماقچى بولىدۇ. ئۇ 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۇرتىدىن خوشلىشىپ پىشپېك (ھازىرقى فىرونزې) تىن كېلىۋاتقاندا خام سۇ ئېچەكلىكتىن كېزىك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاراكۆلدە ۋاپات بولىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ كېسەل ھالەتتە ئەڭ ئاخىرقى كۈچ - مادارىنى يىغىپ، مۇنداق دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغان: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن مېنى جەزمەن ئىسسىق كۆل بويىغا دولقۇن ئۇرالمايدىغان جايغا قويۇڭلار. قەبرە تېشىغا ئاددىنى-غىنە قىلىپ، ئېكسپېدىتور پروۋارسكى دەپ يېزىپ قويىساڭلار بولدى ھەمدە مېنى ئېكسپېدىتسىيە كىيىمىم بىلەن بىرگە دەپنە قىلىڭلار.» ئۇنىڭ جەستى ئۆز ۋەشىيىتى بويىچە بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر نۇرغۇن سىر ساقلاپ ياتقان ئىسسىق كۆل بويىدا.

14. خىيال كۆلى — لوپنۇر مۇنازىرىسىنىڭ باشلىنىشى

تاغلار ئېچكىرىسىدىكى جىلغا سۇلىرى ئېرىق ھاسىل قىلىپ، تۆزلەڭلىك ۋە ياپيېشىل دالالاردىن ئۆتۈپ،

دېگەنگە قوينولىدۇ. بۇ ياپونىيەدە كۆپ ئۇچرايدىغان دەريا ئېقىنلىرىنىڭ كۆرۈنۈشى.

بىراق قۇملۇقنىڭ ھاۋا كىلىماتى دەريا - ئېقىنلارغا تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە كەم ئۇچرايدىغان ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقتى.

ئالدى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىغا قۇيۇلىدىغان دەريا ئېقىنلىرىغا قارايلى. تەكلىماكان قۇملۇقى بەتەينى ئاتەش دوزاخقا ئوخشايدۇ. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، ھىمالايا تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، كوئېنلۇن تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى تەبىئىي دەرپەردە ھاسىل قىلىپ، دېگىزدىن كېلىدىغان شامالنى توسۇۋالىدۇ. ئۇنىڭ قۇرغاقلىقى شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، ئۇنىڭغا ئېكسپېدىتور ستېينمۇ ھەيران قېلىپ مۇنداق دېگەن: «ھەتتا ئەرەب قۇملۇقىمۇ بۇ جاي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.»

بۇ جايغا قۇيۇلىدىغان بىرنەچچە دەريا - ئېقىنلار تومۇز كۈنلىرى قۇملۇقتا تەمتىرەپ يۈرۈپ، ئۇزۇن ئۆتمەي يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ غايىب بولىدۇ، خالاس.

لېكىن خۇددى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغاندەك قۇملۇقنى توغرا كېسىپ ئۆتىدىغان دەريا - ئېقىنلار ئۇچىدە تارىم دەريا سى بار. تاسادىپىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بۇ دەريا لوپنۇرغا قۇيۇلۇپ ئۆز ماكانىنى تاپىدۇ.

لوپنۇرنىڭ ئەزەلدىنلا نۇرغۇن تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز جايلىرى بار. دەريا سۇنى بۇ جايغا باشلاپ ئەكىلىدۇ. بىراق كۆلدىن ئېقىپ چىقىدىغان بىرەر دەريامۇ يوق. بۇ جاي ئىسمى جىسمىغا لايىق. «ئاخىرى» شۇنداق بولسىمۇ

ئۇنىڭ سۇ مىقداردا يىل بويى ئۆزگىرىش بولمايدۇ، قەدىمكى جۇڭگولۇقلار: بۇ كۆلنىڭ سۇيى چوقۇم يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، يەر يۈزىدە قايتىدىن پەيدا بولغان جايى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلىنىشى دەپ قىياس قىلىدۇ، لېكىن ئالدىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، خۇاڭخېنىڭ باشلىنىش مەنبەسى شىزاڭ تەرەپتە.

لوپنۇر بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مۇناسىۋىتى يوق.

يەنە بىر تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز پېرى شۇكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ لوپنۇر كۆلىدە ئۇز تەرىكىبى بار، دېگەن رىۋايەت ئارقىلىق كەلمەكتە، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كۆلنىڭ ئۆزلۈق كۆل دەپ باشقىچە بىر ئاتىلىشىمۇ بار.

لېكىن 13 - ئەسىردا بايان قىلىنغاندەك يەنىلا زامانىدا لوپنۇرغا ھەممىدىن بۇرۇن بارغان پروۋارسكى ئۆز دوكلاتىدا، ئۇنى ئۆزسىز كۆل دېگەن.

پروۋارسكىنىڭ يۇقىرىقى دوكلاتىنىڭ كۆچلۈك بىر رەددىيىسى بار. ئۇ بولسىمۇ يېپەك يولىغا نام بەرگۈچى گېرمانىيەلىك رىخچوفېن. رىخچوفېننىڭ پىكرىچە، بىرتىنچىدىن لوپنۇرغا ئوخشاش ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى چوقۇم ئۆزلۈك كۆل بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئەزەلدىن ئۆزلىنىپ كەلگەن لوپنۇر بىلەن پروۋارسكى دېگەن كۆل ئوتتۇرىسىدا ئورۇن جەھەتتە ئېختىلاپ بار، شۇڭلاشقا پروۋارسكى كۆرگەن كۆل لوپنۇر بولماستىن، يېڭىدىن شەكىللەنگەن كۆل بولۇشى مۇمكىن.

15. كۆچمە كۆل ــ لوپنۇر مۇنازىرىسىنىڭ تاسادىپىي ئەتىجىسى

پروۋارسكي تاپقان كۆلنى يەرلىك خەلقلەر قارا-قۇيۇن دەپ ئاتايدۇ.

ئەگەر قاراقۇيۇننىي لوپنۇر دەپ بىلگەندە، بۇ ھالدا جۇڭگونىڭ قەدىمدىن بۇيانقى جۇغراپىيە خەرىتىسى ۋە ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خاتا بولغان بولىدۇ.

ئەگەر قاراقۇيۇن لوپنۇر بولمىغاندا، ئۇنداقتا ھەقىقىي لوپنۇر زادى قەيەردە؟ بۇ توغرىلىق پروۋارسكىي بىلەن رىچخوفېن ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرە ئاياغلاشقىنى يوق، پەقەت پروۋارسكىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن توختاپ قېلىندى.

ئارقىدىنلا لوپنۇر مۇنازىرىسى، رىچخوفېننىڭ شاگىرتى، تۇغما ئېكسپېدىتسىيىچى دېگەن نامغا مۇناسىپ بولغان سۈئېنھېدىن ھەيدانغا چىقىپ كۆتۈلمىگەن نەتىجىگە ئېرىشتى. 1893 ــ يىلى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيانى ئېكسپېدىتسىيە قىلغان سۈئېنھېدىن تارىم دەريا-سى بىلەن ئۇنىڭ تارمىقى كۆنچى دەريا-سى قوشۇلىدىغان يولنى بويلاپ ماڭماي، باشقا بىر يول بىلەن ماڭدى. نەتىجىدە، قۇرۇپ كەتكەن قۇرۇق دەريانى سەزدى. يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ مېڭىپ، ئاخىر كۆل، قارا كۆل، تايىق كۆل ۋە ئارچا كۆل قاتارلىق تۆت كۆلنى سەزدى.

بۇ تۆت كۆلنىڭ تۇتاشقان جايى جۇڭگونىڭ جۇغراپ-

پىيە كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان لوپنۇر كۆلى بىلەن مۇنداق كېلىدۇ. سۇ نەھىدىن بۇنىڭ رېچخوفىن تەشەببۇس قىلغان ھەقىقىي لوپنۇر كۆلىنىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىگە ھەقىقىي ئىشەنمەيدى.

بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتىن كېيىن يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق سۇ نەھىدىن تۆۋەندىكىچە قىياسنى ئوتتۇرىغا قويدى:

«دېكىز يۈزىدىكى تۇپتۇز قۇملۇق ئوستىدە، ئېقىن سۇ يەر يۈزىدىكى كىچىككىنە ئۆزگىرىشلەرگىمۇ سەزگۈر كېلىدۇ. جەنۇبتىكى قاراقۇيۇن كۆلىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 0.81 مېتر كېلىدۇ. ئۇ تارىم دەريالىق ئېقىتېپ كەلگەن لاي ـ لاتقا، ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چىرىتىلىرى ھەمدە كۆچمە قۇم بىلەن تېندۇرۇۋېتىلگەن. يەنە بىر جەھەتتىن، كۆچلۈك شەرقىي شىمال شامىلى نەچچە ئەسىر داۋام قىلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كۆل تېگىنى ئۆچۈرتۈپ، تۆۋەنلەشتۈرۈۋەتكەن. مانا بۇ خىل تەسىر تۈپەيلىدىن تارىم دەريالىق يەنە بىر قېتىم قۇرۇق دەريالىققا قۇيۇلغان. شىمالدىكى ئويمانلىقتا بولسا، قايتىدىن كۆل بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن قاراقۇيۇن قۇرۇپ كەتكەن. جۇڭگو خەرىتىسىدە بولسا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆللەرگە ئاخىر يەنە سۇ توشۇپ كەتكەن.

لوپنۇر كۆلى مانا شۇ رەۋىشتە ھۆددىي مايانتىكتەك قۇم ئۇۋىلىغا ئۆيلان ـ بۇيان يۆتكىلىپ تۇرغان، ئۇنىڭ يۆتكىلىشىنىڭ دەۋر قىلىنىشىنى سۇ نەھىدىن 1500 يىل دەپ قارىغان. لوپنۇر كۆلى بىر «كۆچمە كۆل». ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە

كىلەر. بۇ يۇرەكلىك تەلىماتقا ئاساسىي جەھەتتىن سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى.

يەكۈن بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدىن 14 يىل كېيىن چىقىرىلىدۇ. شۇ يىلى، سۈننەيدىن تۆتىنچى قېتىم ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرپانغا كەلگەندە بىر سودىگەر ئۇلارنى زىيارەت قىلىپ كېلىدۇ. ئۇلار بۇ سودىگەردىن: «بۇندىن يەتتە يىل بۇرۇن كۆنچى دەرياسى قۇرۇق دەريا قىنىغا قۇيۇلاتتى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ قالىدۇ. بۇ پاكىت بىلەن سۈننەيدىنىك تەلىماتى تېكلىنىدۇ. پروفېسسورلارنىڭ قاراقۇيۇن تەلىماتى بەربات بولۇپ، رېچخوفىنىڭ لوپنۇرغا قايتىدىن سۇ توشىدۇ.

12. روھەن پادىشاھلىقىنىڭ تېپىلىشى

روھەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان قەدىمكى خارابىلىك.

روھەن دېگەن بۇ ئىسىم، ئەڭ قەدىمكى ھۆججەت، يەنى مىلادىدىن بۇرۇن 176 - يىلى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ خەن سۇلالىسىگە يازغان بىر پارچە مەكتۇپىدا كۆرۈلدى: «تەڭرى بەخت ئاتا قىلغانلىقى، سەركەردە ۋە لەشكەرلەر سەر خىل، ئات - ئۇلاغلار كۆچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن ياۋچىلارنى قىرىپ ئەسىرگە ئېلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، روھەن، ئۇيغۇن، خوجى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى تىنچىتىپ، ئۆزۈمگە قارىتتىم.»

سۇندىن 50 يىل ئۆتۈپ، يەنى مىلادىدىن بۇرۇن

126 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ چىن تارىختا تۇنجى قېتىم غەربىي رايونىنى كەزدى. ئۇ ئۆز دوكلاتىدا: «روراەن قانقىلىنىڭ سەپىلى بار ئىكەن. تۇزلۇق كۆلگە (لوپنۇر) يېقىن ئىكەن»، — دەيدۇ.

كېيىنچە فاشىيەن بىلەن شۇەنجۇاڭ بۇددا ئەقىدىلىرىنى ۋە بۇددا نوملىرىنى ئىزدەپ غەربىي رايونغا بارغاندا روراەن ئاللىقاچان خارابىلىككە ئايلانغانىكەن.

1900 - يىلى ئېكسپېدىتور ھېدىن قۇمۇقتا غەيرەتتە يەتقان بۇ قەدىمىي خارابىلىكنى تاپتى. ئۇ مۇنداق بايان قىلىدۇ: «قەدىمىي شەھەرنىڭ تېپىلىشى ھەيلى جۇغرافىيە ياكى تارىخشۇناسلىق جەھەتتىن بولسۇن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 1901 - يىلى مەن قايتا ئۇ جايغا بارغىنىمدا يۈز خارابىلىكتىن 150 پارچە ئەتراپىدا تارىشا پۈتۈك ۋە قەغەز پۈتۈك قېزىۋالدىم. ئۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپىنچە تارىشا پۈتۈك بىلەن قەغەز پۈتۈكلەرگە يېزىلغان خاتىرىلەنگەن. بۇ شەھەر روراەن شەھىرى دەپىلىدۇ.»

كۆچمە قۇمۇق تېگىگە كۆمۈلگەن غەربىي رايونىدىكى بۇ پادىشاھلىقنىڭ شەھىرى شۇنىڭ بىلەن يەنە ئاياپان بولدى.

روراەن يىپەك يولى ئۈتكىلىدە ئاھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى روراەننى كۆپ تالاشقان. ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا قالغان روراەن ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چوقۇم ئۆزىنىڭ جۇغرافىيەۋى ئورنىدىن پايدىلىنىش كېرەك ئىدى.

رورەن ھونلار ئۇچۇن جاسۇسلۇق قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ خۇينى بۇلغانلىقى ئۈچۈن خەن سەركەردىسى جاۋ پونۇنىڭ قوشۇنى مىلادىدىن بۇرۇن 109 - يىلى رورەنگە ھۇجۇم قىلىپ، رورەن شاھىنى ئەسىرگە ئالىدۇ.

شۇندىن كېيىن، رورەن خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولىدۇ ھەمدە بىر شاھزادىنى گۆرۈگە قويىدۇ، لېكىن ھونلارمۇ رورەندىن چىقىپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا رورەن ھونلارغا يەنە بىر شاھزادىسىنى گۆرۈگە قويۇپ، سىياسىي جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنى قولغا كەلتۈرىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇن 92 - يىلى رورەن پادىشاھى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خەلق خەن سۇلالىسىدە گۆرۈدە تۇرغان شاھزادىنىڭ قايتىپ كېلىپ، پادىشاھ بولۇشىنى تىلەيدۇ. بىراق بۇ چاغدا شاھزادە ئاختا قىلىۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

رورەن ئائىلاج باشقىدىن پادىشاھ تىكلەيدۇ. ۋەھالەنكى، يېڭى پادىشاھنىڭ شاھزادىلىرى يەنە خەن سۇلالىسى ۋە ھونلارغا گۆرۈگە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يېڭى پادىشاھ يەنە ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ھوندا گۆرۈدە تۇرغان شاھزادە تەختكە ئولتۇرىدۇ. پادىشاھنىڭ رەھبەرلىكىدە رورەن ھونلارغا مايىل بولۇش يولىنى تۇتۇپ، قايتىدىن ھونلار ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلىدۇ ۋە دائىم خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسى فۇ جيېنزى ئىسىملىك بىر ئەمەلدارنى رورەن پادىشاھىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. فۇ جيېنزى بىر سۇيىقەست ئىشلىتىپ، زىيانكەشلە

ھەممەيلەن گەيپ بولغاندا ئىككى ئەسكەرنى پادىشاھنىڭ كەينىدىن چىقارتىپ، ئوتنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ.
روزەن پادىشاھلىقى شۇندىن ئېتىبارەن ئاخىرلىشىدۇ.

17. مىراتخورى ئىبادەتخانا خارابىسىدىكى قاناتلىق پەرى نېمە

قەدىمىي روزەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ۋېتوكىت پادىشاھلىققا تەيىنلىنىدۇ. روزەن پىشامشانغا ئۆزگەرتىلىدۇ. يېڭى پايتەختنى لوپنۇرنىڭ جەنۇب تەرىپىگە يۆتكەيدۇ. بۇ جاي ھازىر مىران دەپ ئاتىلىدۇ.
پىشامشان ئۇزۇن مۇددەت خەن سۇلالىسىنىڭ ھامىلىقىدا تۇرىدۇ. خەن سۇلالىسى تارىم ئويمانلىقىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇ يەرلىكلەر بويسۇنىدۇ. يەركەنت ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. پىشامشان باشچىلىقىدا 17 دۆلەت خەن سۇلالىسىگە يەرلىكنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى ئۈستىدىن ئەرز قىلىدۇ. بىراق ئۇ چاغدا خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتكەچكە ئومۇمىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە بىر پارچە جاۋاب خەت ئەۋەتىدۇ: «بىز ھەم ئەلچى ئەۋەتەلمەيمىز، ھەم چوڭ قوشۇنىمۇ ئەۋەتەلمەيمىز. ئەگەر دۆلىتىڭلاردا ۋە باشقا دۆلەتلەردە يېتەرلىك كۈچ بولمىسا

ئۆز ئىختىيارىغا بويىچە، مەيلى شەرق، جەنۇب، شىمال ياكى غەرب بولسۇن بىر تەرەپكە ماڭىدىغان بولۇشلار».

ئاجىز پىشامشان ئائىلاج «جاۋاب خەتكە بېنائەن»، ھون ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، پىشامشان ھون ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆزىنى كۆچلەندۈرۈۋالىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچ دائىرىسى قايتىدىن بۇ ئەتراپقا كېڭەيگەندە پىشامشان يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. كىچىك دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرى شۇنداق بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پىشامشان قەدىمىي جۇڭگونىڭ ھەربىي مۇستەملىكىسىگە ئايلاندى. مۇشۇنداق ئەپچىللىك بىلەن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن پىشامشانمۇ تەبىئىي شارائىتنىڭ قاتتىق ئۆزگىرىشىگە ماسلىشالمىدى. تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىن يولىنىڭ كۆچۈشى بىلەن بۇ ئاشلىنىپ قالدى. شۇندىن كېيىن ئىنسانىيەت ياشىغان بۇ جايلار بارا - بارا كۆچمە قۇم ئاستىدا قالدى.

VII ئەسىردىن كېيىن تىبەتنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭىيىدۇ. مىران يەنە بىر مەھەل گۈللەنگەن بولسا كېرەك. كېيىن يەنىلا كۆچمە قۇم تەكتىدە قالىدۇ. XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، ماركوپولو بۇ جايدىن ئۆتكەندە، قۇملۇق ھەممىنى بېسىپ كەتكەن. پەقەت ئۇپۇق بىلەن پايانسىز كۆچمە قۇملۇق تۇتىشىپ تۇراتتى.

ئەنگلىيە ئېكسپېدىتورى ستېين يېقىنقى زامانىدا سىراگىكە قەدىمكى ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق مۇلچەرلىگۈسىز ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئۇرغۇنلىغان

ئىبادەتخانا خارابىلىرىنى تاپتى. قەدىمكى يازما ھۇججەت لەرنى قېزىپ چىقتى؛ 3 ـ ئىبادەتخانا ۋە 5 ـ ئىبادەتخانىدىن غەرب ئۇسلۇبىدىكى رەسىملەرنى تاپتى. بۇ مىران دېگەن مۇسەننىڭ مەگگۇ ئۆچمەس سىمۋولى بولۇپ قالدى.

بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ 3 ـ ئىبادەتخانىدا تېپىلغان قانىاتلىق پەرىنىڭ رەسىمى ھەممىدىن مەشھۇر. ئۇ كۆزىنى يوغان ئېچىپ، قانىتىنى كېرىپ تۇرىدۇ، بۇنداق رەسىم «گرېك مەدەنىيىتى» دەۋرىدە كەڭ تارقالغان. ئالېكساندر شەرقىقە يۈرۈش قىلغاندا ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرگەن. قاناتلىق پەرى كېيىنچە خرىستىئان دىنىدىكى پەرى رەسىملىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالدى. خارابىلىقتا ئايلانغان ئىبادەتخانىلار ئىچىدە يەنە نۇرغۇن گرېك ۋە رىم ئۇسلۇبىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە بۇت ھەيكەللىرى بار ئىدى.

18. پلىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىش ھېكايىسى ـــ ستېيىننىڭ پائالىيىتى (1)

ئەگرى ـ توقاي ۋە بىر ـ بىرنىگە گىرەلىشىپ كەتكەن قوم بارخانلىقتا بارچە جانلىق چەتكە قېقىلغان، ھەتتا ئەڭ كىچىك جانلىق ئىزلىرىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بۇ يەردە بىپايان قاقاس قۇملۇقلار بار. نەچچە يۈز يىلدىن بېرى پەقەت بورانلا بۇ قۇملۇقنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ كەلدى.

قانچىلىغان قەدىمىي شەھەر ۋە تارىخىي خارابىلىقنىڭ

بۇ قۇملۇق تەكتىدە غەپلەتتە ياتقانلىقىنى كىمۇ ئويلاپ يېتەلمىسۇن؟

دورەن، دۇخۇاڭ، نىيە، مىران... بۇ تۇساتتىن ئويغانغان خارابىلىقلار، ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ موللۇقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇ شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئەپچىل بىر بكىشى، شۇنداقلا شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ مەھسۇلى.

بىز پروۋارسكىي، ھېدىن، ستېينلارنىڭ ئىسمىنى بۇ كونا خارابىلىقنى تاپقۇچى ۋە تونۇشتۇرغۇچى سۈپىتىدە يادىمىزدا قالدۇرۇدۇق. بۇ ئۇچەيلەن ئۇلۇغ ئېكسپېدىتور بولۇپلا قالماستىن شۇنداقلا ئۇلۇغ ئالىم. پروۋارسكىي بىلەن ھېدىن مەخسۇس تەبىئىي پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ستېينغا بولسا تارىخشۇناسلىقتا بىلىمى ناھايىتى ئۇستۇن.

ھازىر بىز ستېينىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىش ئىزلىرىنى ئەسلەپ ئۆتەيلى.

ستېين 1862 ـ يىلى ۋېنگرىيىنىڭ بۇداپېستتا تۇغۇلغان. ۋېينا، رىبس ۋە توتلىنگېن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇغان. كېيىن دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئەنگلىيىگە بېرىپ، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ. 1904 ـ يىلى ئەنگلىيە گىراژدانلىقىغا ئۆتىدۇ.

1888 ـ يىلى ستېين ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن لاھوردىكى (ھازىرقى پاكىستان چېگرىسى ئىچىدە) شەرق مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دېڭىزدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كېلىدۇ. كېيىن 1898 ـ يىلى

ئۇ ھىندىستان ھۆكۈمىتىگە ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سایاھەت قىلىش پىلانىنى سۆندۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ستېيىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سایاھەت قىلىش پىلانىنىڭ مۇددىئاسى بۇددىزم ئەقىدىسىنى ئىزدەپ جۇڭگودىن ھىندىستانغا بارغان شۈەنجۇاڭ یازغان «یۈیۈك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سایاھەت» نىڭ تەسىرىدىن بولغان ئىكەنمىش.

ستېيىن 1905 - یىلى ئوتتۇرا ئاسیاغا بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىیىسىنى ئېلىپ بارىدى. بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىیە سەپىرى، كەشمىرنىڭ پایتەختى سىلناكادىن باشلىنىپ، جىرجىت ۋە قونجا ئارقىلىق تاشقورغانغا كېلىدۇ. ئاندىن تارىم ئویمانلىقىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى قەشقەردىن ئۆتۈپ، خوتەنگە كېلىدۇ. خوتەنگە 96 كىلومېتر یەرددىكى دەندان - ئویلىق (قەدىمىي ئۇزۇن تاتى دۆلىتى) نىڭ خارابىلىقىدىن شۈەنجۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ كىتابلىرىدا قەیت قىلىنغان «پىلىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشى ھەققىدىكى رىۋایەت» خاتىرىلەنگەن بىر پارچە مەشھۇر بېغىشلىما تاختىسى تېپىۋالدى.

بۇ ھېكایىدە مۇنداق دېیىلگەن: «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، خوتەندە تېخى پىلە یوق چاغدا، خوتەن پادىشاھى جۇڭگوغا مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، بىراق جۇڭگو رەت قىلىپ، ئۆتكەللەرنى چىڭ توسۇپ، پىلە ئۇرۇقىنىڭ سىرتقا چىقىرىلىشىنى مەنئى قىلغان. خوتەن پادىشاھى بىر تەدبىر ئویلاپ چىققان، ئۆزىگە یاتلىق قىلىنغان خانىكەگە پىلە ئۇرۇقىنى یوشۇرۇن ئېلىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەملىكەتتىمۇ پىلىچىلىك ئەۋج ئالغان.» بۇنىڭغا

ئوخشاش هېكايىلەر شەرقىي رىمدىمۇ بار.
بۇنىڭدىن باشقا، ستېپىن دەندان ـ ئويىلىكتىن يەنە خوتەن يېزىقىدىكى ھۆججەت ۋە خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەرنى قېزىپ چىققان. خوتەن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پۇل ئارىيەت ئىلىش ھۆججەتلىرى ۋە قەرز قايتۇرۇش مەكتۇپى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.
ستېپىن خوتەندىن داۋاملىق شەرقە يۆرۈش قىلىپ، نىيە خارابىلىقىنى قېزىپ، نۇرغۇن كاروشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنى تاپتى. ئاندىن فەرغانە ئارقىلىق پويىزغا ئولتۇرۇپ لوندونغا قايتتى.

19. نىيە ۋە دۇڭخۇاڭنى ئېچىش ـــ ستېيىننىڭ پائالىيىتى (2)

ستېيىن تاپقان نىيە خارابىلىقى غەربىي خەن دەۋرىدە گۇللەنگەن نىيە دۆلىتى ئىدى. غەربىي خەن كۆچلىرى چېكىنىپ چىقىپ، يەركەنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭەيىپ پىشامشان قاتارلىق تارىم ئويمانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا نىيەنۇ يەكەنىڭ ھامىلىقىغا ئۆتكەن. كېيىنچە يەكەن خوتەن دۆلىتى تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ. نىيە دۆلىتى پىشامشان دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ.
نىيە خارابىلىقىدىن 782 پارچە كاروشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنى قېزىپ چىقىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە

ئاسىنە، خىراكىلىس، ئىروس① قاتارلىق گرېك ئەپسانىلىرىگە تەقلىد قىلىنىپ سىزىلغان ئادەم رەسىملىرى قېزىلىپ چىقىلدى. كاروشتىي ھۇججەتلىرىدە يېزىلغان يېزىق كاروشتىي يېزىقى دېيىلىدۇ. بۇ قەدىمقي ھىندىنىڭ غەربىي شىمالىدا قوللىنىلغان يېزىق. تىل جەھەتتىن قارىغاندا ئۇ قەدىمقي ھىندىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاۋام تىلىغا كىرىدۇ. بۇ خىل يېزىق — بۇددىن ئاۋۋال پېشاۋەردە تېپىلغان مىلادىدىن بۇرۇن III ئەسىردە ئۆتكەن پادىشاھ ئاشوكا ئابىدىسىدىنمۇ ئۇچرىغان. بۇ خىل يېزىق مىلادىيە V — IV ئەسىرلىلا ھىندىستاندا ئەمەلدىن قالغان. بىراق، كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىق تىلى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. كاروشتىي ھۇججەتلىرىنى شەرھىلەش ئۈچۈن 30 يىل ئەتراپىدا ۋاقىت كەتتى. ئامما ئۇنىڭ غەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىنى ئەتقىق قىلىشتا ئويىنايدىغان رولى ھەددى ـ ھېسابسىزدۇر.

1902 ـ يىلى ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنى ئېلىپ بارىدى. بۇ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىنىڭ تۇقتىسى ئۆزىدىن ئاۋۋال ھېدىن تاپقان رورەن، مىران ۋە دۇڭخۇاڭ ئىدى.

ستېينىن مىراندىكى قېزىشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئىككىنچى يىلى 3 ـ ئايدا دۇڭخۇاڭغا كەلدى. ئۇ دۇڭخۇاڭدىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغان سۇلې دەرياسى ئويمانلىقىنى قايتا تەكشۈرۈپ، جۇڭگودىن باشلانغان يىپەك يولىنىڭ ئوتكىلى —

① ئاسىنە — گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئەقىل ـ پاراسەت ئىلاھى. خىراكىلىس ـ گرېك ئەپسانىلىرىدىكى كۈچ ئىلاھى. ئىروس — گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئاشىق ئىلاھى — ت.

«قاشقاوۇق» نىڭ توغرا ئورنىنى ئىسپاتلىدى.

دۇڭخۇاڭدىكى سىزدىش ھەققەتەنمۇ ھەيران قېلىشقا ئەرزىيدۇ. 1907 - يىلى ستېيىن دۇڭخۇاڭغا كەلگەندە مەلۇم بىر غار ئىبادەتخانىدىن نۇرغۇن قەدىمىي ھۇججەت چىقىپتۇ دېگەن گەپنى ئاڭلايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ۋاڭ فامىلىلىك بىر راھىب غار ئىبادەتخانىنى رېمونت قىلىۋاتقاندا توساتتىن تامنىڭ بىر يېقى غۇلاپ چۈشۈپ، ئۇچ كۆزدىرات مېتر ئەتراپىدىكى كىچىك بىر خانا كۆرۈنۈپ قالغان. ئىچىدە ئۇچ مېتر ئېگىزلىكتە توپا - چاڭ باسقان قەدىمىي ھۇججەتلەر دۆۋىلەنگەن. ستېيىن دەرھال ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ ۋاڭ راھىبنىڭ قەدىمىي ھۇججەتلىرىنىڭ بىر نۇسخىسىنى كۆرسىتىشنى ئۆتۈنىدۇ. قەغەزنىڭ سۈپىتى ۋە خەت شەكلىدىن بۇ ھۇججەتلەرنىڭ مۇھىملىقىنى دەرھال بىلىۋالىدۇ. بۇ كىتابلار كېيىنچە «دۇڭخۇاڭ ھۇججەتلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ستېيىن ۋاڭ راھىب بىلەن سودىلىشىش نەتىجىسىدە، مۇڭۇپىيەتلىك ھالدا 9000 نۇسخا ھۇججەتنى قولغا چۈشۈرۈپ لوندونغا ئەكىتىدۇ.

1913 - يىلى ستېيىن ئۇچىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىنى باشلايدۇ. بۇ قېتىم ئاساسەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ياقىسىدىكى مىران، دۇڭخۇاڭ، جىمسار، قۇجۇ ۋە بوزقۇلاق قاتارلىق يادىكارلىقلارنى تەكشۈردى.

1915 - يىلى، ستېيىن قۇجۇ دەۋرىدىكى قەبرىلەرنى قېزىش جەريانىدا نۇرغۇن بىللە كۆمۈلگەن بۇيۇملارنى تاپتى. جۈملىدىن ۋەزىيىتىنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن، ستېيىن تۆتىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە ئوتتۇرا ئاسىيا‌غا

بەرنش نىيستىدىن يېنىپ غەربىي - جەنۇبىي ئاسىيادىكى يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە يۆزلىنىدۇ. 1943 - يىل 10 - ئايدا ستېيىن ئافغانىستانغا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا هارغىنلىقتىن كاۋۇلدا ۋاپات بولىدۇ ۋە شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ. شۇ يىلى ئۇ 82 ياشتا ئىدى.

20. دۇڭخۇاڭشۇئاشلىقنىڭ ماكانى ۋە دۇڭخۇاڭ هۇججەتلىرى

دۇڭخۇاڭ جۇڭگونىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدە. بۇ جايدا بۇددىزم راۋاج تاپقانلىقتىن مىلادى IV ئەسىردىن تارتىپلا قىيالاردا هۇجرا كولاپ ئىبادەتخانىلار سېلىنغان. ئەڭ بالدۇرقى تاش هۇجرا ئىبادەتخانىسىنى مىلادى 366 - يىلى راهىب لې فۇ كولىغان. غەربىي ۋېي دەۋرىدىكى مۇپەتتىش يۈەن تەيرۇڭ قاتارلىقلار ئۇنى قايتىدىن خېلى كېڭەيتكەن. بۇ هۇجرا ۋە ئىبادەتخانىلار مىڭشا تېغىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. هازىرغا قەدەر موگاۋكۇمىڭ ئۆيى جاهانغا مەشهۇر.

دۇڭخۇاڭ پۈتۈكلىرى مۇشۇ هۇجرالارنىڭ بىرسى بولغان 151 - نومۇرلۇق هۇجرىدىن تېپىلغان. ستېيىن سېتىۋېلىپ لوندونغا ئەۋەتكەن پۈتۈكلەر دۇڭخۇاڭ پۈتۈكلىرىنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئەمدىلا شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا يېتىپ كەلگەن

فرانسۇز بىلئوت بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، بىرنەچچە ئاي ىدىن كېيىن دۆكخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇمۇ سىتېپىنگە ئوخشاش ئۇتۇقلۇق ھالدا تەخمىنەن 5,000 نۇسخا پۇتۇك سېتىۋالىدۇ.

بۇ خەۋەردىن چۆچۈگەن چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قالغان ـ قاتقانلارنىڭ ھەممىسىنى بېيجىڭغا توشۇپ كېتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ستېيىن، بىلئوت سېتىۋالغان ھۇججەت ۋە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بېيجىڭغا يۆتكەپ كەتكەن دۆكخۇاڭ پۇتۇكلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 30 — 40 مىڭ نۇسخىغا يېتەرمىش. بۇلاردىن سىرت يەنە ياپونىيە ۋە روسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى ئەكەتكەنلىرىمۇ بار.

دۆكخۇاڭ پۇتۇكلىرى ئۇنىڭ يىلدىن قارىغاندا، IV ئەسىردىن باشلانغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە IX — VIII ئەسىرگە مەنسۇپلىرى ناھايىتى كۆپ. X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ ئۇزۇلۇپ قالغان. بۇ ھۇججەتلەر XI ئەسىرنىڭ باشلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاڭغۇتلار غەربىي شياغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە يوشۇرۇپ قويۇلغان دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇرغۇن سىزما رەسىملەرمۇ بار. ئۇرغۇن پۇتۇكلەر خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە براخمى تىلىدا، ئۇيغۇر تىلىدا، سوغدى تىلىدا، كۇسەن تىلىدا ۋە خوتەن تىلىدا يېزىلغان پۇتۇكلەرمۇ تېپىلدى.

دۆكخۇاڭ پۇتۇكلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ئاساسەن بۇددىزمغا ئائىت يازما يادىكارلىقلار، لېكىن مانى دىنى ۋە

خرىستيئان دىنىنىڭ (تەستورى مەزھىپى) دىنىي كىتابلىرىنى نەمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرگە ئائىت ھۆججەتلەرمۇ خېلى كۆپ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ نوپۇسقا ئائىت ھۆججەتلەر، بولۇپ قەدىمىي جۇڭگونىڭ يەر تەقسىم قىلىش قانۇنى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىياللاردۇر.

ئىبادەتخانىدىن ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرگە ئائىت بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىشى مۇنداق سەۋەبلەردىن بولغان:

ئەينى ۋاقىتتا گەرچە قەغەز ئىشلەپچىقىرىش باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى بۈگۈنكىدىن كۆپمۇ ئەتمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەغەز قىممەتلىك بۇيۇم ھېسابلىناتتى. شۇڭلاشقا ھەرقايسى ئىبادەتخانىلار ھۆكۈمەت ئىشلىتىپ بولغان ھۆججەتلەرنى ئەكىلىپ ئۇنىڭ كەينى تەرىپىگە دىنىي ئايەتلەرنى كۆچۈرەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئالدى تەرىپىگە نوپۇس خاتىرىلەنگەن، كەينى تەرىپىگە دىنىي ئايەتلەر كۆچۈرۈلگەن پۈتۈكلەر يارلىققا كەلگەن. بۇلاردىن باشقا، داۋجياۋ دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر قاتارلىق نەرسىلەرمۇ تېپىلدى. دۇڭخۇاڭ پۈتۈكلىرى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرگە تارقىلىپ كەتكەن بولغاچقا بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش خېلى تەسكە چۈشىدىغان ئوخشايدۇ. دۇڭخۇاڭ پۈتۈكلىرىگە ئېلىپ بېرىلغان بۇ خىل تەتقىقات «دۇڭخۇاكشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. دۇڭخۇاڭشۇناسلىق قەدىمىي زاماندىكى غەربىي رايونىنى بىلىۋېلىشقا بولۇپ قالماستىن بەلكى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى

تارىخ، سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەرنى بىلىشتىكى قىممەتلىك خەزىنىدۇر.

21. مىڭ ئۆينىڭ سىرى

دۇڭخۇاڭدىكى ئۆيلەر، يەنى موگاۋكو مىڭ ئۆينى پۈتتۈرگۈچە، ئىپتىتشلارغا قارىغاندا تەخمىنەن 1000 يىل كەتكەنمىش.

مىڭشا تېغىغا سېلىنغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1600 مېتىر كېلىدىغان ئۆيلەرنىڭ سانى 500 گە يېتىدۇ. XIII ئەسىردە خېشى كارىدورىدىن ئۆتكەن ماركو پولو: «بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرى بۇددىزمغا تەقۋادارلىق بىلەن چوقۇنىدۇ» دېگەن. دۇڭخۇاڭ ھەققەتەنمۇ بۇددىزمنىڭ مۇقەددەس جايى.

دۇڭخۇاڭ كېيىن قېزىلغان يۇنگاڭ ۋە لۇڭمېن قاتارلىق مىڭ ئۆيلەرنىڭ قاشقا بۇت ئويۇشى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. دۇڭخۇاڭنىڭ تامليرىدا سىزما رەسىملەر ئاساس قىلىنغان. سىزما رەسىمنىڭ ئومۇمىي سانى 2000 دىن ئاشىدۇ.

مىڭ ئۆي ئىبادەتخانىلار گەرچە تاغنى تېشىپ ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ئادەتتىكى ئىبادەتخانىلاردىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ئۇنىڭدا مەركىزىي زالمۇ بار. ئىستىقامەتچىلەر خانىسىمۇ بار. مىڭ ئۆي ئىبادەتخانىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى تۇغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئىزدىنىشكە بولىدۇ.

هندىستاندىن باشلانغان بۇ خىل ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ، غەربتە كۇچادىن باشلىنىپ، شەرقتە تۇرپان ئويمانلىقىغچە بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كېڭىيىپ بارغان.

بۇلارنىڭ ئىچىدە كۇچار ئەتراپىدىكى مۇجاۋ دەريا ۋادىسىدىن قېزىپ چىقىلغان قىزىل مىڭ ئۆيى كۆلىمىنىڭ زورلۇقى ۋە تام رەسىملىرىنىڭ ئاجايىپلىقى بىلەن مەشھۇر.

هندىستاندىن باشلانغان بۇ خىل مىڭ ئۆي ئىبادەتخانىلىرى يېپەك يولىدا غەربىي ئاسىيا قۇرۇلۇشچىلىقىنىڭ شەكلىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغان.

ئۆي تورۇسىنىڭ شەكلىنى مىسالغا ئالساق:

بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېرىم كونۇس شەكلىدە ۋە يېرىم شار شەكلىدە سېلىنغان. لېكىن بەزىدە چاسا يېكى تىك تۆت بۇلۇڭلۇق پانۇس شەكلىدىكى تورۇسلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇمىئان ۋە غەربىي تۇركىستان قاتارلىق جايلاردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ شەكلىگە ۋارىسلىق قىلىنغان. بۇ خىل ئۆيلەر خىش بىلەن قوپۇرۇلىدۇ. لېكىن ئەگمە ئىشىك قىلىپ ياسالمايدۇ. بەلكى بىر تەرەپتىن تۇز تاش ۋە ياغاچ نى تۆت بۇلۇڭغا ئورنىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ سېلىنىدۇ.

قىزىل مىڭ ئۆيى مانا مۇشۇنداق خىلمۇ خىل شەكلىدە نامايان قىلىنىپ تۇرىدۇ، ۋەھالەنكى بۇ مىڭ ئۆي ئىبادەتخانىسىنى ئالاھىدە داڭ چىقارغۇزۇپ تۇرغان ئۇنىڭ نەپىس تام رەسىملىرىدۇر. بۇددا نوملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغان نۇرغۇن تام رەسىملىرى مول مەزمۇنغا تۇشقان

دۇنيانىڭ نامايەندە قىلىدۇ، بۇ دەسلەپكى تەكشۈرگۈچىلەرنى ئۆزىگە قاتتىق چەلىپ قىلدى. پارىن ئۇسلۇبىدىكى، جۈك گو ئۇسلۇبىدىكى قاتارلىقلار شەرق - غەرب مەدەنىيىتى ماناۋى بۇ پەردە جەملەنگەنىدى.

1903 - يىلى ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جېشىن، جۆشەنشىيۇك بۇ جايغا دەرھال يېتىپ كېلىپ، بىر قىسىم تام رەسىملىرىنى سويۇپ ياپونىيىگە ئەكەتتى. بۇلار تام رەسىملىرى دەپ ئاتالغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە بۇ استە تاش ئۇستىگە سىزىلغان ئەمەس بەلكى سامان بىلەن ئېتىلگەن لاينى تاش ئۇستىگە چاپلاپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە ھاك لاي چاپلاپ ئاندىن رەسىم سىزغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى سويۇۋېلىش بەكمۇ ئوڭاي ئىدى.

تەكلىماكان چۆلىنىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق تارقالغان مىڭ ئۆيى بۇددا تېخنىسى، ئۇزۇن ئۆتمەي دۇنياغا يېتىپ كېلىدۇ. ئەمما ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ مىڭ ئۆيى بۇددا تېخنىسىنىڭ تارىخىدىكى فوگو بۇددا تېخنىسىنىڭچە تەسىر كۆرسەتمىدۇ.

22. دۇڭخۇاڭ پوتوكلىرىنى ساقلاش راھىبنىڭ ئاقۇتتى

فرانسىيەنىڭ ئەڭ مەشھۇر شەرقشۇناسى پېلىئوت (1878 — 1945) خەنزۇچە، رۇسچە، تۈركچە قاتارلىق تىللارنى پىششىق بىلەتتى. بۇ تىللار ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا

ئېكسپېدىتسىيىسىدە پايدىلىق قورال بولدى.

ستېپىننىڭ 1901 - يىلىدىكى نىيە خارابىلىقىنى قېزىشى فرانسىيەدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئېكسپېدىتسىيە قىلىش كومىتېتى ۋە ج. ش. م. ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىغا تەسىر قىلدى. ئۇلار بىلىۋتقا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلدى.

بىلىۋت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 1906 - يىلى پارىژدىن يولغا چىقىپ، فەرغانە ئويمانلىقى ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىغا كېلىدۇ. كۇچارغا كېلىپ ۋاقتىقان يولدا مارالبېشىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۇمشۇق دېگەن كىچىك بىر كەنتتىن بىر تۇركۇم يادىكارلىقنى تاپتى. بىلىۋت بۇ يادىكارلىقنىڭ ئالدىغا كېلىپ قامچا بىلەن يەرنى ئۇرغاندا دەل گاندارا ئۇسلۇبىدىكى كىچىك بۇددا ھەيكىلى چىقىپ قالىدۇ. ئۇلار ھەيران قالىدۇ - دە، دەرھال قېزىپ تەكشۈرۈشكە كىرىشىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ جايىنىڭ مىلادى III ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىبادەتخانا خارابىلىقى ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كىرىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى سېزىلەرلىك ئويما رەسىملەر تېپىلدۇ.

بىلىۋت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تۇمشۇقتا ئالتە ھەپتىدىن ئارتۇقراق تۇرغاندىن كېيىن كۇچارغا يۇرۇش قىلىدۇ. ھەمدە شۇ ئەتراپتىكى قۇمتۇرا ۋە ئاقيار بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ خارابىسىنى قېزىپ نۇرغۇن بىراخمى يېزىقىدىكى كۆچۈرمە، تارىشا پۈتۈك، ياغاچ ئويما، مۆھۈر ۋە قەدىمىي پۇل قاتارلىقلارنى تاپتى.

كۇچاردىكى ۋاقىتتا بىلئوت شۇەنجۇاڭنىڭ مۇشۇ چايدىن تەڭرى تېغىنى كېزىپ ئۆتكەن يولىغا ئەھمىيەت بېرىش قارارىغا كەلدى. نەتىجىدە 4,000 مېتر ئېگىزلىكتىكى تاغ چوققىسىغا چىقىشتا ئىككى داۋان يولى بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى.

ئىككىنچى يىلى، بىلئوت شىنجاڭ ئۇلۇكچىسىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىگە كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايدىكى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ بىر نەۋرە قېرىندىشى لەنئېن تۆرە ئۇنىڭغا بىر پارچە قول يازمىنى ھەدىيە قىلدى. بۇ 1900 - يىلى تاسادىپىي ئەھۋال ئاستىدا سىرتقا قاراپ كېتىپ قالغان دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيي پۈتۈكى ئىدى. يەنى دۇڭخۇاڭ پۈتۈكلىرىنىڭ بىر نۇسخىسى ئىدى. دەل مۇشۇ قول يازما بىلئوتنى تەشۋىشكە سالدى.

بىلئوتنىڭ ھەمراھلىرى ئېكسپېدىتسىيە ئەتىرىتى زور نەتىجىگە ئېرىشتى دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، دۇڭخۇاڭدىكى قەدىمىي قول يازمىلارنى قولغا چۈشۈرمىگىچە نەتىجە قازانمىغان بىلەن باراۋەر دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دۇڭخۇاڭغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بىلئوت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دۇڭخۇاڭغا يېتىپ كېلىشتىن بىرنەچچە ئاي بۇرۇن ئەنگلىيىلىك ستېيىن 9,000 نۇسخا ئەتراپىدىكى پۈتۈك رەسىملەرنى قولغا چۈشۈرۈپ كەتكەنىدى.

دۇڭخۇاڭدا تەخمىنەن يەنە 15 مىڭ نۇسخا پۈتۈك ھۇجرا ئىچىدە تاغدەك دۆۋىلىنىپ تۇراتتى. بىلئوت كۆزگە كۆرۈنگەن خەنزۇشۇناس ئىدى. ستېيىن بولسا سانسكرت

تىلى ۋە ھىندىستاننىڭ ھەر خىل تىللىرىنى پىششىق بىلەتـ
تى. ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى ئوخشىمايتتى. بۇ ئىككىيلەن
ئەلۋەتتە ئۆزلىرى ماھىر كەلگەن دائىرىدە ئىزدىنىشكە توغـ
را كېلەتتى. شۇڭلاشقا ئەينى ۋاقىتتا يەنە نۇرغۇن
قىممەتلىك پۈتۈكلەر ستېيىننىڭ كۆزىگە چېلىقمـاي
قالغانىدى.

بىرەر ئاي ئەتراپىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش
ئارقىلىق، بىلئوت قىممەتكە ئىگە دەپ قارىغان پۈتۈكتىن
تەخمىنەن 5،000 نۇسخىنى تاللىۋالدى ۋە باشقۇرغۇچى ۋاڭ
راھىب بىلەن 500 سەر كۈمۈشكە كېلىشىپ سېتىۋالدى.

بىلئوت ئەكەتكەن پۈتۈكلەر ئاساسەن رەنزۇچە
ئىدى. لېكىن، بىراخمى يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىبەت
يېزىقىدا يېزىلغانلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ پۈتۈكلەر
پارىژ كۈتۈپخانىسىغا قويۇلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا
ستېيىننىڭ كەينىدىنلا بىلئوتنىڭ دوكلاتى پۈتۈكلىرىنى
ئەكەتكەنلىكىگە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەزىپى
كېلىپ، قالغان پۈتۈكلەرنى بېيجىڭغا يۆتكەپ كەتكەنمىش.
باشقۇرغۇچى ۋاڭ راھىبقا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلغانمىش.
قالغان ئەھۋاللار نامەلۇم.

2.3. داگۇ ئەترىتىنىڭ غەربىي رايونىدىكى ئېكسپېدىتسىيىسى

ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا
ئېكسپېدىتسىيىسىدە ئۆچىمەس نام قالدۇرغان پروۋارسكى،

هېدىن، ستېيىن، گېلوتۇددىر، كۆك ۋە بىلىئوت قاتارلىقلارغا ئوخشاشلا ئەسلەشكە ئەزىيدۇ. شىمالىي ئوتتۇرا ئاسىيا 22 - ئەۋلاد دارماساريا سى① ئوتتۇرىسى 1900 — 1902 يىلىغىچە لوندونغا ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. شۇ چاغلاردا ياۋروپادا ئوتتۇرا ئاسىيا دولقۇنى ئەۋج ئالغان بولۇپ، ھەتتا خەلقئارالىق ئىلمىي يىغىنلارمۇ چاقىرىلغان.

ئوتتۇرا مانا بۇ خىل كەيپىياتنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئوقۇش تاماملىنىشى بىلەنلا ۋەتەنگە قايتىش پولىدا بىندوخۇيلۇك، دۇبېين جېشىن، جۇشەنشيۇك ۋە جىڭشاڭ دەنخۇك قاتارلىقلار بىلەن بىرگە غەربىي رايون ئېكسپېدىتسىيىگە ئاتلاندى. ئۇلار ئالدى بىلەن لوندوندىن پېتېربۇرگقا كېلىپ، بۇ يەردىن پويىزغا ئولتۇرۇپ، غەربىي تۈركىستانىڭ ئاخىرقى بېكىتى ئەنجانغا كېلىدۇ. ئوشتا كارۋان تەشكىللەپ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلار قەشقەرگە كەلگەندە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، يەكەندە ئايرىلىدۇ. بىر ئەترەت (دۇبېين، جۇ) شۇ جايدا قېلىپ تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئوتتۇرا قاتارلىق ئۇچەيلەن ھىمالايا تېغىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا كېلىپ بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرىدۇ.

قالغان بىر ئەترەت خوتەن، كۇچار ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قەزىل مىڭ ئۆيگە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردىكى تەكشۈرۈش ھېسابلىنىدۇ.

① بۇددا دىنىنىڭ ئۇستازى ياكى تارقاتقۇچىسى — ت.

1908 - يىلى (مىڭجۇ 41 - يىلى) ئوتتۇرا يېسۇن رۇكسەنلاك ۋە جۇرۇيچاۋدىن تەشكىللەنگەن ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللەندى. جۇرۇيچاۋ ئۇ چاغدا تېخى ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن بالا ئىدى. ئۇلار بېيجىڭدىن تاشقى مۇڭغۇلىيە ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ باردۇ.

بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشنىڭ ئەڭ زور نەتىجىسى جۇرۇيچاۋ رورەندىن قېرىۋالغان لى بۇ پۈتۈكلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى پارچىسى تولۇق، توققۇز پارچىسى كەمتۈك قول يازمىدىن تەركىب تاپقان پۈتۈك بولۇپ، ئالدىنقى لىياڭنىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق دوغىسى لى بۇ 328 - يىلى لوپنۇردىن يوللىغان مەكتۇپنىڭ ئورنىغا لى ئىدى. بۇ مەكتۇپ شۇ ئەترەتتىكى دۆلەتلەرگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن. بۇ ئەينى ۋاقىتتا جىن پادىشاھلىقىنىڭ ئىدىقۇت (تۇرپاننىڭ شەرقىي تەرىپى) دا تۇرۇشلۇق چېرىك بېگى جاۋجىڭغا ھۇجۇم قىلىش بەلگىسى ئىدى. جۇرۇيچاۋ بىلەن يېسۇنرۇك سەنلاك قەشقەردە ئۇچرىشىپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستاننىڭ شىرىنگاردا داگۇگۇاگروي بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

1910 - يىلى ئۇ ئۈچىنچى قېتىم ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بارىدۇ. ئەترەت ئەۋاسى جۇرۇيچاۋ بىرەيلەنلا ئىدى. خوپسى ئىسىملىك يەنە بىر ئەنگلىيەلىك ياشنى خىزمەتچى قىلىپ ئەگەشتۈرۈۋالغان.

بۇ ئىككىيلەن لوندوندىن يولغا چىقىپ، پېتىربۇرگ بىلەن تۇرپانغا كېلىدۇ. بۇ يەردىن تۇرپان پۈتۈكلىرىنى

تاپىدۇ. ئاندىن روزەنگە يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. بىراق كۈچارغا كەلگەندە ئالدىدا ماڭغان خوپيسىنىڭ جۈرۈيچاۋ بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن چېچەككە گىرىپتار بولۇپ ئۆلگەنلىكى مەقسەتكە شۇم خەۋەرنى ئاڭلايدۇ.

جۈرۈيچاۋ خوپيسىنى قەشقەرگە دەپنە قىلىپ قويۇپ، غەربىي رايون تەكشۈرۈشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇ خوتەندىن كونېلۇن تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شىزاڭدىن ئۇدۇل گەنسۇغا كىرمەكچى بولىدۇ. بىراق بۇ پىلانىنى ئادا قىلىنماي يېرىم يولدا كۈچارغا يانىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ياپونىيىدە قالغان داگۇ گۇاڭرۇي، جۈرۈيچاۋ بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىدىن ئەندىشە قىلىپ جىچۈەنشياۋ يىلاڭنى ئەۋەتىدۇ. جىچۈەنشياۋ يىلاڭ شىئەنىدىن دوڭخۇاڭغا كېلىپ، 1912 - يىلى 1 - ئايدا جۈرۈيچاۋ بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ستېيىن ۋە بىلئوتلاردىن كېيىن ئۇلار دوڭخۇاڭدا بىر تۈركۈم دوڭخۇاڭ پۇتۇكچىلىرىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. جۈرۈيچاۋ دەرھال ياپونىيىگە قايتىپ كەلدى. جىچۈەنشياۋ يىلاڭ 1914 - يىلى تۇرپان ۋە جۇڭخارنىڭ مەلۇم جايىدا داۋاملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شۇ يىلى 7 - ئايدا ياپونىيىگە قايتتى.

24. بوستانلىقلاردىكى خەلق قانداق ياشىغان؟ ئۇلار قانداق مەدەنىيەتلەرنى يارىتقان؟

ھېيدىن ۋە ستېيىن قاتارلىقلار قېرىپ چىققان قەدىمىي يادىكارلىقلار ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلاز شۇ جايدا ياشىغان قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى قايتا

گەۋدىلەندۈردى. ستېيىن تاپقان نىيە خارابسلىقى كۆچمە قۇملۇق تەكتىدە قالغان بولغاچقا، قۇملۇقنىڭ ئىنتايىن قۇزغاقلىقى بۇ قەدىمىي شەھەرنى ساقلاپ قېلىش رولىنى ئويناپتۇ.

نىيە تەكشۈرۈشىدىن بۇ شەھەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى شەرقتىن غەربكە يەتتە كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا 22 كىلومېتر كېلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇ شەھەر خۇددى بىر ئەرۋاھ شەھىرىدەك جىمجىتلىق ئىچىدە ياتاتتى. پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى، ئەمەلدارلارنىڭ سارايلىرى، مېۋىلىك باغلار... ستېيىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ھەممە جايىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتى. ئۆي - ئىمارەتلەر پۈتۈنلەي ياغاچ قۇرۇلما بولۇپ، ئۆينىڭ لىملىرىغا ئويۇلغان ئويمىدىن بىر قاراپلا ئۇنىڭ گۈزەل مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. ئولتۇرۇشلۇق ئۆيلەردىكى ئەخلەتلەردىن قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەسلىتىدىغان سىرلىق قاچا سۇنۇقلىرىنى، كېگىز پارچىلىرى، شايى، بۇغداي قاتارلىقلار تېپىلاتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە كىشىلەرنىڭ ھاياتىي ئەھۋالىدىن دېرەك بېرىدىغان شەخسىي پۈتۈكلەر، قاروشتى يېزىقىدا يېزىلغان ياغاچ پۈتۈكلەر ۋە قوي تېرىسىگە يېزىلغان پۈتۈكلەرمۇ تېپىلاتتى.

ستېيىن بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تېپىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «توپە توغرا ئۇچ كۈن بۇ پارچە - پۈرات نەرسىلەر ۋە قەغەز پارچىلىرى ئىچىدىن قەدىمىي دەۋرنىڭ پۇرىقىنى پۇراشقا توغرا كەلدى».

ھەدىن تاپقان روھەن خارابلىقى ئىچىدىن نۇرغۇن تۇرالغۇ ئۆي خارابلىرىنىمۇ تاپتى. بۇ يەردە يەنە كېسەكتىن سېلىنغان ئۆيلەرمۇ تېپىلدى. ھېدىننىڭ ھەمراھىسى ئېلىشىڭ تاپقان بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن ياغاچ ئادەم ھەيكىلى قېزىپ چىقىلدى. بۇ ئويمىلار روشەنكى قەدىمىي گرېكلارنىڭ ھۈنەرىنى دوراپ ئويۇلغان، يەنە پېلەكنىڭ نەقشى چۈشۈرۈلگەن نەقىشلەر، بۇت ھەيكەللىرى، پېلەك بىلەن يوپۇرماق ئارىسىغا بېلىق چۈشۈرۈلگەن نۇرغۇن قاپارتما ئويمىلارمۇ قېزىۋېلىندى. مانا مۇشۇلاردىن گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى چەتكە قېقىۋەتكىلى بولمايدۇ.

يەر ئاستىدىن چىققان تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ خېلى كۆپ. مىس چىراغ، تۆمۈر قوشۇق، كىچىك ئامبۇر، يا ئوقنىڭ ئۇچى، يىڭنە، مىخ، پۇل، ياغاچ، جوتۇ قاتارلىقلار سان ـ سانىقسىز.

پۈتۈكلەرمۇ خېلى كۆپ. ھېدىن ۋە كېيىنچىرەك تەكشۈرۈش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان ستېيىن نۇرغۇن پۈتۈك قېزىپ چىقتى.

پۈتۈك (قەغەز، شايە، ياغاچ ئۈستىگە يېزىلغان پۈتۈكلەر) نىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇچە يېزىقتا يېزىلغان. لېكىن قاروشتى يېزىقىدا يېزىلغانلىرىمۇ بار، مەزمۇن جەھەتتىن ھەربىي ئىشلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى كۆڭۈلسىزلىك قاتارلىق كۆپ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆۋەندە مىسال قىلىپ ئۆتەيلى:

«ئۇ خۇددىنى بىلىمەي بەتتەجىلىك قىلدى. ئۆي ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى، مال ـ مۈلكىنى كېيىم

كىيىپ تۇگەتتى... قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى ئىززەت ـ ھۆرمەتىنى يوقاتتى. ئۇ ئۆمۈر بويى ئەمەل تۇتۇشقا ئۇرۇنمىدى. كامالەتكە يېتىشمۇ مۇمكىن ئەمەس...» (سۇكرىيەن شۇنەن تەرجىمىسى، خېمانىڭ «دوراندىن» قىسقارتىپ ئېلىنغان)

«لىيۇ مېچيۇ بىر يالمانلىق نەيزە بىلەن بىر قالقان ۋە يەنە چۆرىسىگە تېرىدىن جىيەك تۇتقان قالپاقنى يۇتتۇرۇۋەتتى. خۇ شىدې بىر خۇرۇم دۇبۇلغا، بىر قالپاق، بىر ئوقيا، 30 دانە يا ئوقى ۋە بىر ياغاچ پۇتۇكنى، يۇقىتىپ ـ ئىدىقۇتتا ئۆلدى» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش).

دورەنلا ئەمەس، بەلكى غەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي قىسمى ۋە بوستان شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسى يېپەك يولىنىڭ شەپقىتىدىن بەھرىمەن بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇشتا شەرق ـ غەربنىڭ خىلمۇ خىل تۇرمۇش ئامىللىرى ئارىلاشقان. گەرچە بوستانلىقتىكى خەلق شەپقەتسىز تەبىئەت شەرت ـ شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چوقۇم يۇكسەك مەدەنىيەتتىن بەھرىمەن بولغان.

25. مېرو (مەرۋى) شەھرىنىڭ يېپەك يولىدىكى تارىخىي ئەھمىيىتى (1)

يېپەك يولىدىكى مۇھىم شەھەر، بۇرۇندىن مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن مېرو (مەرۋى) شەھرىنى مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ، ئۇنىڭ ئىزى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈرك

مەنستاندىكى مارى شەھرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بايرام ئالىي شەھرى ئەتراپىدا.

بۇ جاي مۇرغاپ دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان. بۇ دەريا جەنۇبتىن ئېقىپ كېلىپ قاراقۇمدا غايىب بولىدۇ. بۇ جايدا مۇنبەت بوستانلىقلار سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مۇرغاپ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ماروئالرود دەيدىغان بىر كىچىك شەھەر بار. بۇ تارىختىكى مەشھۇر مېرو شەھرى بولۇپ، مەرۋى شاھرجان دەپمۇ ئاتالغان. ئادەتتە مېرو شەھرى ياكى مەرۋى دەپ ئاتالسا، شاھرجان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ جاي مىلادىدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا داڭ چىقارغان بولۇپ، ئاخىمىنىد سۇلالىسىدىكى پارىس پادىشاھلىقى (مىلادىدىن بۇرۇن IV — VI ئەسىرگىچە) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ جاينىڭ دېھقانچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىكەن. مىلادىدىن بۇرۇن 336-يىلىدىن كېيىن، ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە بۇ جايدىكى دېھقانلار ئۇزۇم ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشقا كىرىشكەن. ئۇزۇم شارابى ياسىغان. گرېك رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا ئەينەن ۋاقىتتا بۇ جايدا پەقەت دېھقانچىلىق ۋە ئورمانچىلىق بەرپا قىلىنغان. شەھەر تېخى ۋۇجۇدقا كەلمىگەن.

بۇ جايدىكى قەدىمىي مېرو شەھرى ئىمپېراتور ئالېكساندر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بەرپا قىلىنغان. ئۇ چاغدا بۇ جاي ئۇنىڭ سەرگەردىسىنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى. بوستانلىق ۋادىلاردىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ئەتراپتىكى كۆچمەن

چىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن بۇ جايدا سېپىل يەرپا قىلىنغان.

1946 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مازون باشچىلىقىدىكى ئۇنېۋېرسال ئارخېئولوگىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى، دائىرىسى 12 گېكتار كېلىدىغان ئالقى شەھىرى خارابىسىنىڭ ئەڭ قەدىمىي مېرو شەھىرىنىڭ ئىزى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ جاي گېۋۇ شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈللەنگەن ئىكەنمىش. ئاممۇ ئۇنى ئانتىگون I① تەسىس قىلغانمۇ ياكى بۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋردە بۇرۇنقى شەھەرنى كېڭەيتىپ سالغانمۇ بۇ بىزگە نامەلۇم.

ئانتىگون I نىڭ زامانىدا، بۇ جايدا نۇرغۇن ئۆستەڭ چېپىلغان. سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى راۋاج تاپقان. مىلادىدىن بۇرۇن III ئەسىردىكى ئارسالك سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي ئاسىيا بىلەن جۇڭگونى تۇتاشتۇرغان سودا يولى، يەنى يىپەك يولى لىنىيىسى دەل مۇشۇ مېرو شەھىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئارسالك ۋە باداقشاننىڭ غەربىي تەرىپى ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلەتتى. ئاندىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن شەرققە قاراپ ماڭاتتى. ئامما مىلادى III ئەسىردىكى پىرسىيە ساسانىلار سۇلالىسىگە كەلگەندە يىپەك يولى لىنىيىسى مېرو

① ئانتىگون I، (مىلادىدىن بۇرۇن 301 — 382) ئىمپېراتور ئالېكساندىرنىڭ سەركەردىسى، مىلادىدىن بۇرۇن 306 - يىلى پادىشاھ بولغان — ت.

شەھىرى ئارقىلىق ئامۇ دەريا‌سىنىڭ ئامۇل كېچىكىگە كېلىپ ئاندىن دەريادىن ئۆتۈپ، سەمەرقەنت ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ غەربىنى بويلاپ ماڭىدىغان بولدى.

شۇڭلاشقا بۇ جايلار گەرچە يىپەك يولى ئۈستىدە بولسىمۇ بىراق دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ئۇلارنىڭ زاۋاجلىنىش ئەھۋالىمۇ ئوخشىمايدۇ. ھالبۇكى مېرو شەھىرى باشتىن - ئاخىر يىپەك يولىنىڭ ئاساسىي لىنىيىسىدە بولۇپ كەلدى.

ئارىسىدا ۋە ساسان سۇلالىسىدە مېرو شەھىرى راۋاج تاپقان سانائەت شەھىرىگە ئايلانغان بولۇشى كېرەك. ئۇزۇن ئۆتمەي Ⅶ ئەسىردىن مۇقەددەم ئەرەبلەر ئىستېلاسى باشلاندى. ساسان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يېزدېگىرد Ⅲ تەختىنى ساھىلىغا جايلاشقان. پايتەختنى سىتتىشىغىن (ھازىرقى مائىندان) نى تاشلاپ قېچىپ، ئىران ئېگىزلىكىدە ئاخىرغىچە قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدۇ. ئۇ يىپەك يولى ئارقىلىق چاكىتىنگە ئەلچى چىقارتىپ تاكىتەيزۇدىن ياردەم سورايدۇ. لېكىن جۇڭگونىڭ يارەمچى قوشۇنى زادى يېتىپ كەلمەيدۇ.

ئاخىرى ئۇ مېرو شەھىرىگە كېلىپ مېرو شەھىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان لاشىق ئورمانلىقىدىكى تۈگمەندە يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مىلادى 651 - يىلىدىكى ئىش ئىكەن. ئەجەللىنەرلىكى شۇكى، ئاتەشپەرەس بۇ ئىمپېراتورنىڭ جەسىتىنى، بىر خرىستىئان دىنىدىكى روھانىي يەغمىشتۇرۇپ، ماشاك قانلىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بويىبابا دېگەن جايغا دەپنە قىلغان.

شۇندىن ئېتىبارەن ساسەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولىدۇ. شۇ يىلى مېرو شەھىرىنى ئەرەب قوشۇنلىرى ئىشغال قىلدى.

ئەرەبلەر بۇ جايىنى خوراسانىنىڭ مەركىزى قىلدى ۋە بۇ يەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ ماۋارەننەھىر (ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى سوغدىيانە) نى ئىستىلا قىلىشقا يۇرۇش قىلىدۇ.

ئاتاقلىق سەركەردە قوتايبا مېرو شەھىرىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قانداق ئىستىلا يۇرگۈزگەنلىكى ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدا توختىلىمىز.

26. مېرو (مەرۋى) شەھىرىنىڭ يېپەك يولىدىكى تارىخىي ئەھمىيىتى (2)

ئەرەبلەر بۇ جاينى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، مېرو شەھىرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تىكى مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. شۇڭلاشقا بۇ جايغا ناھايىتى ئېتىبار بېرىلىدۇ. ئۇمەييا سۇلالىسى (661 — 750) نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئابباسلار جەمەتى (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كىچىك تاغىسى ئابباسنىڭ نەۋرىلىرى) ئەرەب لەرنى يوقىتىش ھەرىكىتىنى قوزغايدۇ. ئابباسلار جەمەتىنى ھىمايە قىلغۇچى ئىنقىلابچىلار مېرو شەھىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشنىڭ ھەممىدىن ئۇمىدلىك جايى دەپ قارايدۇ. ئاخىرى يەر ئاستى ھەرىكەت پارتلايدۇ. مىلادى 747 — يىلى، ئەبۇمۇسلىم تەرەپدارلىرى ئىسيان تۇغنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئىككىنچى يىلى، يەنى 748 — يىل 2 — ئايدا

ئۇمەييا سۇلالىسىنىڭ خوراسان ھاكىمى ناسىر غەربكە چىقىپ كېتىدۇ. ئەبۇمۇسلىم مېرو شەھىرىگە كىرىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇمەييا سۇلالىسى يىمىرىلىدۇ. دەۋر ئۆزگىرىشى نېمىدېگەن زور.

ئەبۇمۇسلىم ئىشغال قىلغان مېرو شەھىرى، ھازىر گېۋۇ دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ ئىزى شۇ. ئەينى ۋاقىتتا شەھەرنىڭ ئاۋات جايلىرى غەرب تەرەپكە مەركەزلەشكەن.

ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا مىلادى VIII – XIII ئەسىرگىچە مېرو شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىق ۋادىلار ئىقتىسادىي جەھەتتە زور دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان.

مېرو شەھىرىنىڭ بوستانلىرى بۇرۇن جۇڭگونىڭ يىپەك رەختلىرى غەربكە توشۇلىدىغان جاي ئىدى. ھازىر، ئۇ پىلىچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. يىپەك يولى پەقەت يىپەك رەختىلا غەربكە توشۇيدىغان يول بولۇپ قالماستىن، بەلكى پىلىچىلىكنىڭ شەرقتىن غەربكە تارقىلىش يولىدۇر. 1221 - يىل 2 - ئايدا، موڭغۇللارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى بوراندەك ھۇجۇم قىلىپ بۇ جاينى تەلتۆكۈس ۋەيران قىلدى. لېكىن بۇندىن بۇرۇن ئېيتىشلارغا قارىغاندا مېرو شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى خىراق دېگەن جايدا ئارتاي ۋېقىش ناملىق بىر پىلىچىلىك تەتقىقات ئورنى بولغانىكەن. يەنە ئېيتىشلارچە مېرو شەھىرى كۆپلەپ خام پىلە غوزىسىنى چىقىرار ئىكەنمىش ۋە يەنە بۇ يەردە نەچچە يىپەك توقۇش كارخانىسى بار ئىكەنمىش. ئۇندىن باشقا كېۋەز تېرىشمۇ تەرەققىي قىلغانىكەن.

ئەتراپتىكى جايلارغا پاختا ۋە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى ساتارئىكەنمىش.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، كوناشەھەر (گېۋۇ شەھىرى) نىڭ غەربىي تەرىپىدە يېڭىباشتىن بىر شەھەر بەرپا قىلىنىدى. ئۇ ھازىرقى سۇلتان شەھىرىنىڭ ئىزى بولۇپ، XIII — VIII ئەسىرلەرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە ئۇ مېرو شەھىرىنىڭ ئاۋات قىسمى ئىدى. بۇ جايىنىڭ سۇلتان شەھىرى دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، بۇ جاي سېلجوق سۇلالىسى سۇلتانلىرىنىڭ مەركىزىي شەھىرى قىلىنغانلىقىدا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا سۇلتان شەھىرى ئېگىز گۈمبەزلىرى كۆككە تاقاشقان گۈزەل شەھەر ئىكەنمىش. موڭغۇللار ئۇنى خارابىلىققا ئايلاندۇرۇۋېتىپتىكەن. كېيىنچە 1909 - يىلى تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھ رو مېرو شەھىرىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈپ، ئابدۇللاخان شەھىرى دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ كونا ئىزى سۇلتان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.

ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ يەتتىنچى خەلىپىسى، يەنى بۇ سۇلالىنىڭ بەرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان دانا ھۆكۈمرانى ئال مامۇن (813 — 833 يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) خوراسانغا باش ھاكىم بولغىنىدىن تارتىپلا مېرو شەھىرىدە تۇرغان. تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ تۆت يىلغىچىلىك بۇ جايدىن ئايرىلمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مېرو شەھىرى بىرنەچچە يىلغىچە سالاسۇنلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولغان.

بۇ يەردە مېرو شەھىرى مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى،

يەنى بۇددىزمنىڭ بۇ جايغا خېلى بۇرۇنلا تارقىلىپ كىرگەنلىكى. نۇرغۇن بۇددىستلارنىڭ بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. جياتىڭ جيۇزو ئەپەندى ئۆزىنىڭ نېلۇپەر كىتابخانىسى ئەشئر قىلغان «يىپەك يولىدىكى ۋەقەلىكلەر لۇغىتى» دىكى مارو ماددىسىدا تۆۋەندىكىچە قەيت قىلىدۇ:

«ئاھالىلىرىنىڭ دىنىي زورۇ ئاستېر دىنىدىن باشقا يەنە بۇددىستلار جەمئىيتىمۇ بار. مىلادى II ئەسىردە گېيار شەھىرى (گېۋۇ شەھىرى) نىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىدا مۇنار شەكىللىك سىتوپا ۋە ئىبادەتخانا سېلىنغان. سىتوپا كېسەك تىن سېلىنغان بولۇپ، ئۇ 13 × 13 مېتر كېلىدىغان قىزىل رەڭلىك تۆت چاسا شەكىلده سېلىنغان. ئۇنىڭ ئالدىدا يەنە شۇ رەڭده سىغىز لايدىن ئىشلەنگەن چوڭ بۇت ھەيكىلى بار. ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېررېتورىيىسى ئىچىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمى بويىچە ئېيتقاندا، بۇلار مۇشۇ رايونىنىڭ ئەڭ غەربىي قىسمىدا».

بۇ پاكىتلارنى مىلادى 751 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدا ئەبۇ مۇسلىم قوشۇنى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەربابى دۇ خۇەن يازغان «سەپەر خاتىرىسى» بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. دۇ خۇەن مېرو شەھىرىنى مولۇ(末禄) دۆلىتى (بەزى كىتابلاردا جۇلۇ دۆلىتى 朱禄国 دەپ يېزىلغان) دەپ يازغان. ئۇ خۇلار جوڭگودا ئۆزلىرىنى مو فامىلىلىكلەر، يەنى مولۇلۇقلار دەپ يازىدۇ. شەھەرنىڭ دائىرىسى 15 چاقىرىم كېلىدۇ. سىپىلنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسى بار. شەھەر ئىچىده تۆزلۈق كۆل بار،

«ئىككى بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دەيدۇ. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى دۇخۇەن ئىراقنىڭ كوپا دېگەن يېرىگە يالاپ كېتىلىۋېتىپ، بۇ جايدىن ئۆتكەندە بۇ جايدا ئىككى بۇت خانا بارلىقىنى ئېنىق بىلەتتى. روشەن نكى، ئىسلام مەدەنىيىتى شەرقىگە يۈرۈش قىلغاندا ئالدى بىلەن بۇ جايدا بۇددىزم مەدەنىيىتىگە يولۇققان. ئىسلام مۇخلىسلىرىدىن قالغان ئېغىزاكى رىۋايەتلەردە، بۇددا ساكىيامونى ۋە بۇددىزم قا-تارلىقلارغا چېتىشلىدىغان نۇرغۇن ۋەقەلەر بار.

بۇ ئىككى چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ئارىلىششى ناھايىتى قىزىقارلىق مەسىلە. مېرو شەھىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئويىنىغان مۇھىم رولىنى مۇشۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3. سایاھەتچىلەرنىڭ ئويۇنى ــ ئۇلار نېمە ئۈچۈن يېتىپەك يولىنى كېزىپ چىقتى

27. ئادەم سۆھبەكلىرى يېپەك يولىنىڭ بەلگىسى

ئوتتەك قىزىپ تۇرىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى، ئېگىز ۋە خەتەرلىك پامىر ئېگىزلىكى، كوئېنلۇن تېغى، تەڭرى تېغى، ھىمالايا تېغى قاتارلىق غايەت زور تاغ تىزمىلىرىنىڭ مۇرەككەپ جۇغراپىيەۋى شەرت ــ شارائىتى ۋە كىلىمات شارائىتىدا قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. يېپەك يولى بىنا بولغاندىن تارتىپ زادى قانچىلىغان ئادەمزات بۇ يولدىن ماڭغاندۇ ۋە پۇشايمان كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ ئۆلۈپ كەتكەندۇ؟

قۇملۇقتا يول مەۋجۇت ئەمەس ئەلۋەتتە. گەرچە كىشىلەر يول ئاچقان تەقدىردىمۇ دەقىقە ئىچىدىلا كۆچمە قۇم ۋە شىددەتلىك بوران ئۇچۇرتۇپ كەلگەن قۇم بۇ يولنى كۆمۈپ تاشلايدۇ.

بۇدا ئەقىدىسىنى ئۆتۈرە ئاسىيا بارغان ئۇيغۇر راھىب ئىچىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان ئادەم. ئۇ ئۆزى ئىشلەتكەن 40 ئەسىرلىك قولياز ئۆزىنىڭ جاپالىق سەپىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەن بايان قىلىدۇ:

ئۇ مۇلۇققا ئىشلىتىلىدىغان ئاشامال كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭغا يولۇققانلار تېرىك قالمايدۇ. ئاسمانغا ئۇچار، قۇش يەردە ئۆمىلىگۈچى ھايۋانلار كۆرۈنمەيدۇ. ئېتراپتا ھېچ نېمە كۆزگە چېلىقمايدۇ. چىقىشقا يول تېپىلمايدۇ. پەقەت ئادەمنىڭ قاقشال پولۇپ كەتكەن ئۈستىخانلىرىلا ئىشلەتكەن قىلىنغان بەلگىلەرلا بار.

ئۇقۇرمەن بايان قىلىنغىنىدەك بىكارغا ئۆلۈپ كەتكۈچىلەرنىڭ مەيلى ھايۋانلار (تۈگە) نىڭ ياكى ئادەملەرنىڭ بولسۇن مانا بۇ يولنىڭ ئېچىلىشى بەلگىسىدۇر. شۇڭلاشقا، يېنىڭ يولىنى ساياھەتتە ئەملىيەتتە جان تىكىپ قويۇپ ئىلىپ يۈرىلىدىغان سايياھەتلەر بولىدىغانلىقى چۈشىنىشلىك.

ئۇچار بولۇتقا ئولتۇرۇپ دەققە ئىچىدە يېنىڭ يولىغا ئۇچۇپ بارغان شۇئۇ ۋۇكۇك ئېلۇەتتە قەدىمكى ئادەملەرنىڭ خىيال تەسەۋۋۇرى بىلەن ھازىرقى كۈندىكى ئايروپىلانغا ئولتۇرساقلا بۇ ئاجايىپ خىيال ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى.

بۇ پاراگرافتا يەنە بىر نەچچە ساياھەتچىنىڭ ئىزدىنىش قىلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما تېرىتاللاردىن قارىغاندا، ئۇلارنى تەلىم ئوقۇدىن كېلىپ، يەنىمۇ

يولنى ئامان ئېسلەن. كېزىپ چىققان سايامەتچىلەر ھېساب
لىسدۇ. يىلىك يولدىكى سايامەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ
ئۆز ئالدىغا مەقسىتى بار. تۆۋەندە بۇ سايامەتچىلەر
ئوخشىمىغان مەقسەتلىرى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ
كۆرسىتىلدۇ.

1. پادىشاھنىڭ ئەمرىگە بىنائەن يىلىك يولنى
كەزگەنلەر: جاك چېەن، يېلۇ چۈسەي، راھىب چاگچۈن
(چيوچۈجى) ۋە باشقىلار.

2. يەراققا يۈرۈش قىلغان ھەربىيلەر. پارس ئاخىر
مىدە سۇلالىسى ۋە ئالېكساندرنىڭ شەرققا يۈرۈش قىلغان
قوشۇنى. تېمور، پاخان سۇلالىسى پادىشاھى ئۆگېدېنىڭ
سەركەردىسى لى گۇاڭلى، تاڭ سۇلالىسىدىكى گاۋ شىيەنجۈ
ۋە ئېڭگىزخاننىڭ غەرب قوشۇنى. ئىسلامىيەت
دەۋرىنىڭ دەسلەپتىدىكى ئەرەب قوشۇنى قاتارلىقلار.

3. ئويۇقتىن - بۇيۇقا ئەۋەتىلگەن ئايالىلار. ھون
تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىنغان ۋاڭ جاۋجۈن، ئويسۇن شاھى
غا ياتلىق قىلىنغان لېۋ شىجۈن، بۇندا قىلار خەلىلى كۆپ،
يەنە ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ چاكىنەن شەھىرىدىكى قا-
ۋاقخانىلارغا تۇرۇۋاتقان چېچى سېرىق، كۆزى كۆك ئات
ئوغلۇق غەربىي رايون خوتۇن - قىزلىرىمۇ بار.

4. دىن ھەۋىسى بىلەن ھىندىستانغا بارغان فاشىيەن
ۋە شۈەنجۇاڭ ۋەكىللىكىدىكى راھىبلار ۋە زورو ئاستېردىنى،
يانى دىنىي نېستورىيان دىنى تارقاتقۇچىلار.

5. سودىگەرلەر، بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار، ئۇيغۇرلار،
سوغدىلار، ھىندىلار، ئىرانلىقلار ۋە ئەرەبلەردىن ئىبارەت

خىلمۇ خىل سودىگەرلەر بار. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، دەل مۇشۇلارنىڭ سودىغا قىزىققانلىقىدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللىنىشى بارلىققا كەلگەن.

6. ئىلىم - پەن، مۇزىكا، ئىجادىيەت تىياتىرى، گۈزەل سەنئەت، ھۈنەر - سەنئەت قاتارلىقلارنى ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملار، گۈزەل سەنئەتكارلار، تېخنىك خادىملار.

7. ئېكسپېدىتسىيەلەر، جۇملىدىن ھېدىن، ستېيىن، پرژېۋالىتسكىي، بىلئوت، داگو ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى قاتارلىقلار.

28. تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيانى ھەممىدىن بۇرۇن ساياھەت قىلغۇچى كىم

مىلادىدىن بۇرۇن 139 - يىلى، بىر تۈپ ئادەم چاڭئەندىن غەربىي رايونغا سەپەرگە چىقىدۇ، بۇلار، خەن سۇلالىسىدە ئەمىلى ئانچە چوڭ بولمىغان جاڭ چىيەن بىلەن ئۇنىڭ 100 ھەمراھىسى. بۇ قېتىمقى سەپەرنىڭ غەلىبىسى ئۇچۇن جاڭ چىيەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ھەممىدىن بۇرۇن كەزگەن ساياھەتچى دېگەن شەرەپلىك نامغا سازاۋەر بولدى.

خەنزۇلار بىلەن ھونلارنىڭ قارشىلىشىشى خەن گاۋزۇ ھەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئۇلار ئۇزۇنغىچە تىنچلىق ھالەتتە ئوتتۇرىدىن خەن سۇلالىسى بىر تەرەپتىن دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ھار قارەتلەرگە چىداپ، يەنە بىر تەرەپتىن پۇتۇن كۈچ بىلەن

ئىچكى سىياسەتنى مۇكەممەللەشتۈردى. ئاساسنى مۇستەھكەملىدى ۋە كۆچ توپلىدى. ئۆزۈن ئۆتمەي دۆلەتنىڭ كۆچ - قۇۋۋىتى تولۇقلاندى. شۇنىڭ بىلەن مىلادىدىن بۇرۇن 141 - يىلى تەختكە ئولتۇرغان خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى بۇرۇنقى خورلۇق سىياسەتنى ئاكتىپ سىياسەتكە ئۆزگەرتىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا ئەسىرگە ئېلىنغان ھونلاردىن مۇھىم بىر ئاخبارات قولغا چۈشۈرۈلىدۇ.

تەخمىنەن 30 يىل بۇرۇن، ياۋچىلار شاھى ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدە شاراب جامى ياسىلىدۇ. بۇ مىللەتنىڭ كۆپ قىسمى (ئۇلۇغ ياۋچىلار) يىراق غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، پامىرنىڭ غەربىي تەرىپىدە دۆلەت قۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا ئۇلاردا قىساس ئوتى ئۇرغۇپ، ھونلار بىلەن ئېلىشىدىغانغا كۆچ ئىزدەپ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى بولۇپ يۈرگەنىكەن.

خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى دەرھال ئۇلۇغ ياۋچىغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئۆز ئىختىيارىلىقى بىلەن بارماقچى بولغان جاك چىيەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن جاك چىيەن قاتارلىقلار چاغلەندىن يولغا چىقىدۇ. بىراق ھونلارنىڭ كۆچ دائىرىسىگە كىرىشى بىلەنلا قولغا ئېلىنىدۇ ھەمدە جاپالىق مۇھىت ئىچىدە ئون نەچچە يىل ئەسىر ھاياتى كەچۈرىدۇ. بۇ جەريانىدا ھونلارغا ئۆيلىنىپ پەرزەنت كۆرىدۇ. ئەمما كۆرۈنۈشتە جاك چىيەن باشچىلىقىدىكى يۈرگەنلەر قىلىسمۇ، ئۆز بۇرچىنى كۆڭىلىدە مەھكەم پۈكىندۇ ۋە ھەر ۋاقىت قېچىش پۇرسىتىنى كۈتىدۇ.

توساتتىن بىر ئوبدان پۇرسەت كېلىدۇ. جاڭ چيەن قول ئاستىدىكىلەرنى يوشۇرۇن يىغىپ، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرەپكە قاچىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكىنى هالقىپ فەرغانىگە كېلىپ، فەرغانە شاهىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلار دۆلىتىگە بېرىشقا يارىدەم قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تەلىپى ماقۇل كۆرۈلگەندىن كېيىن چاڭئەندىن ئايرىلغىنىغا ئون نەچچە يىل بولغان جاڭ چيەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىر ئۇلۇغ ياۋچىلار دۆلىتىگە يېتىپ كېلىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا ئۇلۇغ ياۋچىلار يېرى مۇنبەت سوغدىيانىگە هۆكۈمرانلىق قىلاتتى ۋە يەنە ئامۇ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى باكتىرىيا دۆلىتىنىمۇ ئىلكىگە كىرگۈزۈۋالغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ هونلاردىن قىساس ئېلىش نىيىتىمۇ بوشىشىپ قالغانىدى. بارىغا شۈكرى قىلىپ تۇرغان ئۇلۇغ ياۋچىلار شاهى جاڭ چيەننىڭ ۋەزىنى ئاڭلىمايلا قويدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭ چيەننىڭ مەجبۇرىيىتى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. بۇ يەردە بىر يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ، ئاخىرى ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە ۋەتەنگە قايتىش يولىغا چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

جاڭ چيەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى يول (غەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى) نى بويلاپ، چىياڭلارنىڭ تۇراقلىق جايى بىلەن دۆلىتىگە قايتماقچى بولىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇ يەنىلا هونلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بىراق بىرەر يىلدىن كېيىن هونلار ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ. ئۇ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ،

قىچىپ چاغىدىكىگە كېلىدۇ. بۇ تارىلىقتا ئىلگىرى - كېيىن پولۇپ 13 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ھون خوتۇنىدىن باشقا، ئۇنىڭ بىلەن ئاخىرغىچە خېيىم - خەتەردە بىللە بولغان تاڭ يىغۇلا قالغانمىش. جاڭ چىيەننىڭ ۋەزىپىسى ئورۇنلانمىغان بولسىمۇ بىراق ئۇنىڭ ئۇنۇمى مۆلچەرلىگۈسىز قىممەتكە ئىگە.

29. تۇلپار تاپچىقى جۇڭگوغا قانداق كەلگەن

جاڭ چىيەن قايتىپ كېلىپ دوكلات قىلغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى غەربىي رايونغا بولغان سىياسىتىنى كۈچەيتتى. سىياسەتنىڭ كۈچىيىشى بىلەن ھونلار بىلەن بولغان كۈرەشمۇ كەسكىنلىشىشكە باشلايدۇ.

گاھى ئىلگىرىلەپ، گاھى چېكىنىپ ئىلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى خەن سۇلالىسىگە پايدا بولدى. مىلادىدىن بۇرۇن 121 - يىلى (پادىشاھ ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى بويسۇندۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ئۇرۇشقانسېرى جاساراتلىنىپ، ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاخىر شىمال تەرەپكە سۈرۈۋېتىدۇ. بىراق، كەڭ غەربىي رايون زېمىنىدە، ئۇ يەردە قۇرۇلغان ھەربىي پونكىتلارنىڭ غېمىنى يەپ ئۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق ئۇزۇن سەپنى مەڭگۈ ساقلاپ تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن جياڭ چىيەن ۋۇدىغا ئۇيىسۇنلارنى ئىلىدىن خېنى رايونغا تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ھونلارنىڭ

غەربكە كىرىپ ـ چىقىش يولىنى ئۇزۇۋېتىش كېرەك دېگەن مەسلىھەتنى بېرىدۇ. ۋۇدى تەكلىپكە قوشۇلىدۇ ۋە جاك چىيەننى ئۇيسۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ.

جاك چىيەننىڭ ئۇيسۇنغا بېرىشتىكى ۋەزىپىسى ئۇيسۇنلارنىڭ رەت قىلىشى بىلەن يەنە مەغلۇپ بولىدۇ.

بىراق، كېيىنچە ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن يەنىلا ئىتتىپاقداش مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ، جاك چىيەن يارەمچى ئەلچىلەرنى ئۇيسۇندىن فەرغانە، سوغدىيان، ئۇلۇغ ياۋچى، باكتىرىيا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەۋەتتى. ئۇلار زىيارەت قىلىنغان دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىر ـ بىرلەپ قايتىپ كېلىشتى. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايون ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى باشلاندى.

غەربىي رايوندىكى فەرغانىدە قان ـ تەر چىقىدىغان بىر خىل داڭلىق ئات بار. قان ـ تەر چىقىدىغان دېگەنلىك، بۇ خىل ئات پۇتۇن كۈچى بىلەن يۈگۈرسە ئۇنىڭ دۇمبىسىدىن قانغا ئوخشاش تەر چىقارمىش. شۇ سەۋەبتىن شۇنداق ئاتالغانىكەن. ۋۇدى جاك چىيەندىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، قان ـ تەر چىقىدىغان ئاتقا ھەۋەس قىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن فەرغانىگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. فەرغانە خانى خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن ئەلچىنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇنىڭغا ۋۇدىنىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن 104 ـ يىلى فەرغانىگە يۈرۈش قىلىش قوشۇنى تەشكىللەيدۇ. لى گۇاڭلىنى قوماندانلىققا تەيىنلەيدۇ. نەچچە ئون مىڭ ئەسكەرلىك يىراقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى كۆچمە قوملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، پامىر

ئېگىزلىكى ئارقىلىق فەرغانىچە قىستاپ كېلىدۇ. بىراق يول بويى نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، يارىدار بولۇپ، نەچچە مىڭلا ئادەم قېلىپ جەڭگىۋارلىقىنى يوقتىپ قويغاچقا تېزدىنلا مەغلۇپ بولىدۇ.

يىراقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇننىڭ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ۋۇدىننىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مىلادىدىن بۇرۇن 102 - يىلى يەنە بىر قېتىم يىراقتا يۈرۈش قىلىش قوشۇنى ئۈيۈشتۇرىدۇ. لى گۇاڭلى يەنە بىر قېتىم 30 مىڭ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ فەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ فەرغانىنىڭ پايتەختىنى ئوكۇشلۇق قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ. 3000 دىن ئارتۇق داڭلىق ئاتنى ئولجا ئالىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ۋۇدى خۇشاللىقىنى باسالماي «غەربىي رايونىنىڭ ئەڭ چېتىدىن كەلگەن دۆلدۈل» دېگەن شېئىرىنى يازغانمىش.

كەلدى دۆلدۈل يىراق غەرب ماكانىدىن،
بېسىپ يۈزمىڭ چاقىرىم يول، ئالدىم شەپقەت قوينۇمغا.
قۇدرىتىمدىن ئۆتتى ماڭا ياتلار دىيارى،
قۇملار ئارا ئورناتتىم سەلتەنەت ياتلار ئۈستىگە.

بۇ شېئىردىن هونلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان خەن سۇلالىسى ئۈچۈن تۆلپارنىڭ نەقەدەر ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

30. «جاڭ چيەننىڭ يول ئېچىشى» دېگەن نېمە

مىلادىدىن بۇرۇن 115 - يىلى جاڭ چيەن نەچچە ئون ئۈيسۇن ئەلچىسى بىلەن ئىككىنچى قېتىملىق غەربىي رايون دىپلوماتىيە خىزمىتىنى تاماملاپ، چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن بۇ خىزمەتتىدىن جاڭ چيەننىڭ مەرتىۋىسى ئۆرلەپ، ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئەمما ئۇزۇن يىللىق هارغىنلىق سەۋەبىدىن بولسا كېرەك ئىككىنچى يىلى، يەنى مىلادىدىن بۇرۇن 114 - يىلى ئو ئۆزىنىڭ داۋالغۇلۇق هاياتىنى ئاياغلاشتۇردى.

ئەمما جاڭ چيەن بەرپا قىلغان غەربىي رايون بىلەن بولغان مۇناسىۋەت شۇندىن ئېتىبارەن يىلدىن - يىلغا كۈچىيىپ باردى. غەربىي رايون ئۆسۈملۈكلىرى ۋە هەر خىل مەدەنىيەتلىرىمۇ خەن سۇلالىسىگە تارقىلىپ كىردى.

«جاڭ چيەننىڭ يول ئېچىشى» دېگەن بۇ سۆز بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلار ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار تۆھپىسىنى مەدھىيىلەيدۇ. غەربىي رايونىنى سەزگۈچى ۋە يېپەك يولىنى ئاچقۇچى جاڭ چيەننىڭ شۆھرىتىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن بۇ سۆز ناهايىتى باب كېلىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ شۆھرىتى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ غەربتىن تارقىلىپ كىرگەن نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ هەممىسىنى جاڭ چيەن ئەكەلگەن دېيىلدى.

مەسىلەن، ئۇزۇم، تەرخەمەك، ئانار، زىغىر، ياڭاق،

بىده قاتارلىق غەربتە چىقىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، غەرب مۇزىكىلىرى ھەتتا بۇددىزمغىچە جاڭ چىەن ئەكەلگەن دەپ كۆپتۈرۈلدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ خىلدىكى نۇرغۇن نەرسىلەرنى جاڭ چىەندىن كېيىن غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن ھۆكۈمەت كارۋانلىرى ئەكەلگەن. پەقەت جاڭ چىەننىڭ داڭقىدىلا يۇقىرىقىدەك ربۇايەتلەر كېلىپ چىققان. ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى دائىم تەبىئىي ھالدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلىدۇ. شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتەيكى، ھۆكۈمەت سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، چاغىنە نىگە يۇقىرىقى بۇيۇملاردىن سىرت يەنە خۇش پۇراق ماتېرىيالىلىرى ۋە دورا ـ دەرمان قاتارلىق بۇيۇملار ئەكىلىندى. خەن سۇلالىسىدىن غەربكە ئاپىرىلغان بۇ بۇيۇملاردىن يىپەك، چىنە، ئالتۇن قاتارلىقلار بار.

31. سەرگەردە بەن چاۋنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسى: «يولۋاس ئۆۋىسىغا كىرمەي تۇرۇپ يولۋاس بالىسىغا ئېرىشكىلى بولماس»

جاڭ چىەندىن كېيىن خەن سۇلالىسى ئۇچۇن چوقۇم غەربىي رايونىنى بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستان (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇلكىسى ئىچىدىكى جايلار) نى ئۆز تەرىتورىيىسىگە كىرگۈزۈشى كېرەك ئىدى، چۇنكى بۇ رايونلار ھونلارغا

قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم تۈگۈن بولۇپلا قالماستىن بەلكى غەرب بىلەن ئالاقە قىلىشتىكى ئۆتۈش يولى بولۇپ كەم بولسا بولمايتتى.

بۇ رايوندا بوستانلىقنى مەركەز قىلغان دۆلەتلەر ئەڭ كۆپ ۋاقتىدا 36 گە يەتكەنمىش. گەرچە بۇ دۆلەتلەر ئانچە قۇدرەتلىك بولمىسىمۇ، بىراق ئارىلىقنىڭ يىراق لىقى ۋە ھەربىي خىراجەتنىڭ كۆپ سەرپ بولۇشىدىن بۇ دۆلەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئاسانغا چۈشمەيتتى، بۇ چاغدا تارىخ سەھىنىسىگە ھەربىي سەركەردە — بەن چاۋ چىقتى. ئۇ كېيىنكى خەن سۇلالىسى پادىشاھى گۇاڭۋۇنىڭ جىيەنزۇ 8 - يىلى (مىلادى 32 - يىلى) پىسخىلىك (شىەنشى ئۆلكىسىدىكى شىيەنيىاڭ) دا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى، ئانىسى، سىڭىللىرى تالىپ ئىدى. بۇ خىل ئائىلە مۇھىتىدا ئۇ بىر مەزگىل مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇش ئىراسىمىگە كېلىدۇ، لېكىن، كېيىنچە ھەربىي ماھارىتى بىلەن تونۇلۇشقا باشلايدۇ.

پادىشاھ مىڭدىنىڭ يۈكېنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 73 - يىلى) ھونلارنىڭ ئىستېلا قىلىشى ھەيۋەت بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. كېيىنكى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى دۇگۇدۆلەت چېگرىسىغا يېقىن يەردە ھونلارنى تارمار قىلغاندا بەن چاۋمۇ چوڭ خىزمەت كۆرسەتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇنى غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ پىشامشان (بۇرۇنقى روراننىڭ ئورنىغا) ئەۋەتىلىدۇ. مەقسەت پىشامشان دۆلىتىنى كېيىنكى خەن سۇلالىسىگە بېقىندۇرۇش ئىدى. ئۇ بۇ يەردە كۆتۈلمىگەن

هالدا هونلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆمىكى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالىدۇ. بەن چاۋ «يولۋاسنىڭ ئۇۋىسىغا كىرمەي تۇرۇپ يولۋاس بالىسىغا ئېرىشكىلى بولماس» دېگەن مەشھۇر سۆزگە تاسالەن ئۆز لەشكەرلىرىنى مەدەتلەندۈرۈپ، هون ئەلچىلىرىگە هۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ پۈشامشان دۆلىتىنى بويسۇندۇرىدۇ. شۇ يىلى، يەنى مىلادى 73 - يىلى ئۇ يەنە بىر قېتىم غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە بېرىپ، خوتەننى بويسۇندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇلۇپ قالغىلى 70 يىل بولغان غەربىي رايونىڭ جەنۇبىي قاتنىشى يولغا قايتا جۇغلىنىپ داڭىرىسىگە قارايدۇ. ئىككىنچى يىلى ئۇ 3 - قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ سۇلىي (قەشقەر)گە كېلىدۇ ھەمدە ئۇ جايىنى جۇغلىنىڭ دوستانە قوشنىلىغا ئايلاندۇرىدۇ. بەن چاۋ ئەپسىلمۇ ئالغاچ بارىدۇ ۋە بۇ جايدا تۇرۇپ قېلىشقا بەلباغلايدۇ. بەن چاۋنىڭ ئابرويى ئۇنىڭ هەربىيشۇناسلىق ۋە سىياسىيشۇناسلىق ئىقتىدارى بۇ جايدا تولۇق ئاماياں بولىدۇ. ئىراق پادىشاھ مىڭدىنىڭ ئۆلۈمى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېيىنكى خەتەرلىك ۋەزىيەت بارا-بارا هونلار هۇجۇمىغا ئۇچراپ غەربىي رايونىنىڭ باشقۇرۇلۇشى قايتا-قايتا قالاقلىق هالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

ئۇنىڭ ئوردىغا قايتىشى توغرىسىدىكى بۇيرۇق قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇ قايتىپ كېتىش نىيىتىگە كېلىپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. ئىراق، دەرھال كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، يانە قېلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇدۇن دۆلىتى

تەدبىرى چەلقىنىڭ سەمىمىي ئۆتۈنۈشى ئۇنىڭ قايتىش نىيىتىنى ئۆزگەرتمىدۇ.

بەن چاۋ ئۆز دۆلىتىگە، يات مىللەتلەر يىلەن يات مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ھوتلاو بىلەن بىرلىشىپ، كۈسەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش تەكلىپىنى بەردى. كېيىنكى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولۇپ، جىنايەتچى ۋە پىدائىيلار بولۇپ يەن چاۋغا 1000 ئادەم ئەۋەتمىدۇ. بەن چاۋنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئۆزگىرىش سىياسىتى ھەممىلا جايدا ئۇنۇم بېرىدۇ. كۈسەنلەر ئاخىر خەن سۇلالىسىگە بويسۇنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاخىرغىچە تىركەشكەن قاراشەھەرمۇ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي رايونىدىكى بوستان دۆلەتلىرى پۈتۈنلەي خەن سۇلالىسىگە بويسۇنىدۇ.

پۈتۈن ئالدىنقى ۋە كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايون باشقۇرۇشتىكى پارلاق دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بەن چاۋ غەربىي رايون دورغىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. دورغا مەھكىمىسى كۈسەنگە قويۇلىدۇ.

بەن چاۋ رەسمىي بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش غەرىزىدە ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەمى گەنيەنى رەسمىغا ئەۋەتىدۇ. گەن يەنمۇ قۇرۇقلۇق يولى بىلەن دېڭىز بويىدىكى ئىراق دۆلىتىگە بارىدۇ. ئارساكلار ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرىدىكى سودىسىدىن ئالىدىغان پايدىسىنى يوقىتىپ قويۇشتىن قورقۇپ، گەن يەنگى رەسمىغا بېرىش ئۈچۈن يەنە پالانى يىل كېتىدۇ دەپ ئالداپ، ئۇنى دېڭىز يولى بىلەن

رنمغا بېرىش نىيەتىدىن ياندۇرىدۇ. تاجىك دۆلىتى ھەققىدە گەرچە ئوخشىمىغان كۆز قاراش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھازىرقى پارس قولتۇقى (ئەرەب دېڭىزى) قىرغىقىدىكى بۇ شەھەرگە يېقىن جايدىكى تاۋاگىتا ئىكەنلىكى ئىشەنچلىك بولسا كېرەك.

ئۇزۇن ئۆتمەي بەن چاۋ ئۆزىنىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ۋەتىنىگە قايتىشقا ئىلتىماس سۇنىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ 72 ياشقا كىرگەنىدى، مىلادى 102 - يىلى ئۇ لوياڭغا قايتىپ كېتىدۇ ۋە بىر ئايدىن كېيىن كېسەل بىلەن قازا تاپىدۇ.

32. «تۇرنا ناخشىسى» ــــ سىياسىي غەرەزلىك توي پاجىئەسىگە قىلىنغان شىكايەت

ياتلىق قىلدى مېنى، كەتتىم يىراق جايغا،
ئۆتتۈم يات ئەل ئۇيسۇن شاھى دىيارىغا.
كىگىز قاملىق چېدىر بولدى ماكان پاناھ،
ئىچىشىم سۈتتۇر، بولدى ماڭا گۆش غىزا.
ئەسلەرمەن ئۆز يۇرتۇمنى كۆڭلۈم پىغان،
گەر ئۇچسام تۇرنا بولۇپ، قايتسام ئۆز يۇرتۇمغا.

(«خەننامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى» ئۇيغۇرلار قىسمى)

بۇ شېئىرىدا، يىراق يات ئەلدە كىگىز ئۆيدە تۇرۇپ، گۆشى يېيىپ، سۈتى ئىچىپ، تۇرمۇش كەچۈرگەن. لېكىن ئۆز

ۋەتىنىنى نەقەدەر سېغىنغانلىق، ئەگەر ئىمكانىيەت بولسا پەرىشتىگە ئايلىنىپ، ئاق تۇرنىغا ئولتۇرۇپ، يۇرتىغا قايتىش ئارزۇسى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ سېغىنىش هېسسىياتى چوڭقۇر سىكدۇرۇلگەن يۇرتىغا تەلپۈنۈش شېئىرىدۇر.

ئاتلىق كۆچمەنچىلەرنىڭ تۇرمۇشى هەقىقىي ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن بۇ شېئىر، دەل داڭلىق «تۇرنا ناخشىسى» دېگەن شېئىرىدۇر.

جىياڭدۇ بېگى لىيۇ جيەننىڭ قىزى لىيۇ شجۈن يات مىللەتلەر بىلەن ئىناقلىق ئورناتقۇچى خانىكە سۈپىتىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئۇيسۇن شاهى كونېبېگە ياتلىق قىلىنىدۇ. ئۇ هونلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىتا قۇربان قىلىنغان نۇرغۇن ئايالالارنىڭ بىرى، ئاتلىق كۆچمەنچىلەر بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك قارشىلىشىش تارىخىي داۋامىدا جۇڭگو ئايرىم - ئايرىم هالدا يۈمشاق ۋە قاتتىق ۋاستىلەرنى تەڭ ئىشقا سېلىشتەك سىياسەتنى قوللانىدى. سىياسىي غەرەزلىك توي قىلىشنى ئۆزىگە قارىتىش دېپلوماتىك سىياسىتىنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

جاڭ چيەننىڭ تەكلىپى بىلەن خەن سۇلالىسى ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ. شۇ چاغدا لىيۇ شجۈن ئۇيسۇن شاهىغا تەقدىم قىلىنغان.

لىيۇ شجۈن ئۆز رايىسىز يات يۇرتقا ئەۋەتىلىدۇ. تۇساتتىن ئۆزگەرگەن تۇرمۇش مۇهىتىنىڭ چىدىغۇسىز ئازابى ئىچىدە ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق مۇڭ - زارىنى مۇشۇ شېئىردا

تۆكىدۇ. بۇ غەربىي رايوندىكى ئىچىنىشلىق تارىخلارنىڭ بىرى.

بۇنىڭدىن باشقا، ۋاڭ جاۋجۇن پاجىئەسىمۇ سىياسىي غەرەزلىك توپى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر ئايالنىڭ پاجىئەسىدۇر. بۇ سۆز قىلچە ئارتۇق كەتمەيدۇ.

ئالدىنقى خەن سۇلالىسى يۈەندى پادىشاھ دەۋرىدە ھونغا جۇنجۇ تەكرىقوت بىلەن قۇنشارخان تەكرىقوت ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. تەكرىقوت جۇنجۇ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تەكرىقوت قۇنشارخان خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناقلىشىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ ۋە ئۆزىگە ئوردا خانىكەسىنى ياتلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇنىڭغا ۋاڭ جاۋجۇن تاللىنىدۇ. ھونغا ياتلىق قىلىنغان ۋاڭ جاۋجۇن نېگىخۇ يەنجى (خانىش) دەپ ئاتىلىدۇ. نېگىخۇ دېگەنلىك خۇ دۆلىتىنى ئامان قىلغۇچى دېگەن مەنا بېرىدۇ. بۇ نام تەكرىقوت قۇنشارخانىنىڭ خەن سۇلالىسىگە قارىتا تۇتقان ئىناقلىشىش سىياسىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقىنىڭ خۇشاللىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.

سىياسىي غەرەزلىك تويىنىڭ قۇربانى بولغان بۇ شور پېشانە ئايالنىڭ تەقدىرى كىشىنى دەۋرلەردە دراماغا كىرگۈزۈلىدۇ.

يۈەنچۇ يازغۇچىسى ما جۈيۈەنىنىڭ «خەن ئوردىسىدا كۆز» دىن ۋاڭ جاۋجۇن پاجىئەسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

پادىشاھ يۈەندى ھەرەمدە گۈزەل ئايالارنىڭ كەملىكىدىن دائىم ئاھۇ ھەسرەت چېكەتتى. ئۇ رەسسام

ماۋ يەنشۇنى تالاش ئەلچىسى قىلىپ ئەۋەتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى ئىزدەتتۈرىدۇ. 18 ياشلىق ۋاڭ جاۋجۇن ئۆزىنىڭ كۈزەللىكى بىلەن تالىنىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئائىلە ئەھۋالى ئىنتايىن نامراتلىقتا بولۇپ، ماۋ يەنشۇغا پارە بېرەلمىگەچكە ماۋ يەنشۇ ئۇنى سەت سىياقتا سىزىپ پادىشاھ يۈەندىگە سۇنىدۇ.

بىرنەچچە يىلدىن كېيىن پادىشاھ يۈەندى ئوردا قورۇسىدا سەيلە قىلىپ يۈرگەندە ۋاڭ جاۋجۇن چالغان مۇڭلۇق پىپا ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالىدۇ. تەكرى تۇنجى قېتىم ۋاڭ جاۋجۇننى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭ ساھىبجامالىغا شەيدا بولىدۇ. ماۋيەنشۇ جىنايىتىدىن قورقۇپ ھون تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. تەكرىقۇت ۋاڭ جاۋجۇننىڭ گۈزەللىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ ۋە خەلق سۇلالىسىگە ئۇنى ئۆزىگە ياتلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر خەن سۇلالىسى رەت قىلسا، ئۇرۇشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى. ئىپتىشلارغا قارىغاندا، چىدىغۇسىز قايغۇ-ھەسرەت ئىچىدە ۋاڭ جاۋجۇن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قاراپ كېتىۋاتقان يولدا ئۆزىنى قارا دەريالىغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغانمىش.

33. ۋېنتسىيە سودىگەرنىڭ ئاجايىپ ساياھىتى

XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، «ئادرىيا دېڭىزىنىڭ كېلىنچىكى» دەپ ئاتالغان ئىتالىيىنىڭ سودا شەھىرى ۋېنتسىيە ئوخشاشلا ئىتالىيە زېمىنى بولغان گېنويە ۋە پىسا بىلەن ئوتتۇرا دېڭىز سودىسىغا خوجا بولۇش ھوقۇقىنىڭ ئالىشىپ، ئۆزىنىڭ قالتىس ئاۋاتلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

مارکو پولو 1254 - يىلى مۇشۇ شەھەردە بىر سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بالىلىق دەۋرى يالغۇزلۇق ئىچىدە ئۆتىدۇ. چۈنكى ئاپىسى ئالىلىبۇرۇن تۇغۇپ كەتكەن، دادىسى بولسا ئۇ تېخى زاكىدا چېغىدىلا چەت ئەللەرگە ساياھەتكە چىقىپ كېتىپ قايتىپ كەلمىگەنىدى.

ماركونىڭ دادىسى نىكولاي پولو، ئۇكىسى مادۇ پولو بىلەن يۇرتىدىن ئايرىلىپ، دېڭىزدىن ئۆتۈپ، كونستانتىنوپولغا كېلىدۇ ھەمدە ئۇ جايدا خېلىمۇ خېلى ياقۇتقا ئېرىشىدۇ. 1260 - يىلى ئۇلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى سۇداقتا كېلىدۇ ۋە بۇ جايدىن ۋولگا دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ مەركىزىي سارايغا قاراپ سايياھەتنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ جايدىكى سودىسى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن زور بايلىققا ئېرىشىپ يۇرتىغا قايتماقچى بولىدۇ.

بىراق، توساتتىن ئۆزگىرىش بولۇپ قالىدۇ. ئالتۇن ئوردا خانلىقى بىلەن ئېر خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ. ئۇلارنىڭ قايتىش يولى جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىيلەن داۋاملىق شەرقىە قاراپ يۇرۇش قىلىدۇ. ناھايىتى تەسلىكتە غەربىي تۈركىستانىدىكى بۇخاراغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ جايدىمۇ مۇشكۈللۈككە مۇپتىلا بولۇپ، ئۇچ يىلدىن كۆپ تۇرۇپ قالىدۇ.

كېيىن ئۇلار شۇ جايدا ئارام ئېلىۋاتقان

خۇلاگۇخانىنىڭ① ئەلچى ئۆمىكى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. بۇلار قۇبلەي خاقانىنىڭ دەرگاھىغا كېتىپ بارغانلار ئىدى. ئەلچى ئۆمىكى ئاكا ـ ئۈكا پولونى قۇبلەينىڭ پايتەختىگە بىللە بېرىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلار ئوترار، ئۇيغۇرىستان، قۇمۇل، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، تەخمىنەن بىر يىلدىن كېيىن باش ئوردا كەيپىكىدا تۇرۇشلۇق قۇبلەي خاقانىنىڭ قېشىغا كېلىدۇ.

قۇبلەي خاقان يىراقتىن كەلگەن بۇ ئىككى مېھمانىنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ ھەمدە ھەرقايسى ئەللەر توغرىسىدا خىلمۇ خىل سوئاللارنى سورايدۇ. ئاكا ـ ئۈكا پولونىڭ خرىستىئان ساھەسىدىكى ئەھۋاللار توغرىسىدىكى پىششىق مەلۇماتى قۇبلەيخاننى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتەيكى، قۇبلەيخانىنىڭ ئۆز ئاپىسى خرىستىئان دىنى (نېستورى مەزھىبى) نىڭ سادىق بەندىسى ئىدى.

قۇبلەيخان ئاكا ـ ئۈكا پولونى موڭغۇل ئاقسۆڭكىلىرى يوخاتال بىلەن بىرگە رىم پاپاسى دىيارىغا ئەۋەتىپ، ئۆزى ھەم خرىستىئان ئالىمى، ھەم بۇددىزم راھىبلىرى بىلەن بۇددا تەلىماتلىرىنى تەھسىل ـ تەنبىھ قىلالايدىغان ئۆلىمالاردىن 100 نى ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئىرۇسالىمدىكى ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر قەبرە ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ مۇقەددەس زەيتۇن يېغى ئالغاچ كېلىشنى تەلەپ

① خۇلاگۇ ـــ ئېر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى تۇلىنىڭ 6 ـ ئوغلى ـــ ت.

قىلىدۇ. ئۇلار بۇ قېتىمقى سەپەر تۈپەيلىدىن ئەسلى مەقسەت قىلغان سودا ئىشىدا زور نەتىجە قازىنىدۇ.

ئۇلار قايتىشىدا قۇبلەي ئىنئام قىلغان ئالتۇن تۈمارنى ئېلىپ ئەلچى سۈپىتىدە سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. بىللە سەپەرگە چىققان موڭغۇل يوخاتال كېسەل سەۋەبىدىن ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىلەن قۇبلەينىڭ باش ئوردىسىدىن چىقىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى 1269 ـ يىلى كىچىك ئاسىيادىكى سۇرىيىنىڭ دېڭىز پورتى ئايـاس (لاياس) قا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ جايدىن ئاكىغا بارىدۇ. بـۇ يەردە پاپا گېلىمىند Ⅳ نىڭ ئۇزاقى يىلى قازا بولغانلىقىنى، پوپ تەختىنىڭ تېخىچىلا بوش ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ.

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىلەن دېڭىز يولى ئارقىلىق ئايرىلىغىلى 14 يىل بولغان يۇرتى ۋېنتسىيىگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا نىكولاي پولو ئۆز ئايالىنىڭ ئاللىقاچان دۇنيادىن ئۆتكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈن تۇرغان 15 ياشلىق ئوغلى ماركوپولو چىقىدۇ.

34. ماركو پولو يېپەك يولىنى كېزىپ چىقتى

ئاكا ـ ئۇكا پولو ئىككىلەن ۋېنتسىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئىككى يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. يېڭى پوپ سايلىنىپ چىقمايدۇ. ئاكا ـ ئۇكا پولونىڭ ساقلاۋېرىشكە تاقىتى ـ تاق بولۇپ، ياش قۇرامىغا يېتىپ

قالغان ماركو پولونى ئېلىپ قايتا ۋېنتسىيە بىلەن خوشلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىنچى مەنزىلى ئېرۇسالىم ئىدى، ئۇلار قۇبلەيخاننىڭ مۇھىم تاپشۇرۇقىنى ئادا قىلىش، يەنى ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ قەبرە ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ، مۇقەددەس زەيتۇن يېغىنى ئېلىشى لازىم ئىدى. يول ئۇزۇن بولغاچقا ئۇلار، ئاكېغا بېرىپ، مۇقەددەس زەيتۇن يېغىنى ئېلىش رۇخسىتىنى ئېلىش ئۈچۈن رىم پاپىسىنىڭ شەرقتە تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى تېبود بىلەن كۆرۈشىدۇ.

مۇقەددەس زەيتۇن يېغىنى ئوڭۇشلۇق ھالدا قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن ئۇلار قايتا ئاكېغا قايتىپ كېلىدۇ. تېبود قۇبلەي خاقانغا بىر پارچە جاۋاب مەكتۇپ يېزىپ، ئاكا - ئۇكا پولونىڭ قۇبلەيخاننىڭ يولىيورۇقىنى ئىجرا قىلالماسلىق سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇلار مەكتۇپنى ئېلىپ ئاكېدىن لاياس (ئاياس) قا كەلگەندە، بۇ ئەتراپتا ئۇرۇش يۈز بېرىشىگە تۇغرا كېلىپ قالىدۇ. يول توسۇلۇپ قالغانلىقتىن نائىلاج بۇ جايدا توختاپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا گېرىگورى X نىڭ پاپا بولغانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. يېڭى پاپا دەل ئۇلاردا سەممەي تەسىرات قالدۇرغان شەرقتە تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەلچى تېبود ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارقىغا يېنىپ، ئاكېغا كېلىدۇ ۋە يېڭى پاپادىن رەسمىي جاۋاب مەكتۇپ ئالىدۇ. بىراق قۇبلەيخان تەلەپ قىلغان 100 نەپەر ئۆلىمانىڭ چىقىرىشقا نائىلاج بولىدۇ. نەتىجىدە يېڭى پوپ ئىككى راھىبنى بىلله سەپەرگە ئاتلىنىشقا بۇيرۇيدۇ.

ئىككى راھىب ئۇزاق مۇساپىدىن قورقۇپ، ئايىسقا كەلگەندە جەم - جەملا كېتىپ قالىدۇ. پولو ئۇچەيلەن ناـ ئىلاج قۇبلەيخان تۇرۇشلۇق جايغا قاراپ ماڭىدۇ. دەسلەپ ئۇلار پارس قولتۇقىنىڭ شەرق قىرغىقىدىكى خورمۇزـ دىن دېڭىز يولى ئارقىلىق ماڭماقچى بولىدۇ. بىراق جۇڭـ گونىڭ جەنۇبىي قىسمىنى سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، ئەينى چاغدا قۇبلەيخان بىلەن ئۇرۇش ئېلىپ بېـ رىۋاتاتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار يېپەك يولىنى بويلاپ مېڭىش قارارىغا كېلىدۇ.

ماركولار خوراساندىن نىشاپور ئارقىلىق ئامۇ دەريا سـ نىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا كېلىپ، ئۇ يەردىن شەرققە قارىاپ مېڭىپ باداخشان جىلغىسىغا كىرىدۇ. بۇ يول شۇەنجۇڭ مەملىكىتىگە قايتىشتا ماڭغان يول بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئاندىن ۋاكىخان بىلەن پامىر ئېگىزلىكىنى ھالقىپ قەشقەرگە كېلىدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرداۋىنى بويلاپ ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىدىكى يەكەن، خوتەن قاتارلىق يوسـ تانلىق ۋادىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، لوپ (كەكلىك) دېگەن شەھەرگە كېلىدۇ، بۇ جايدىن قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، شاجۇ (دۇڭخۇاڭ) غا كېلىدۇ. سۇجۇدىن گەنجۇغا كېلىدۇ ۋە بۇ جايدا قۇبلەيخاننىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ بىر يىلدەك تۇرىدۇ. ئۇزۇن ئۆتىمەي بۇيرۇق چۈشىدۇ. ئۇلار قۇبلەي خاقان تۇرۇشلۇق باش ئوردا كەيپىگگە كېلىدۇ (1275 - يىل 5 - ئاي).

35. ماركو پولونىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى

قۇبلەي ئۇچ پولونىڭ كەلگىنىدىن ناھايىتى خۇشال بولىدۇ. ئۇ رىم پاپىسىنىڭ شەخسىي مەكتۇپى، سۇۋغا ـ سالمى ۋە ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر قەبرە ئىبادەتخانىسىدىن ئەكېلىنگەن مۇقەددەس زەيتۇن يېغىنى دۆلەت خەزىنىسىگە قويىدۇ. ماركولار كېيىنچە خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) غا يۆتكىلىپ بارىدۇ. بېيجىڭدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 16 يىل دىن ئارتۇق تۇرىدۇ. بۇ يەرگە يېڭى ياچى بولۇپ كەلگەن ماركو 20 يېشىدىن 36 يېشىغىچە، يەنى يىگىت دەۋرىدىن ئوتتۇرا ياشقا كىرگىچە ئالەمشۇمۇل ئۇلۇغ پادىشاھ قۇبلەيـ نىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.

ماركولار باش ئوردىغا يېتىپ كەلگەن ۋاقىت دەل ۋېنىيۇگنىڭ① 11 ـ يىلى 10 ـ ئاي بولۇپ بىرىنچى قېتىملىق ياپونىيە ئىستېلا ئارمىيىسى يىمىرىلگەنگە يەتتە ئاي بولغان ۋاقىت ئىدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئىستېلا (خۇگئەننىڭ② 5 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 7 ـ ئايغىچە) 1281 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇلار بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلىي ئۆتمۈشىدىن چوقۇم خەۋەردار بولسا كېرەك. چۈنكى ماركو پولونىڭ كىتابىدا ياپونىيە دۆلىتى توغرىسىدىكى ئەھۋاللار تۈنجى قېتىم تەپسىلىي قەيت قىلىنغان. ماركونىڭ بايان قىلىشىچە ئۇ جۇگگودا ئۇرغاندا قۇبلەيخان ئۈنى ياھايىتى ياخشى

① ياپونىيە گويشەن پادىشاھ (1259 ـــ 1274) نىڭ يىلنامىسى ـــ ت.
② ياپونىيە خۇيزۇدۇ پادىشاھ (1278 - 1287) نىڭ يىلنامىلى ـــ ت.

كۆرەركەنمىش ھەمدە خېلىمۇھىم ئەمەل تۇتقاندەكمۇ قىلىدۇ. بىراق بۇ سەل مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولسا كېرەك. بىلئوننىڭ پىكىرىچە ئۇ پەقەت باجگىر بولۇپ، يالڭجۇدىكى ھۆكۈمەت ئورگىنىدا تەخمىنەن ئۈچ يىل خىزمەت قىلغان.

يەنە بىلئوننىڭ پىكىرىچە، ماركو جۇڭگو تىلىغا بەك مۇ پىششىق ئەمەس بولۇپ، بەلكى موڭغۇلچە تىلنى راۋان سۆزلەرمىش، پارس تىلىنمۇ ناھايىتى پىششىق بىلەرمىش.

ماركو قۇبلەيخاننىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن يۈننەن - بىرما قاتارلىق جايلارغا باردۇ. ئۇنىڭ دادىسى ۋە تاغىسى نىڭ سۈڭ قوشۇنلىرى ئىشغالىيىتىدىكى شياڭيالڭ شەھرىنى ئۇلىشتا زەمبىرەك ئىشلىتىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ھەققىدىكى گەپلەردىن گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ.

ھالبۇكى، موڭغۇللار ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كۆپ قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان بۇ پەۋقۇلئاددە دەۋردە پەم - پاراسەتلىك يىگىت ماركو پولوننىڭ كەڭ كۆلەمدە ساياھەت قىلىشى ھەمدە جاپالىق ۋە ئۇزۇن ۋاقىت كۆزىتىش ئېلىپ بېرىشى ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسلىمىلىرى ھازىر ئۆلمەس مەشھۇر كىتاب سۈپىتىدە تارقىلىپ يۈرمەكتە.

ماركونىڭ قەدىمىي سەنشى ئۆلكىسىدىكى تەييۈەن، پىڭياڭدىن، شىئەن مەھكىمىسى ئارقىلىق سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى چىڭدۇغىچە باردۇ ھەمدە يۈننەندىن بىرمىغا باردۇ.

ئۇ يەنە بېيجىڭدىن چوڭ قانالنى بويلاپ يالڭجۇغا باردۇ. سۇجۇدىن ئۆتۈپ، جەنۇبىي سۇڭ يىمىرىلمىشتىن ئاۋۋال پايتەخت قىلغان خاڭجۇ (ھازىر بار) نى ئېكسكۇرسىيە

يه قىلىدۇ. بۇ يەردىن يەنه فۇجىيەنگه بېرىپ ئۆلگه شەھەر ى فۇجۇ ئارقىلىق چۈەنجۇغا بارىدۇ. چۈەنجۇ ئەينى زامانـ دا غەربىي ئاسىيا، ھىندى قاتارلىق جايلار بىلەن سودا ئېلىپ بېرىپ، گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىپ كەتگەنىدى. غەربـ لىكلەر ئۇ جاينى ئاكاتسىيىلىك دەپ ئاتىغان.

ئۇلار 16 يىللىق ئۆمرىنى يات يۇرتتا ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدۇ. ئاخىرى قۇبلەيخاندىن ۋەتەنـ گه قايتىشقا ئىجازەت قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ.

بۇ خىل ئۆتۈنۈشتىن قۇبلەيخان ھەيران بولىدۇ. ئۇ ماركولارغا، ئەگەر ئۇلارنىڭ دۆلىتىگه قايتىشى بايلىق مالـ مۈلۈك ياكى باشقا نەرسىلەرنى مەقسەت قىلغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلارغا ھازىرقىدىنمۇ كۆپ ئىنئام ھەمدە نامـ شۆھرەت ئاتا قىلمەن دەپ پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇنداق قىلىش بىلەن ئۇلارنى ۋەتەنگه قايتىشتىن توسۇپ قالىدۇ. شۇنداق كېيىن، گەرچه ئۇلار نەچچه قېتىم قايتىشقا تەلەپ ئىزھار قىلغان بولسىمۇ، قۇبلەيدە قىلچە تەۋرەش بولمايدۇ. ئاخىر بۇ ئىش نەتىجىسىز تامام بولىدۇ. كېيىنچه بۇ ئىشتا تەسەۋۋۇرسىز يېڭى بۇرۇلۇش بولىدۇ. پولو ئۇچەيلەن ئەكە ئاخىر ۋەتەنگه قايتىش پۇرسىتىگه ئىگه بولىدۇ. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللار تۆۋەندە بايان قىلىندى.

36. «شەرقتە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلار خاتىرىسى» نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

پولو ئۇچەيلەن 1291 ـ يىلى باھاردا تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ۋەتەنگه قايتىش پۇرسىتىگه ئېرىشتى.

ئەينى ۋاقىتتا ئېر خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئاربخوننىڭ ئەلچىسى كېلىپ، پادىشاھنىڭ بىرىنچى كىچىك خانىشىنىڭ مۇسىبەت خەۋىرىنى ئەكېلىدۇ ھەمدە مەرھۇم كىچىك خانىشى بىلەن بىر مىللەتتىكى ئايالنىڭ بۇ ئورۇنغا كېلىشىنى سورايدۇ. بۇ تەلەپكە قۇبلەيخان باتۇ جەمەتىدىن بولغان كوكوجىن ئىسىملىك گۈزەل بىر قىزنى ياتلىق قىلىشنى قارار قىلىدۇ. ئېر خانلىقىنىڭ ئەلچىسى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، يېپەك يولى بىلەن ئېرانغا قايتماقچى بولىدۇ. بىراق ئىش ئۈكىدىن كەلمەيدۇ. قۇبلەيخان بىلەن خايدۇ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئالمان-تالمان يولىنى ئۆزگەرتىپ جەنۇبىي دېڭىز سۇ يولىدىن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. ماركو پولو بۇ ياقىنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېرخانلىقىنىڭ ئەلچىسى ماركو پولولار ئائىلىسىنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى سورايدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇبلەي ماركو پولو ئائىلىسىنىڭ ۋەتەنگە قايتىشىنى تەستىقلايدۇ.

ئۇلار سەپەرگە ئاتلىنىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن سۇماتراغا كېلىدۇ. بۇ جايدا ئوڭ شامال كۈتۈپ، يەش ئايدىن كېيىن سەيلۇنغا كېلىدۇ. ئاندىن ھىندىستانىنىڭ مالابار قىرغىقىغا كېلىدۇ. ماركو پولونىڭ بۇ رايونلاردا ساياھەت قىلىشى تەجرىبىسى بولۇش مۇمكىن. چۈنكى ئۇ بۇ ئورۇن قۇبلەيخان سەيلۇن پادىشاھىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكىگە قاتناشقان.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار خورموز پورتىدىن قۇرۇقلۇق يولىغا چىقىدۇ. تۆت يىلدىن كېيىن، يەنى 1295 - يىلى پولو ئائىلىسى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىپ، يۇرتى

ۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى

ۋېنتسىيىگە يېتىپ بارىدۇ. ماركو دەسلەپ يولغا چىققاندا ئەمدىلا 17 ياشقا كىرگەن ساددا يىگىت ئىدى. يۇرتىغا قايتىپ بارغىنىدا 41 ياشقا كىرىپ قالىدۇ.

ئۇلار ھېسابسىز مال ـ مۈلۈك ئەكېتىپ ۋېنتسىيىلىقلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ ھەمدە شۇ زامانلا ئۆز شەھىرىدىكى ئەڭ بايلار قاتارىغا قوشۇلىدۇ.

بىراق قىسقا ۋاقىت ئاسايىشتىن كېيىن ماركونىڭ تەقدىرى تەسەۋۋۇر قىلىپ بولمايدىغان شىددەتلىك دولقۇنغا غەرق قىلىنىدۇ. شۇ چاغدا ۋېنتسىيە گېنويە بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە ئىدى. ئۆزئارا توقۇنۇشلار دائىم بولۇپ تۇراتتى.

1298 ـ يىل 9 ـ ئايدا گېنوراۋا يۈز بەرگەن دېڭىز ئۇرۇشىدا، ماركو پولونى گېنويەلىكلەر ئەسىرگە ئېلىپ ئۆچ يىل قامايدۇ. بۇ قېتىمقى تۇرمە ھاياتى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىنى يېزىشقا سەۋەبچى بولىدۇ.

ماركو پولو بىلەن تۇرمىدە بىرگە تۇرغان روستا (روستىچىلو دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىسىملىك پىسالىق بىر ئادەم بولۇپ ماركو ئۆزىنىڭ شەرقتە قىلغان ساياھەت ئەسلىمىسىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي ماركو تۇرمىدىن چىقىپ ۋېنتسىيىگە قايتىپ كېلىپ 1323 ـ يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. ئۇ ھايات ۋاقتىدا تۇرمە ھاياتىدا سۆزلەپ بېرىلگەن ساياھەت سەرگۈزەشتىلىرى بىر ـ بىرلەپ يېزىلىپ چىقىدۇ. XV ئەسىردە كىتاب بولۇپ چىقىپ، نۇرغۇن كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان مەشھۇر دۇنياۋى كلاسسىك ئەسەر بولۇپ قالىدۇ. روستانىڭ ئەسلى قول يازمىسىنىڭ ئىز ـ دېرىكى قالمايدۇ.

هازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان كۆچۈرمە نۇسخىسى 143 خىلغا يېتىدۇ. بىر خىل خېلى پۈت تىرەپ تۇزىدىغان پىكىرده، ئەسلى كىتابى ئېھتىمال تېمىسى يوق كىتاب بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. كېيىنكى دەۋرگە كەلگەنده بۇ كىتاب «ماركو پولو مەققىدە كىتاب»، «دۇنيا مەققىدە بايان»، «ئاجايىپ كىتاب» دېگەن خىلمۇ خىل ئىسىملار بىلەن ئاتالىپ كەلگەن. هازىر بىز ماركو پولو مول سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلغان بۇ مەشھۇر ئەسەرنى ئادەتتە «شەرق سەرگۈزەشتىلىرى» دەپ ئاتايمىز.

37. ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئېچىلىشىدە خرىستىئانىست پادىشاھ جون ئۆتكەنمۇ؟

ئوتتۇرا ئەسىرده، خرىستىئانىزم دۇنياسىدا ئاسىيا ياكى ئافرىقا قىتئەسىده پوپ جون ئىسىملىك خرىستىئان پادىشاھى هۆكۈمرانلىقىدىكى دۆلەت بارمىش دېگەن بىر خىل رىۋايەت كەڭ تارقالغان.

XII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان مەلۇم بىر تارىخشۇناسنىڭ تەرىپلىشىچە، 1145 - يىلى بىر ئېپىسكوپ هازىرقى لىۋاننىڭ بېيروت شەھىرىدىن ياۋروپاغا كېلىپ: «تېخى يېقىندىلا خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغان بىر ئىسلاملار قوۋلىدىن ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئاق باتاتا (هەمادان) نى ئىشغال قىلىۋالدى» دەيدۇ. بۇ خرىستىئانىست پادىشاھ ئېيتقىشلارغا قارىغاندا ئەينى زاماندا سىناجوك قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي شىمالىدا

غەربىي لياۋ دۆلىتى (قارا كىتان) نى قۇرغان پادىشاھ جەمەتىدىن بولغان يېلوداشىمىش. ئەمەلىيەتتە يېلوداش بۇددىزمىغا ئىشىنىدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى نۇرغۇن ئالەملەرمۇ بۇددىزمىغا ئىشىنىدۇ. ئۇنىڭ قوشۇنىدا بەستورى مەزھىپىدىكى خرىستىئانلار (رىستوران دىنىدىكىلەر) بولغاچقا، بەلكىم بۇ گەپ خاتا تارقىلىپ، يېلوداشنى راھىب پادىشاھ جون دەپ قېلىنغان بولسا كېرەك.

بۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇلىيە يايلاقلىقىدا چىڭگىزخان چىقىپ، موڭغۇلىيىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەربكە كەڭ كۆلەمدە يۈرۈش قىلىدۇ. غەربىي لياۋ (قارا كىتان) بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ دەسلەپكى قۇربانى بولىدۇ. شۇ چاغدا چىڭگىزخان بىرلىككە كەلتۈرگەن موڭغۇلىيە يايلىقىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە كېرايىت، نايمان، ئونگىرات قاتارلىق مىللەتلەر بار ئىدى. خان تەۋەلىكىدە نۇرغۇن كۆچلۈك خرىستىئان قەبىلىلىرى بولغان، گەرچە بۇ ئىنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ياۋروپالىقلار بىلىسە كېرەك.

بۇنىڭدىن مۇنداق بىر پىكىر پەيدا بولىدۇ: «كىشىلەر قورقۇنچلۇق تاتارلار (موڭغۇللار) ياۋروپادىكى خرىستىئانلارغا ئەمەلىيەتتە دۈشمەن بولماستىن، بەلكى مۇھىم بۇرادەرلەردىن بولۇشى مۇمكىن. دەل ئاشۇلار خرىستىئانلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىسلاملارنى شەرقتە تارمار قىلىپ تاشلىدى. بۇ ئىھتىمال شۇنداق بولسا كېرەك. بۇ خىل رىۋايەت شۇڭلاشقا تا ھازىرغىچە ئېقىپ يۈرگەن.

ياۋروپا ئەللىرى 1096 - يىلىدىن باشلاپ ئەھلى سەلىپ شەرقتە يۈرۈش قىلىدۇ. ئەمما ئىسلاملار تىز پۈكمەكتە

يوق بەلكى تېخىمۇ قەيسەرلىك بىلەن قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدۇ. ئەھلىسىلىنىڭ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ياۋروپا راھىب پادىشاھ جون بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشىنى ئويلاشقان ئەمەسمۇ؟ دەپ قارايدۇ».

شۇنىڭ ئۈچۈن فرانسىيە پادىشاھى بىلەن رىم پاپىسى شەرقتە نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ ئۇلار راھىب پادىشاھ جوننى تاپالمايدۇ.

1245 - يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى رىم پاپىسى موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى جون دې پىلونوگارپىن: ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەت خارازىمنىڭ شاھى، كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ كاسپىي دېڭىزدىكى كىچىك بىر ئارالغا قېچىپ بېرىپ ئۆلۈپ كەتكەن مۇھەممەد ئىھتىمال راھىب پادىشاھ جون بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. بىراق، مۇھەممەد بولسا مەشھۇر ئىسلام مۇرتى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل قاراشنىڭ ئاساسى يوق، رىم پاپىسى ۋە فرانسىيە پادىشاھى لوئى IX نىڭ دېيىشىچە 1253 - يىلى موڭغۇلىيىگە ئەۋەتىلگەن روبلۇك چىڭگىزخان تەرىپىدىن يوقىتىلغان نايمان شاھى راھىب پادىشاھ جون بولسا كېرەك دەپ قارىغان. بۇ ئادەم ھەقىقەتەنمۇ نېستورى مەزھىپىدىكى خرىستىئانىست ئىدى، XII ئەسىردە ئۆتكەن سۈرىيە تارىخشۇناسى پال ھېبرئۇ دەسلەپتە چىڭگىزخان بىلەن ئاتا - بالىدەك ئىتتىپاقداش ئۆتكەن، كېيىن يەنە چىڭگىزخان تەرىپىدىن يوقىتىلغان كىرايىت قەبىلىسىنىڭ پادىشاھى ۋاڭخان راھىب پادىشاھ جون شۇ دەپ قارايدۇ. ماركو پولو بۇ پىكىرگە قوشۇلىدۇ.

غاندەك قىلىدۇ. بىراق ماركو پولو ئۆزىنىڭ «شەرق سەرگۈزەشتىلىرى» دە موڭغۇلىيەدىكى ئونگوت پادىشاھى جون بولسا كېرەك دېگەن.

قىسقىسى، ھەقىقىي راھىب پادىشاھ جون (پوپ جون) نىڭ زادى قەيەردە ئىكەنلىكى، خۇددى قۇملۇقتىكى ئېزىتقۇدەك كىشىنى پەرىشان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تا XV ئەسىرگە كەلگىچە پورتۇگالىيەلىكلەر ئېفىئوپىيەنىڭ نېگۇسىنى (پادىشاھنىڭ نامى) ھەقىقىي راھىب پادىشاھ جون دەپ كەلدى. ئەلۋەتتە بۇ پىكىر پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قاراشتىن كېيىنلا جەنۇبىي ئافرىقىدىكى مەلۇم بىر نېگىرلار دۆلتىدە بىر راھىب پادىشاھ جون بار ئىكەن دېگەن يەنە بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا چۈشتى.

يىپەك يولىدىكى راھىب پادىشاھ جون زادى قەيەردە؟

ئېھتىمال بۇ پەقەت بىر خىل ساماۋى تەسەۋۋۇر بولسا كېرەك.

38. ئىسلام ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ چوڭ سايا ھەتچىسى ئىبن باتتۇتانىڭ سەرگۈزەشتىسى

ئىبن باتتۇتا 1304 - يىلى ماراكەشنىڭ پورتى تەنجەدە دۇنياغا كەلگەن. 1325 - يىلى ئۇ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش ۋە مەدىنىگە بېرىپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەقبەرىسىگە تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن، يۇرتىنى بىلەن خوشلاشىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ تەخمىنەن 30 يىلى سايا ھەت بىلەن ئۆتىدۇ. ئۇ ئۆز سەپىرىدە

ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ قۇرۇقلۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ ساياھەتچى دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشىدۇ.

ئۇ تولۇپ تاشقان جاسارەت بىلەن شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۇدا نەچچە قېتىم ساياھەت قىلىدۇ. مەككىنى بىرنەچچە قېتىم ھەج قىلىدۇ. ئۇ يەنە شەرقىي ئافرىقا، كىچىك ئاسىيا، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە كاۋكاز، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى ساياھەت قىلىدۇ. كېيىن ھىندىستانغا بېرىپ دېھلىدا يەتتە يىلدىن ئارتۇق قازى بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۇ يەنە بىر ئەلچى ئۆمىكىگە قاتنىشىپ جۇڭگو (يۈەن سۇلالىسى) غا جاۋاب زىيارەت قىلىپ جۇڭگوغا ماڭىدۇ، لېكىن يول ئۈستىدە ھىندى دىنىي مۇرتلارنىڭ توپىلىڭىغا دۇچ كېلىپ قېلىپ، مىڭبىر تەسلىكتە ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، دېڭىز يولى بىلەن جۇڭگونىڭ خانبالىقتا (بېيجىڭ) كېلىدۇ، كېيىن چۈەنجۇدىن دېڭىز يولى ئارقىلىق مەملىكىتىگە قايتىدۇ. 1349 - يىلى ئۇ 25 يىللىق ئۇزۇن مۇساپىلىق ساياھىتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. لېكىن ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي، دېڭىز ئاتلاپ ئىسپانىيىگە بارىدۇ، يەنە ئۇزۇن ئۆتمەي، سەھرايى كەبىرنى كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي سۇدان نېگىرىيە پادىشاھلىقىغا بارىدۇ. ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسىنى يىغىپ كەلگەندە 100 مىڭ كىلومېتردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ «ئۈچ قېتىم ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كەچۈرمىش خاتىرىسى ماراكەش مارىن سۇلالىسىنىڭ دانا پادىشاھى ئابىنانىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن سۆزلەپ بېرىلگەن. بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى ئىسمى «شەھەرلەر ھەققىدىكى قىزىقارلىق خەۋەرلەر ۋە سەپەر جەريانىدىكى ئاجايىپ ئىشلار ھەققىدە كۆزەتكۈچىلەرگە تەقدىم» ئىدى.

4. ئېتىقاد ۋە گۈزەللىكنىڭ تارقىلىشى — راست ئادەم ۋە راست ئىشلار بايان قىلىنغان «غەربكە سىياھەت خاتىرىسى» ۋە گاندارا بۇددىزم سەنئىتىدىن بامىيان چوڭ بۇتىغىچە

39. بۇددىزم جۇڭگوغا قاچان ۋە قانداق تارقالغان

ھىندىستاندا تەسىس قىلىنغان بۇددىزم جۇڭگوغا قاچان تارقىلىپ كىرگەن؟ بۇ ھەقتە ھەر خىل كۆز قاراش بار.

بەزىلەر، كېيىنكى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭ دىنىڭ يۈكىپىڭ 10 - يىلى (مىلادى 67 - يىلى) تارقىلىپ كىرگەن دەپ قارىدۇ. يەنە بەزىلەر ئالدىنقى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەيدىنىڭ يۈەنشۇ 1 - يىلى (مىلادى 2 - يىلى) تارقىلىپ كىرگەن دەپ قارىدۇ. بۇ كۆز قاراشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتى ئومۇمەن مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدۇ ۋە يىپەك يولىدا قاتناپ يۈرگەن كارۋانلار بىلەن

بىلله كىرگەن، يەنى غەربىتى رايون ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن.

كارۋانلار ئىچىدە بۇددا راھىبلىرى بولغانمۇ؟ بۇددا مۇرتلىرى بولغانمۇ؟ بۇ ھەقتە تەپسىلىي ئەھۋال بىزگە نامەلۇم.

دەسلەپتىكى رېئال ئەھۋال مۇنداق بولۇشى كېرەك. ھەم ئېنىق دىن تارقاتقۇچىلار يوق، ھەم خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نوملارمۇ ناھايىتى كەم، بۇددا دىنى گەرچە قىسمەن بىلىم ئىگىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئاۋاملارغا تېخى ئومۇملاشمىغان.

دىننىڭ ئومۇملىشىشىدا ئومۇمەن ئىجتىمائىي داۋالغۇش ئارقىلىق كۆرۈنۈش قىلىندۇ. بۇددىزمنىڭ جۇڭگودا تەدرىجىي يىلتىز تارتىشىدىمۇ بۇ شەرت مۇستەسنا ئەمەس. كېيىنكى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن بەش خۇ 16 بەگلىك دەۋرىگىچە جۇڭگو خەلقى قالايمىقانچىلىقنىڭ دەردىنى ئاز تارتمىدى.

بۇ دەۋردە ھەقىقەتەنمۇ قالايمىقانچىلىققا توشقان، ئاۋام ئاھۇ پەريادىنى ئىچىدە قالغان دەۋر ئىدى.

بەش خۇ 16 بەگلىك دەۋرىدە ھەرقايسى بەگلىك پادىشاھلىرى ئۆز بەگلىكىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بۇددا دىنىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ ھەمدە غەربىي رايوندىن بەس - بەس بىلەن بۇددا راھىبلىرى تەكلىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رايون راھىبلىرى جۇڭگوغا كەينى - كەينىدىن كىرىشكە باشلايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۈسەن (كۇچار) لىق مەشھۇر راھىب كوماراجىۋا قاتارلىقلار بار. ئۇلار قىزغىن

لىق بىلەن بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلىدۇ. ۋە دىن تارقىتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، بۇرۇن چەت ئەللىكلەرنىڭ دۇرۇت ـ ئەپسۇن ئوقۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ قاراپ كەلگەن بۇددا دىنى، يۇقىرىقى ئارقا كۆرۈنۈشلەر ئارقىلىق جۇڭگو زېمىنىدا يىلتىز تارتىدۇ.

بۇ خىل ئېتىقادنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، بەزەن مۇخلىسلار غەربتىن تارقىلىپ كىرگەن بۇددا قائىدىلىرى بىلەن قانائەت ھاسىل قىلمايدۇ. ئۇلاردا ئۇرغۇپ تۇرغان دىنىي قىزغىنلىق كونترول قىلغۇسىز دەرىجىگە يېتىدۇ. بەزىلەر بۇددىزمنىڭ ماكانى ھىندىغا بېرىپ ھەزرىتى ساكيامۇنىنىڭ ئىزلىرىغا تاۋاپ قىلىش ۋە بۇددا قائىدىلىرىنىڭ ئەقىدىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش ئارزۇسىدا بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەرقانداق جەبرى ـ جاپاغا تەييار ئىدى. بۇ خىل ئىرادىلىك كىشىلەر ئۇزلۇكسىز بارلىقا كېلىپ تۇرىدۇ.

بۇلار ئىچىدە، بولۇپمۇ فا شيەن («بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى») بىلەن شۇەنجۇاڭ («بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربىي رايونغا ساياھەت خاتىرىسى») مەشھۇر بولۇپ، ئىر جۇپ مەرۋايىت سانىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يىپەك يولىدىكى ساياھىتىنى ئۇلارنىڭ چەكلىك زېھنىي ۋە جىسمانىي كۈچىگە ئېلان قىلىنغان جەڭ دېيىشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ساياھەت خاتىرىلىرىدە يېزىلغان، ئەلۋەتتە، بۇ ئىككىيلەنىدىن سىرت يەنە نۇرغۇن ئادەملەرمۇ بار. گەرچە ئۇلار يازما خاتىرىلەر قالدۇرمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى قاتتىق جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، مەقسىتىگە يەتـ

گەن. بەزىلىرى كۆچمە قۇم ۋە قاتتىق سوغۇق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان قاقاس تاغلاردا ھەسرەت ياشلىرىنى يۇتۇپ، دۇنيا بىلەن ۋىدالاشقان. بۇلارنىڭ ئىشى ئىزلىرىنىڭ ھېچ بولمىغاندا بىر قىسمى يېنىڭ سەنسانىڭ «بۇيۇك تاغ دەۋرىدە غەربىي رايونغا بۇددا قائىدىلىرىنى ئۆگەنگىلى بارغان راھىبلار تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن.

40. راھىب فا شيەن ھىندىستانغا قانداق باردى

فا شيەن شەرقىي جىن دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب، سەنشى ئۆلكىسى پىڭياڭ مەھكىمىسىنىڭ ۋۇياڭ ناھىيىسىدىكى فىن جەمەتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ يېشىدا راھىبلىق قىلىپ، 20 يېشىدا بىكسۇلۇق ئەمىر ـ مەرۇپنى قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ، شۇ دەۋردە جۇڭگودىكى «ئەمىر ـ مەرۇپ دەستۇرى» (ئۇنىڭ چوڭ دەستۇرنىڭ بىرى، راھىبلار تۇرمۇشىدا دىققەت قىلىنىسا بولمايدىغان ئەمىر ـ مەرۇپ يېزىلغان نوم) نىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقىدىن ھەسرەت چېكىدۇ. كېيىن تۆت سەپەردىشى بىلەن ھىندىغا بارىدۇ. ئۇلار شەرقىي جىنلىۋڭئەن 3 ـ يىلى (مىلادى 399 ـ يىلى) چاڭئەندىن يولغا چىقىدۇ. ئۇنىتىشلارغا قارىغاندا فاشيەن شۇ چاغدا 60 ياشتىن ھالقىغانىكەن.

ئۇلار دۇڭخۇاڭدا بىرەر ئاي تۇرۇپ، قاتمۇ قات جاپا-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، «ئاسمىنىدا ئۇچار قۇش، يەردە ئۆمىلىگۈچىلى ھايۋان يوق» كۆچمە قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، پىشامشان دۆلىتىگە يېتىپ بارىدۇ. بۇ جاي خەن دەۋردە

روره‌ن ده‌پ ئاتىلاتتى.

يەنە 15 كۈن مېڭىپ، قاراشەھەر دۆلىتىگە باردۇ. تەخمىنەن بىرەر ئاي ۋاقىت مېڭىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇن (خوتەن) گە يېتىپ بارىدۇ. ئۇدۇن ئاۋات جاي ئىدى. «ھەممەيلەن بۇددا قائىدىلىرىگە بويسۇنۇپ، ئەمىر - مەرۇپ بىلەن ئويۇن - تاماشا قىلاتتى». فاشيەن قاتارلىقلار بۇ يەردە بۇددا رەسمىيىتى (بۇت ھەيكىلىنى چىرايلىق تەختىراۋانغا قويۇپ، كوچىدا نامايىش قىلىش رەسمىيىتى) نى كۆرۈش ئۈچۈن بۇ جايدا ئۈچ ئاي تۇرىدۇ. ئاندىن پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈش كە تەرەددۇدلىنىدۇ.

فاشيەن پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتكەندە چەككەن مۇشەققىتىنى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە بار: «قىشىمۇ يازمۇ قار بار. ھەم زەھەرلىك ئەجدىھامۇ بار، ئۇنىڭ دىتىغا تەگسە زەھەرلىك بوران، قار، ئۇچار قۇم، ئۇششاق تاشلارنى ياغدۇرۇۋېتىدۇ. بۇ پېشكەللىككە ئۇچرىغانلار ساق قالمايدۇ. بۇ جايدىكى يەرلىك ئادەملەر قارلىق تاغ ئادەملىرى دەپ ئاتىلىدۇ».

پامىر ئېگىزلىكىنى ھالقىپ ئۆتسىلا شىمالىي ھىندى كۆزگە چېلىقىدۇ. فاشيەن قاتارلىقلار ھىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇددىيانە دۆلىتىگە بارىدۇ. ئۇ يەردىن گاندىۋى دۆلىتىگە بېرىپ، ئاندىن تاكاسىلار دۆلىتى، پۇرۇسا چۆرۇشەھىرى، ناگاراخارا دۆلىتى قاتارلىق جايلارغا سایاھەت قىلىدۇ. يەنە مېڭىپ، كىچىك قارلىق تاغدىن ئۆتىمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، سەپەر بويى ھەمىنەپەس بولۇپ كەلگەن

خۇيجىك بەختكە قارشى يىقىلىپ قالىدۇ.

خۇيجىك كۆپۈك ياندۇرۇپ تۇرۇپ، فاشىيەنگە: «مەن بولالماي قالدىم، ۋاقتىدا جايىمنى تاپاي، ھەممەيلەن بىراقلا ئۆلۈپ كەتمەيلى» دەپلا جان ئۈزىدۇ. فاشىيەن خۇيجىڭنىڭ جەسىتىنى سلاپ تۇرۇپ ھەسرەت ئىچىدە «سېنى ئۆلۈپ قالمىدۇ دەپ ئويلىمىغانىدىم ... نېمە چارە بار» دەيدۇ.

فاشىيەن باشقىدىن جاسارەتكە كېلىپ، سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ھىندىغا كېلىدۇ ۋە ماتفورا، سامكاسىيا، كانياكوبجا، كۈسالا، كوگىناگارا شەھىرى ۋە باشقا جايلارنى ئايلىنىدۇ. ئۇ بارماقچى بولغان مانگادا دۆلىتىنىڭ مەركىزى پاتالىپوتراغا كەلگەندە مىلادىنىڭ 405 - يىلى بولىدۇ. بۇ پادىشاھ ئاسۇكا پايتەخت قۇرغان جاي بولۇپ، ئوتتۇرا ھىندى بويىچە ئەڭ چوڭ شەھەر ئىدى. ئۇ بۇ جايدا ئۈزۈندىن بۇيان تەشنا قىلىپ كەلگەن «ئەمىر - مەرۇپ دەستۇرى» نى كۆچۈرۈۋالىدۇ ۋە باشقا مۇقەددەس كىتابلارغىمۇ ئېرىشىدۇ. بۇ ئارىلىقتا كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئىككى يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. فاشىيەن مەملىكەتكە قايتىش قارارىغا كېلىدۇ.

قايتىشتا ئۇ جەنۇبىي دېڭىز يولى بىلەن ماڭمەكچى (سېرلانكا) دىن چىقىپ دەھشەتلىك دولقۇنلار ئىچىدە سەپەر قىلىپ ئاخىر سەندۇك يېرىم ئارىلىغا كېلىدۇ. بۇ مىلادىنىڭ 413 - يىل 7 - ئايدىكى ئىش. بۇ قېتىمقى ئۈزۈن مۇساپىلىق سەپەر ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 14 يىل ۋاقىت كېتىدۇ. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن فاشىيەن بىر

تەرەپتىن «ئەمىر ـ مەرۇپ دەستۇرى» ۋە باشقا مۇقەددەس كىتابلارنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى»، («فا شيەن تەرجىمھالى») نى يېزىشقا كىرىشىدۇ. كېيىنچە خۇببي ئۆلكىسىنىڭ جاڭلىڭ ناھىيىسىدىكى شىگشى ئىبادەتخانىسىدا ئىستىقامەت قىلىدۇ. 82 يىل (يەنە بىر ئېيتقىنچە 86 ياش) ئۆمۈر كۆرىدۇ.

41. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەربكە سياھەت خاتىرىسى» ـــ 1 (مۇددىئا)

شۇەنجۇاڭ قەدىمكى پايتەخت لويانىڭ شەرقىدىن 70 چاقىرىم (تەخمىنەن 46 كىلومېتر) كېلىدىغان خۇشى ناھىيىسىدىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جېڭجۇڭ دېگەن يېرى) چېن باۋگو دېگەن جايدا بىر ئېسىلزادە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك ئىسمى ۋېي.

ئۇنىڭ تۇغۇلغان يىلى ھەققىدە ھەر خىل كۆز قاراش بار. بەزىلەر پادىشاھ سۇيۇەندىنىڭ كەيخۇاڭ 16 ـ يىلى (مىلادى 596 ـ يىلى)، بەزىلەر كەيخۇاڭ 20 ـ يىلى، يەنە بەزىلەر پادىشاھ سۇيۇەندىنىڭ رېنشۇ 2 ـ يىلى (مىلادى 602 ـ يىلى) تۇغۇلغان دېيىشىدۇ. ئاخىرقى كۆز قاراش ئىشەنچلىكرەك.

چېن ۋېي 13 ياشقا كىرگەندە شۇ دەۋرنىڭ پادىشاھسى سۇيياڭدى لويانىدىن يەنە ئۆگىنىش نەتىجىسى ئەلا ھەمدە ئۆزى ئارزۇ قىلغانلاردىن 27 نى رەسمىي راھىبلىققا تاللاشقا پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ چاغدا بۇددىزم راسا ئەۋج ئالغان بولۇ-

لۇپ، بارچە تالانـت ئىگىلىرى بەس - بەستە ئۆزلىرىنـى مەلۇم قىلىشـىدۇ. 27 ئىسىملىـك ئۇچۇن نەچچە يۈزلىگەن ئارزۇ قىلغۇچى مەيـدانغا چىقىـپ شۇنـاڭ بىلەن قەدىمكى جۇڭگو شەكلىدىكى ئىمتىھان مەيدانىنىڭ جاھالەت مەنزىرىسى بارلىققا كېلىدۇ.

بۇ ئىشقا قىزىققان چىن ۋېي ئىختىيارسىز ھالدا تالاش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان يامۇل ئالدىغا كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇنى كۆرگـەن بىـرى: «بـۇ كـىمنـىڭ بالىسى؟» دەپ سورايدۇ. چىن ۋېي ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە بۇرۇلۇپ، نېرىراقتا جېنىڭ شـەنلىياڭ ئىسىملىـك بىر ئەمەلدارنـىڭ تۇرغىنىنى كۆرىدۇ. بۇ ئادەم باش مەرىپـەت ۋەزىرى بولۇپ، بۇيرۇقـقا بىنائەن بۇ قېتىمقى تاللاش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتاتتى.

شۇ ۋاقىتـتا بۇ ئىككىيـلەن ئوتتۇرىسىدا تۆۋەندىكىچە سۆھبەت ئېلىپ بېرىلىدۇ:

— سىزمۇ تاللاشقا قاتناشقىلى كەلدىڭىزمۇ؟

— شۇنداق خىيالىم بار، بىراق ماڭا ئوخشاش ...

— راھىب بولۇش نىمە ئۈچۈن؟

— بۇددىسـتـىۋاغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنـاڭ ئوتقان بۇددا يولىدا نۇر چاقناتقۇم بار.

جـېنىڭ شـەنلىـياڭ شۇ كـۆنكى مۇزاكىرىدە چىن ۋېينى كۆرسىتىدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇنـاڭ قولىدىن كەلگۈسىدە چوقۇم چوڭ ئىش كېلىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن ئۇنى تاللاپ ئېلىش كېرەك. ئەپسۇسكى، مەن ياشىنىپ قالدىم، ئولتۇرغانلار ئىچىدە بۇ بالىنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەلمەيمەن». شۇنداق قىلىپ چىن ۋېي ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىكى

ردەسلا چاك جيپي راهىپ ئۇستازلىقىدىكى جەڭگىتۇ ئىبادەتخانىسىغا رەسمىي كىرىدۇ. راھىبلىق ئىسمى شۇەنجۇاك دەپ قويۇلىدۇ. بۇ جەريانىدا يۇقىرىقىدەك ئىشلار بولغان.

شۇندىن ئېتىبارەن شۇەنجۇاك بارلىق زېھنى بىلەن بۇددا قائىدىلىرىنى ئىزدىنىش ۋە مۇتالىئە قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ راھىبلىق ئىشىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بارلىق توسالغۇلارنى يېڭىشكە بەلباغلايدۇ.

شۇەنجۇاك 23 ياشقا كىرگەندە چاڭئەندە فاچاك، سېڭبىيەن ئەسىلىك ئىككى مەشھۇر راھىب بار ئىدى. فاچاك «ماخايانا تەلىماتى» نىڭ ئۇستىسى ئىدى. سېڭبىيەن بولسا «ئامىدا ماكوسا تەلىماتى» نىڭ ئۇستىسى ئىدى. تەبىئىيكى شۇەنجۇاك دەرھال بۇ ئىككىيلەنىنىڭ ئالدىغا تەلىم ئالغىلى كېلىدۇ. بۇ ئىككى مەشھۇر راھىب شۇەنجۇاكنىڭ جاساراتىنى كۆرۈپ، ئەكسىچە ئۇنى ئىززەتلەپ: «شۇەنجۇك ساكيامۇنى ساھابىلىرى ئىچىدىكى دۇلدۇل، كەلگۈسىدە ھەزرىتى ساكيامۇنىنىڭ دىنىي ئەقىدىسىدىن نۇر چاقنىتىدىغۇچى، چوقۇم شۇەنجۇاك بولىدۇ» دەيدۇ. بۇ ئىش تىن كېيىن، ياش راھىب شۇەنجۇاكنىڭ نامى پايتەختىنىڭ ئىچ - سىرتىغا پۈر كېتىدۇ.

بىراق شۇەنجۇاك بۇنىڭ يىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنى قايغۇ باسىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇددا دىنىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ شۇ جايدىكى ئالىملاردىن ئۆگىنىش نىيىتىدىگە كېلىدۇ.

42. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» — 2 (قېچىپ قۇتۇلۇش)

شۇەنجۇاڭ بىرقانچە بىر مەقسەتتىكى راھىبلار بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن پادىشاھقا غەربىي رايونغا بېرىش ئىلتىماسىنى سۇنىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ 26 ياشقا كىرگەنىدى.

ئەپسۇسكى، ئىلتىماسى قارىقويۇقلا رەت قىلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ چاغدىكى دۆلەت قانۇنىدا يۇمىن قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربكە بېرىش مەنئىي قىلىناتتى. بۇ ئىش تۈپەيلىدىن يولداشلارنىڭ رايى يانىدۇ. پەقەت شۇەنجۇاڭلا تەن بەرمەستىن داۋاملىق ئىلتىماس سۇنىدۇ. بىراق دۆلەت قانۇن قورغانىنى تەۋرىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن شۇەنجۇاڭ دۆلەتنىڭ تەقىپ قىلىش بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلغان تەقدىردىمۇ ھىندىغا بېرىش نىيىتىنى كېلىدۇ.

ئاخىر ئادەملىرى ۋە ۋەقەلىكى راست بولغان «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» نى باشلايدۇ.

دەل چاغلىنىڭ كۆز كۆنلىرىدە شۇەنجۇاڭ كۆز يەتكۈسىز مۇساپىگە ئاتلىنىدۇ. كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ، كېچىسى جىددىي يۈرۈش قىلىپ يىپەك يولى ئۈستىدە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ، گۇاجۇغا يېقىن قالغاندا مىنگەن ئېتى يىقىلىدۇ. شۇەنجۇاڭ گەرچە مۇشكۈلۈك ئىچىدە قالغان بولسىمۇ، يەنىلا بىر ئىلاج قىلىپ لياڭجۇغا بېرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا شۇەنجۇاڭنىڭ دۆلەتنىڭ تەقىپ

قىلىش بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ يولغا چىققانلىقى ھەققىدىكى سۆز - چۆچەكلەر بۇ جايغىمۇ يېتىپ كېلىدۇ. لېكىن بۇ جاينىڭ ئەمەلدارلىرى بۇددىزمىنىڭ تەقۋادار مۇرتلىرىدىن بولغاچقا ئۇلار شۇەنجۇاڭنى پېشكەللىكتىن ساقلاپ قاچۇرۇۋېتىدۇ.

ئۇ قۇملۇقنى كېزىپ ماڭىدۇ. بۇ جاي مەشھۇر مۇخىيەن (莫贺延碛) قۇملۇقى بولۇپ، قۇم خۇددى سۇ ئېقىنلىرىدەك يۆتكىلىپ تۇرغاچقا ئۇ كۆچمە قۇملۇق ياكى قۇملۇق دەرياسى دەپ ئاتالغان. شۇەنجۇاڭ مىڭ مۇشەققەتتە ئېۋىرغۇلغا (قۇمۇل) يېتىپ بارىدۇ. ئۇ ئېۋىرغۇلدا تۇرغان مەزگىلدە ئىددىقىۋىت ۋاڭى جۇۋېنتەي خەۋەر تېپىپ شۇەنجۇاڭنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇمۇ تەقۋادار بۇددا مۇرتلىرىدىن ئىدى.

شۇەنجۇاڭ بۇ جايدا ئۈزۈن تۇرمايدۇ. بىراق ئۇ سەپەرگە چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتقاندا پادىشاھ ھەر كۈنى ئۈنى ئۆز قولى بىلەن كۈتۈۋېلىپ ئۈنى سەممىيلىك بىلەن قالدۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ. شۇەنجۇاڭ ئامالسىز ئاچلىق ئېلان قىلىپ، نارازلىق بىلدۈرىدۇ. تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە پادىشاھ ئۆز نىيىتىدىن قايتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ يولغا چىققان كۈنى پادىشاھ ئۇنىڭ بىلەن كۆز يېشى قىلىپ خوشلاشقانىكەن.

شۇندىن كېيىن، ئۇ نەچچە مىڭ چاقىرىم يولنى غەربىي تۈركلەرنىڭ كۈچ دائىرىسىدىن بېسىپ ئۆتىدۇ. قاتمۇقات مۇز قاپلىغان تەڭرى تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»

دەشتايان قىلغانىدەك قاراملىقتا مۇقەررەر يوسۇندا قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ.

تۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ئاخىر سەمەرقەنتكە يېتىپ بارىدۇ. بۇ جايىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە زوروئاستىر دىنى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. شۇەنجۇاڭ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، دەريا كېچىپ قۇندۇز دۆلىتىگە كېلىدۇ. ھەمدە باكتىرىيە شەھەرلىرى ئارقىلىق ھىندىستانغا بېرىش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر قېتىم رەھىمسىز تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، چوڭ قارلىق تاغ (ھازىرقى ھىندىقۇش تېغى) پەللەككە تۇتاشقان جىلغا ئېدىرلىرى قار ئاستىدا قالغان. مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇ تاغ ئېچىدىكى بامىيان دۆلىتىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ جايدا ئۇ تاغ باغرىدا تىك قوپۇرۇلغان ئېگىزلىكى 140 — 150 چى (53 مېتر) كېلىدىغان، كۆزنى چاقنىتىپ تۇرىدىغان تاش بۇتلارنى كۆرىدۇ. بامىياندا 15 كۈن ئەتراپىدا توختاپ، قاتتىق بوران - چاپقۇنغا قارىمای كاپسا دۆلىتىگە بارىدۇ.

بۇ يەر ھىندىغا يېقىنلا ئىدى. شۇەنجۇاڭنىڭ ھىندى چېگرىسىغا كىرگەن ۋاقتى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جېنگۇەن 2 - يىلى (مىلادى 628 - يىلى) قىش پەسلى ئىكەن. بىراق ئادەتتە شۇەنجۇاڭ چاكىنەدىن جېنگۇەن 3 - يىلى چىقىپ كەتكەن دەپىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ ھىندىغا يېتىپ بارغان ۋاقتى جېنگۇەن 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) قىشتا بولسا كېرەك.

43. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەربكە سايادەت خاتىرىسى» — 3 (سىرلىق كەچۈرمىش)

شۇەنجۇاڭنىڭ سايادەتنامىسىدە ئۇرغۇن ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. تۆۋەندە بۇنىڭدىن بىر مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي.

شۇەنجۇاڭ غەربىي — شىمالىي ھىندىغا جايلاشقان ناگاراخارا دۆلىتىگە بارغىنىدا كومپارادىكى ئەجدىھالار پادىشاھى تۇرۇشلۇق غار ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئاڭلايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشچە، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا، بۇ غاردا بىر ياۋۇز ئەجدىھا بولۇپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغانىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ساكيامۇنى ئوتتۇرا ھىندىدىن ئۈچۈپ كېلىپ، ئۇنى باستۇرغانىكەن. شۇندىن تا ھازىرغىچە بۇ غاردا بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتى قىلىپ قالغانمىش».

شۇنىڭ بىلەن شۇەنجۇاڭ شۇ غارغا كىرىپ، بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتىگە تاۋاب قىلماقچى بولىدۇ. ئۇ باشقىلاردىن بۇ ھەقتە سۈرۈشتۈرىدۇ. لېكىن كىشىلەر ئۇنى بارماسلىققا دەۋەت قىلىپ، ھېچكىم يول باشلاشقا ئۇنىمايدۇ. ئائىلاج شۇەنجۇاڭ ئۆزى غارغا قاراپ يول ئالىدۇ. يول ئۈستىدە شۇ ئەتراپتا ئولتۇرۇشلۇق بىر چال ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى بولىدۇ. بىراق، تاغ يولىغا كىرىشىپلا بەش قاراقچى قىلىچلىرىنى چىقىرىپ: «ھەي، نەگە ھېڭىشتىڭ؟»

دەپ ئۇلارنى توسىدۇ.

شۇەنجۇاڭ «غارغا كىرىپ، بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتىگە تاۋاب قىلغىلى ماڭدۇق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. قاراقچىلار: «بۇ ئەتراپتا ئوغرى ـ قاراقچىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلىمىغانمۇ» دەپ تەھدىت سالىدۇ، «ئاڭلىغان، لېكىن بۇددا‌غا تاۋاب قىلىش يولىدا، ئوغرى ـ قاراقچى ئەمەس، يىرتقۇچلاردىنمۇ قورقمايمەن. ئوغرى ـ قاراقچىلارمۇ ئىنسانغۇ! شۇنىسى...» بۇ جاۋابتىن قاراقچىلار خىجىل بولۇپ قالىدۇ ۋە: «راھىبنىڭ دېگىنى يوللۇق، بىز بۇددا‌غا تاۋاب قىلىشقا بىرگە بارايلى!» دەيدۇ.

غار سۇ بويىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىچىزى غەربكە قارايتتى. غارنىڭ ئىچىدە قاراڭغۇلۇقتىن ھېچنېمىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. يول باشلىغۇچى چال: «ئىچكىرىگە ئۇدۇل مېڭىپ، قورام تاشقا تاقاشقاندىن كېيىن كەينىگە 50 قەدەم يېنىپ، شەرق تەرەپكە بۇرۇلسا، بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتى كۆرۈنىدۇ» دەيدۇ. شۇەنجۇاڭ ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە مېڭىپ، دېگەندەك شەرق تەرەپتە قورام تاشقا تاقىشىدۇ. ئاندىن ئۇ قائىدە بويىچە تەقۋادارلىق بىلەن قايتا ـ قايتا ئىبادەت قىلىدۇ. لېكىن 100 قېتىمدىن ئارتۇقراق ئىبادەت قىلغان بولسىمۇ ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيدۇ. يەنە 100 نەچچە قېتىم ئىبادەت قىلىپ ئايەت ئوقۇغاندىن كېيىن قورام تاشتا چوڭ لۇقى تەخمىنەن بىر ئاجايىپ بىر نۇر پەيدا بولۇپلا غايىب بولىدۇ.

شۇەنجۇاڭ ھەم ھەسرەت، ھەم خۇشاللىق ئىچىدە ئىبادەتنى داۋاملاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى نۇر قايتە

دىن نامايان بولىدۇ. نۇرنىڭ چوڭلۇقى بۇ قېتىم لىگەنچە لىك چۈشىدۇ ۋە يەنە دەرھال غايىب بولىدۇ. شۇەنجۇاڭ بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتىنى كۆرمىگىچە كەتمەيمەن دەپ قەسەم قىلىدۇ ھەمدە يەنە ئۇدا 200 قېتىمدىن ئارتۇق ئۆ بادەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ساداقەتلىكى بۇددانى تەسىرلەندۈرىدۇ، غار ئىچى بىردىنلا كۈندۈزدەك يورۇپ، ساكيامۇنىنىڭ سۈرىتى قورام تاشتا نامايان بولىدۇ. بۇددانىڭ كەينىدە نۇرغۇن بۇدساتۋا ۋە مۇقەددەس راھىبلارمۇ نامايان بولىدۇ. شۇەنجۇاڭ غارنىڭ سىرتىدا تۇرغان يول باشلىغۇچى چالغا ۋە بەش قاراقچىغا تېزدىن ئىبادەت چىرىغى ئەكىلىشنى تاپىلايدۇ. چىراق يېتىپ كەلگۈچە بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتى غايىب بولىدۇ. ئۇ چىراقنى ئۆچۈرۈۋېتىپ: «بۇددا جاماەتكىزنى يەنە بىر كۆرۈۋېلىشقا نېسىپ قىلسۇن» دەپ تىلەيدۇ. بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتى قايتا نامايان بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەينى ۋاقىتتا پەقەت بىرەيلانلا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىگەنمىكەن.

ئەنگلىيە شەرقشۇناسى سامنېل بېئال بۇ ئىش ھەققىدە توختىلىپ، بۇنى پارىستىن ھىندىغا تارقىلىپ كىرگەن خۇەندېك چىرىغى بولسا كېرەك دەپ قارىغان. بىراق ھېچ قانداق دەلىل ـ ئىسپات يوق. بۇددانىڭ غايىبانە سۈرىتى ئەكس ئېتىدىغان غار توغرۇلۇق فا شىيەن ۋە سۇڭ يۈەن قاتارلىقلارمۇ يازغان. بىراق مەزمۇنى جەھەتتە ئوخشىماسلىق بار.

44. راست ئادەم، راست ۋەقە بايان قىلىنغان «غەزبكە ساياھەت خاتىرىسى» — 4 (قايتىش)

شۇەنجۇاڭ ھىنددىدا ئون نەچچە يىل بىلىم ئېلىپ، جەنـ گۈەن 10 - يىلى (مىلادى 641 - يىلى) ۋەتىنىگە قايتىش سەپىرىگە چىقىدۇ. ئۇ ھىندىغا قانداق جەبىر - جاپادا بارغان بولسا، قايتىشتىمۇ شۇنداق جەبىر - جاپادا قايتىدۇ. لېكىن، شۇەنجۇاڭنىڭ ئېچىنىدىغىنى ئۇ ھىندى دەرياسىدىن ئۆتكىچە مىڭـ بىر مۇشەققەتتە يىققان بىرمۇنچە بۇددا نوملىرى چۈشۈپ قالىدۇ.

پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتكەنـدىن كېيىن شۇەنـجـۇاڭ خوتەن پادىشاھىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ بۇ مەملىكەتتە بىر مەزگىل تۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. چۈنكى بەزى ئىشلارنى مەملىكەتكە قايتىشتىن ئىلگىرى پۈتتۈرۈۋېـ لىشقا توغرا كېلەتتى. شۇەنـجۇاڭ ئون نەچـچە يىل بۇرۇن دۆلەتنىڭ تەقىپ قىلىش بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىـلىپ، چېگـ رىدىن چىقىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھالدا قايـتـىشقا بولـمـايـتـتى. شۇنـىڭ ئۈچۈن ئۇ پادىشاھ ئالـىـيـلـىرىغا مەكتۇپ يېزىپ، ئىدىقۇتتا تۇغۇلغان يىگىت ما شۇەنجى ئار- قىلىق چاغىنىگە ئەۋەتـىدۇ. مەكتۇپتا ئۆزىنـىڭ چەت ئەلگە چىقىشتىكى مەقسىتى ۋە چەت ئەلدە تارتقان مۇشەققەتلىرى بايان قىلىنىدۇ ۋە يەنە «ھازىر خوتەنـگە كەلـدىـم. بىراق مىنىپ كەلگەن ساداق پىلىم ئۆلۈپ قالـدى. نۇرغۇن دىنىي نوملارنى ئېلىپ مېڭىشقا ئاز تاپالـمـىدىم. گەرچە ۋەتەنگە قايتىشقا ئالدىراۋاتقان بولساممۇ بىراق ئارزۇيۇمـدىكـىدەك

قايتىپ بېرىپ ئالىيلىرىغا سالام بېرىشكە مۇمكىن بولمىدى» دەپ يازىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي ما شۇەنجى قايتىپ كېلىپ تاك تەكرەسى (تەيزۇك لى شىمىن) نىڭ قىزغىن جاۋابىنى يەتكۈزىدۇ: «راھىبنىڭ غەربىي رايونىغا بېرىپ ھەقىقەت ئىزدەپ قايتىپ كەلگەنلىرىنى ئاڭلاپ چەكسىز خۇشال بولدۇم. تېزدىن قايتىپ كېلىپ، مەن بىلەن كۆرۈشكەيلا. باشقا ئەللەردە سانسكرىت تىلى بىلىدىغان ۋە نوملىنى تەپسىر قىلالايدىغان راھىبلار بولسا ئىختىيار قىلسا بىللە كەلسە بولىدۇ. خوتەنگە ۋە يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەرگە راھىبنى يول بويى قوغداشقا، چاكار ۋە ئات ھارۋىلارنىڭ ئۇزۇلۈپ قالماسلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردۇم ھەمدە دۇكخۇاڭ ئەمەلدارلىرىنى كۆچمە قۇملۇققا بېرىپ ئالدىلىرىغا چىقىشىنى، پىشامشان ئەمەلدارلىرىنى چەرچەنگە كېلىپ ئالدىلىرىغا چىقىشىنى بۇيرۇدۇم».

شۇنىڭ بىلەن بىتاقەت بولۇپ تۇرغان شۇەنجۇاڭ خوتەنىدىن يولغا چىقىدۇ. يول ئۈستىدە ئالىلىبۇرۇنلا خارا-بىلىققا ئايلانغان روھەندىن ئۆتىدۇ ھەمدە 18 يىل بۇرۇن قاچقۇن بولۇپ ماڭغان جايلاردىن ئۆتىدۇ. ئۆز ۋاقتىدىكى 26 ياشلىق يىگىت (28ياش دېگۈچىلەرمۇ بار) 43 ياشقا كىرىدۇ.

جېنگۇەن 19 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چاڭ-ئەنگە بارىدىغان قانالدا بىر كىمە تېز سۈرئەت بىلەن كېلىۋىدۇ. بۇ قانال چاڭئەنىڭ غەربىي جەنۇب 30 چاقىرىمدىكى كۈنمىڭ كۆلىدىن باشلىناتتى. باش باھار نامايان بولۇپ تۇرغان ئاۋات كوچىلاردا ئادەم ئۇزۇلمەيتتى. كىشىلەر تاغدەك مال بېسىلغان كېمىگە ۋە باشقىچە كىيىنۋالغان

غان ئوتتۇرا ياشلىق راھىبقا قارىشىپ قالىدۇ. بۇ دەل 19 يىل جاپا - مۇشەققەت تارتىپ، ساماۋى چۆچەكلەردە كىدەك ئۇزاق ھىنددىدىن قايتىپ كەلگەن راھىب شۇەنجۇاڭ ئىدى. كېيىنكى ماللار ئۇ ئەكەلگەن مۇقەددەس كىتابلار ۋە بۇت ھەيكەللىرى ئىدى.

شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شۇەنجۇاڭ لويانىدا تەكرىگە تاۋاب قىلىدۇ. تەكرى غەربىي رايون ئەللىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە سۇرۇشتۇرگەندىن كېيىن: «بۇددا ئىلىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ناھايىتى تەپسىلىي ئىكەن. ئۇنى چوقۇم كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقسىلا، كىشىلەر كۆرسۇن» دەيدۇ. مانا بۇ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سايا ھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىكى سەۋەبى. شۇەنجۇاڭ ئەكەلگەن مۇقەددەس كىتابلارنى دۆلەت ئىشلىرى سۆپىتىدە مەملىكەتتىكى مۆتىۋەر راھىبلار چاقىرىلىپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھىنددا دۇنياغا كەلگەن ئۆلمەلارنىڭ جەۋھەرلىرى جۇڭگودا دۇنياغا كەلگەن ئالەمشۇمۇل تالانت ئىگىسى تەرىپىدىن شەرقىە ئەكېلىنىدۇ ھەمدە سادىقلىق بىلەن تونۇشتۇرۇلىدۇ.

45. گاندارا بۇددىزم سەنئىتى قانداق پەيدا بولغان

ماكىدونىيە ئىمپېراتورى ئالېكساندر قوشۇن باشلاپ ئۆزىنىڭ كونا دۇشمىنى، پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاھىمىنىد سۇلالىسىگە قارشى يۈرۈش قىلىدۇ. ۋە مىلادىدىن بۇرۇن 331 - يىلى ئۇنى يوقىتىدۇ. بۇندىن بۇرۇن ئۇ مىسىرنى

بويسۇندۇرغاندا ئىنسانىيەتنىڭ باراۋەرلىكىنى يېتەكچى پرىنسىپ قىلىش سىياسىتىنى بېقىندى مىللەتلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك قوللانماقچى بولغان.

ئالېكساندر پېرسىيىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن داۋاملىق شەرققە يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېچىرىلىپ كىرىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان باكتىرىيە (هازىرقى بالىقنى مەركەز قىلغان جايلار) ۋە ئامۇ دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىل قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ. شىمالدا سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى فەرغانىنىچە بارىدۇ. بارغانلا يېرىدە ئالېكساندرىيە نامىدا مۇستەملىكە شەھەرلەرنى تەسىس قىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇنداق شەھەر 75 تىن ئاشارمىش.

مىلادىدىن بۇرۇن 327 - يىلى يازدا، ئۇ ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ئۆتۈپ، گاندارلارغا بارىدۇ. ئاندىن ھىندىغا تېخىمۇ ئېچىرىلىپ كىرىدۇ. بىراق پارسا دۆلىتىنىڭ شاھى پارسا باشچىلىقىدىكى پىل قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردە ئېيتىپ يۈرگەن ئىمپېراتور ئالېكساندر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئىچىدە ئۇنىڭ مۇشۇ ئەتراپىتا خىلمۇ خىل مەخپىۋەلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى ھەققىدە بىر ھېكايە بار. ئالېكساندر ھىندىدىكى ئىتتىپاقداش قوشۇنلارنىڭ نارازىلىقىنى باستۇرۇشقا نائىلاج قېلىپ، كېمىگە ئولتۇرۇپ، ھىندى دەرياسىنى كېزىپ، دەريا بوغۇزىغا يېقىن جايدىن قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ غەربكە قايتىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن 323 - يىلى 6 - ئايدا ئۇ بابىلدا ئەرەبكە يۈرۈش قىلىشقا تەرەددۇت قىلى-

ۋاتقاندا، ئۆزىنىڭ 32 يىللىق ئەنسىز ھاياتىنى ئاياغلاشتۇرىدۇ.

ئالېكساندر قازا تاپقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىدۇ، گاندارا دېگەن جاي چاندىراگوپتانىڭ ماۋرىيە سۇلالىسى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدۇ. ئۇزۇنغا قالماي چاندىراگوپتانىڭ نەۋرىسى ئاسوكا پادىشاھ رەھبەرلىكىدە بۇ جايدا بۇددىزم ئومۇملاشتۇرۇلدى.

مىلادىدىن بۇرۇن 231 - يىلى پادىشاھ ئاسوكا ئۆلگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق بۇ رايونغا باستۇرۇپ كىرگەن گرېكلار بۇددىزم تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسا كېرەك. بۇ ئىش توغرۇلۇق باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ بىرى بولغان پادىشاھ مېناندېروس (مىلادىدىن بۇرۇن 80 - يىلى ئالدى - كەينىدە ۋاپات بولغان) نىڭ بۇددىزم مۆتىۋەر راھىبى ناگاسېنا بىلەن قىلغان سۆھبىتىدىكى «مىلىندا پانھا»، («ملىندا سوترا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن ئىپادە تاپقىلى بولىدۇ. بۇددىزم تەسىرىگە ئۇچرىغان گرېكلار تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، بۇت ھەيكەللىرى ئويۇشقا، ئىبادەتخانىلار سېلىشقا كىرىشكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇددا ھەيكىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ جايىمىش. بۇنىڭدىن ئاۋۋال بۇددا مۇرتلىرى پاتى دەرىخىنى (ھەزرىتى ساكيامۇنى مۇشۇ دەرەخ ئاستىدا ئويغانغانىكەن) دىنىڭ سىمۋولى قىلىپ كەلگەن. بۇددا ھەيكىلىگە ئوخشاش نەرسىلەر بولمىغان.

يەنە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يېرى شۇكى،

كۆسەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى كانىسكاگاندارا بۇددىزم سەنئەتىنى گۈللەندۈرگەن ۋە ئۇنى شەرققە تارقاتقان تۆھپىكار ھېسابلىنىدۇ. كۆسەنلەر ياۋچىلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، شۇنداقلا شىمالىي ھىندى ئەتراپلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان. پادىشاھ كانىسكانىڭ دەۋرى كۆسەننىڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرى. ئۇنىڭ پايتەختى ھازىرقى پېشاۋار، مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پايتەخت قىلىنغان. فرانسىيىنىڭ بۇددىزم ئارخېئولوگى ئالفورد فۇشې مۇنداق دېگەن: گاندارا بۇددىزم سەنئىتى گرېكلار ئانا بولغان، بۇددىستلار ئانا بولغان گرېكچە بۇددىزم سەنئىتىدۇر.

گاندارا سەنئىتى مىلادى V — VI ئەسىردە ئېفتالىتلار باستۇرۇپ كىرگەندە ھالاكەتلىك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. شۇنداىن ئېتىبارەن زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ.

46. گرېك سىماسىدىكى بۇددا ھەيكەللىرى قانداق يارىتىلغان

گاندارا بۇددىزم سەنئىتىنى ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ ئەكە زور مىراسلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇ گرېك مەدەنىيىتىنىڭ شەكلى ۋە ئۇسۇلى بىلەن بۇددىزم مەزمۇنىنىڭ بىرلەشمىسى. شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ كۆچلۈك «گۈۋاھچىسى».

گاندارا بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ چىرايى روشەنكى ئاق تەنلىكلەرگە ئوخشاش ئاق، قاڭشالىق، ئورا كۆز كېلىدۇ. گرېك شەكلىدىكى ئىلاھ ھەيكەللىرى ۋە ئادەم ھەيكەللىرىگە ئىنتايىن ئوخشايدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن بەزىلەر گاندارا بۇددا ھەيكەللىرىنى زېۋس، ئاپولو ۋە ئاتېناغا تەقلىد قىلىنغان دەيدۇ.

بۇددا ھەيكەللىرىنىڭ چاچلىرى ھىندىچە بۇدۇر بولماستىن (كىچىك بۇدۇر) بەلكى دولقۇنسىمان ئۇزۇن يارىتىلغان.

ئۇندىن باشقا كىيىم ـ كېچەكلىرى، كىيىمنىڭ فورمىسى كۆپىنچە سول مۇرىدىن ئوڭ پەشكە چاچما شەكىلدە كېلىدۇ. مادۇلا ھەيكىلى بويۇنىنى مەركەز قىلغان مەركەزداش چەمبەرسىمان بولىدۇ. گاندارا بۇددا ھەيكەللىرى ئومۇمەن ناھايىتى تەبىئىي كۆرۈنىدۇ.

ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشلىرىغىمۇ گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى سېزىلگەن. بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تۈۋرۈكلىرىدىن گرېك قۇرۇلۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى روشەن بولغان يوپۇرماق شەكىلدىكى زىننەتلەر، ئادەم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تۈۋرۈك ۋە قاپارتما (ئوتتۇرىسى ھۆرپەيمەس چىققان) يۇمىلاق تۈۋرۈكلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

47. ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋېنۇسنىڭ ھەيكىلى قانداق تېپىلغان

گرېك مەدەنىيىتى شەرققە تارقىلىشتا گاندارانى تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى بۇ خىل ئالاھىدە مەدەنىيەتنى

پۈتكۈل غەربىي رايوندا گۈللەندۈردى.

ستېپىن مىرەندە تاپقان قاناتلىق پەرىشتە ناھايىتى داڭلىق. ئۇندىن باشقا، ئۇ مىرەندىن يەنە جۇڭگوغا خاس ياغاچ ئۈستىگە لايدىن قاتۇرۇپ ياسالغان ئاتېنا، ئېروس ۋە ھېگروس ھەيكەللىرىنى تاتقان، ستېپىن گرېك مەدەنىيىتىنىڭ بۇ مىراسلىرىنىڭ ئۆزىگە تاسادىپىي ئۇچراپ قالغانلىقىغا ناھايىتى خۇشال بولغانمىش.

سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئۆمىكىنىڭ پېرسىيە ئارساس سۇلالىلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى پايتەختىنى ئىزدىنىپ تاپقان ۋىنوس ھەيكىلى، ستېپىننىڭ ھېلىقى ھەيكەللەرنى تاپقىنىغا ئوخشاشلا زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ.

ئىمپېراتور ئالېكساندر قازا بولغاندىن كېيىن، بۈيۈك ئىمپېرىيىنىڭ ئاسىيا قىسمىغا سېرىدىگە سۇلالىسىدىكى سۇرىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق زاۋال تاپقاندا پاتىئا دۆلتى مۇستەقىل بولىدۇ. بۇ پېرسىيىنىڭ ئارساس سۇلالىسى، يەنى جۇڭگولۇقلار ئەنشى (安息) دەپ ئاتىغان پادىشاھلىق بولىدۇ. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى نىسادىكى ئىبادەتخانا ۋە سارايلارنى قېزىپ چىقىپ، يېرىم يالىڭاچ ئىلاھە ھەيكىلىگە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇنى ۋە ھەر خىل گرېك ئىلاھلىرى چۈشۈرۈلگەن، پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن مۈڭگۈز شەكىللىك رومكا قاتارلىقلارنى «ملونىئوس» دەۋالغىلى قىل قالدى. ھەقىقەتەنمۇ، مەرمەر تاشقا ئويۇلغان كېلىشكەن گەۋدە گرېك ئۇسلۇبىدا ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

گەرچە پاتىئا پادىشالىقى گرېكلارنىڭ باكتىرىيە

پادىشاھلىقى يىلەن قارشىلىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق مەدەنىيەت جەھەتتە گرېك مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان.

ئۇنىڭدىن سىرت تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان قەزىل مىڭ ئۆيدىكى تامغا سىزىلغان بىراخمانا راھىبىنىڭ يۈزىنىڭ سىزىلىشى ئېيتمىشلارغا قارىغاندا، ۋېزانتىيە ئۇسلۇبىدا سىزىلغان خرىستوسنىڭ رەسىمىگە ئوخشارمىش.

بۇددىزم سەنئىتىمۇ يىپەك يولىنى بويلاپ شەرققە تارقالغان. بۈگۈن بىز تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چۆرىدەپ ئورۇنلاشقان نىيە، مىرەن، روراەن قاتارلىق بوستانلىقلاردا كۆمۈلۈپ ياتقان نەرسىلەردىن گاندارا سەنئىتىنىڭ شەرققە تارقالغان ئەھۋالىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىنى چۆرىدىگەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان غەربىي رايونىنىڭ شىمالىي يولىدىمۇ بۇددىزم سەنئىتىنىڭ ئىزلىرى ئانىدا - مۇندا ئۇچرايدۇ. بۇ ھەقتە خۇددى كىتابىمىزنىڭ 21 - سىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرى تاش غار ئىبادەتخانىلاردا ساقلىنىپ قالغان. ئۇلارنىڭ شىستېمىلىقىدىن قارىغاندا، ئۇلارنى گاندارا سەنئىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دېگەندىن بەكمۇ ئىنىقى ئۇچرىغان دېگەن تۈزۈك.

تاش غار ئىبادەتخانىلىرى گەرچە ھىندىدىن باشلانغان بولسىمۇ، بىراق بامىيان قاتارلىق جايلاردا پېرسىيە ساسانلار سۇلالىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، روشەنكى ئۇلار ئىران تىپىدىكى بۇددىزم سەنئىتى شەكلىگە ئىگە.

48. بامىئان چوڭ بۇتنىڭ يۇرتىدا

ئافغانىستاندىكى بامىئان تېغىدا ئويۇلغان چوڭ بۇت، يۇزىنىڭ زەخمىلەنگەن، بىر جۈپ قولى بۇزۇلغان بىچارە قىياپىتى بىلەن يەنىلا نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

بامىئان ھىندىقۇش تېغىدا جايلاشقان بولۇپ، بۇددىزم ئەۋج ئالغان جاي. بىراق VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا بۇ جايغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىسلاملار بۇرۇندىنلا مەبۇتقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك، بۇتلارنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇپ ۋەيران قىلدى.

ئىسلاملار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئىلگى بۇرۇن بۇ جايدىن ئۆتكەن تاڭ راھىبى شۇەنجۇاڭ ئۆزىنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربىي رايونغا سایاھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ قەيت قىلىدۇ: «پادىشاھ شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغ باغرىدا بۇددانىڭ تاش ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان، ئېگىزلىكى 150 — 140 چى كېلىدۇ. ئالتۇن نۇر چاقناپ تۇرىدۇ».

بامىئاندا قىيا تاشقا ئويۇلغان چوڭ ئىككى بۇتتىن باشقا يەنە غار تام سۇرەتلىرى تۈركۈملىرى قاتارلىق بۇددىزم يادىكارلىقلىرى بار. بۇ يادىكارلىقلار بۇرۇن بۇ جايدا ئەچچە مىڭلىغان راھىب تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ جايدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان بۇتلارنىڭ ئەڭ

چوڭ بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 53 مېتىر كېلەرمىش. يېقىندا ب د ت نىڭ ماتارىپ پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتى خىراجەت ئاجرىتىپ، بۇ بۇتنى رېمونت قىلغاندا ئۇنىڭ ئاياغ تەرىپىنى قايتا كولىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەمەلىي ئېگىزلىكى 55 مېتر (جيۇيې جيەنشى) كېلىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. ياسالغان دەۋرى Ⅴ — Ⅳ ئەسىردە دەپ قارالغان.

يەنە بىر تاش بۇتنىڭ ئېگىزلىكى 35 مېتر كېلىدىكەن (يەنە بىر ئېيتىشچە 37 مېتر)، ياسالغان دەۋرى چوڭ بۇتقا قارىغاندا سەل كېيىنرەك.

بۇرۇن شۇەنجۇاڭ بۇ بۇتلارنى كۆرگىنىدە ئۇنىڭدىن ئالتۇن چاقناشتىكى سەۋەب، بۇ بۇتلارغا ئەينى ۋاقىتتا ئالتۇن يالتىلغانلىقتىنمىش.

35 مېتر ئېگىزلىكتىكى بۇتنىڭ تەكچىسى يېنىدىكى پەلەمپەي بىلەن چوڭ بۇتنىڭ بېشىغا چىققىلى بولىدۇ. بۇت تەكچىسىدە ھەر خىل بۇت رىۋايەتلىرى تەسۋىرلەنگەن تام سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا شەكىل جەھەتتىن 35 مېتر ئېگىزلىكتىكى بۇت تەكچىسىدىكى سۈرەتلەر ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىش. 53 مېتر ئېگىزلىكتىكى بۇت تەكچىسىدىكى سۈرەتلەر ھىندى تېمىغا ئوخشىمىش.

ئەينى ۋاقىتتىكى بامىئاننىڭ شەرقىي قىسمى بۇت بارلىققا كەلگەن گاندارا، غەربىي قىسمى بولسا ساسانىلار سۇلالىسى ۋە گرېك مەدەنىيىتىدىكى جايلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى جەملەشكەن جۇغراپىيەۋى

شارائىتقا ئىگە. بۇ خىل تەسىر ئىككى بۇتتىن زوشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. زور ھەيكەللەرنى ياساش ئەنئەنىسى، ئەسلىدىنلا غەرب مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق.

49. قەدىمىي يادىكارلىق تاشلارغا زىيارەت

مىلادىدىن بۇرۇن 326 - يىلى، ئىمپېراتور ئالېكساندر شىمالىي ھىندىنىڭ پەنجاپ دېگەن يېرىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدۇ.

ئەينى چاغدا، تاشلاڭ ئىلىم ۋە سەنئەت گۈللىرى پورەكلەپ ئېچىلغان جاي ئىدى ھەمدە يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۈنى ئىدى. كانگ ۋادىسىغا باردىغان ۋە كانگ ۋادىسىدىن ئېغرات دەرياسى تەرەپكە بارىدىغان كارۋانلار تاشلاغا چۈشۈپ ئارام ئالىدۇ. رىۋايەت قىلىشچە، تاشلادىن چىقىپ، ھىندى دەرياسىدىن ئۆتكەن گرېك قوشۇنىغا كارانوس (ياخشى تاغا) ئىسىملىك بىر راھىب ئەگىشىپ ماڭغانمىش. كېيىن ئۇ سىسادا كېسەل بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش پەشتىقىغا چىقىپ، «بابىلدا كۆرۈشەيلى» دەپ ئۆزىنى ئوتقا ئاتقانمىش.

تاشلا ھازىر پاكىستانغا قاراشلىق، پايتەخت ئىسلام ئاباد‌تىن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، 30 مىنۇتتىلا بارغىلى بولىدۇ. تاشلا مۇزېيىدا گاندارا شەكلىدىكى، يەنى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى قاتتىق سېزىلەن بۇددىزم سەنئەت بۇيۇملىرى قويۇلغان. گاندارا كونا ئىزلىرى ئوخشىمىغان دەۋرگە

خاس ئۇچ شەھەر خارابىسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە ئوخشىمىغان دەۋردىكى 12 كەنت بايقالدى. يىل دەۋردىن ئالغاندا، بۇ شەھەرنىڭ ئۆمرى مىلادىدىن بۇرۇن 500 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدىن مىلادىدىن كېيىن 500 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىگىچە بولغان. بۇ جايدا بۇددىزم راۋاج تاپقانلىقى ئۈچۈن، بۇددىزم خارابىلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇندىن باشقا بۇ خارابىلەرنى قازغان ئەنگلىيىلىك جون مارشال، سىركاپ شەھەر خارابىسىنىڭ شىمالىدىكى چىنتايئا دېگەن يەردىن زوئوئاست دىنىي ئىبادەتخانىسى دەپ قارالغان گىرىكچە قۇرۇلۇش بارلىقىنى سىزىدۇ.

5. قەدىمىي جۇڭگودا ئېچىلغان پارىس مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى

50. خەلقئارالىق شەھەر چاڭئەن تۇغرىسىدا تولۇق ئىزدىنىش

دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ۋە يۇكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن خەلقئارالىق چوڭ شەھەر ــ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن، بۈگۈنكى كۈندە شىئەن دېگەن نام بىلەن يەنىلا مەۋجۇت. بۇ ھەم جاڭ شۆلىياڭ جياڭ جېيشىنى نەزەربەند قىلىپ تۇرۇپ گومىنداڭ، گۇڭچەندىاڭ ھېمكارلىششىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن شەھەر (شىئەن ۋەقەسى) چاڭئەننى ئالدىنقى خەن سۇلالىسى پايتەخت قىلىپ قۇرغان.

خەن سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، جۇڭگو ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ. ئۇنىڭ جىن سۇلالىسى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. ئاندىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىدىن ئىبارەت داۋالغۇلۇق ۋە بۆلۈنۈش دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ. بۇ ئارىلىقتا چاڭئەن ئۇرۇش يالقۇنى ئىچىدە كۆيۈپ خارابىزارلىققا ئايلىنىدۇ. ئارىلىقتا ئۇ بىرنەچچە سۇلالىلارنىڭ

پايتەختى بولغان بولسىمۇ، بىراق، ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولمىغان.

سۇي سۇلالىسى چاڭئەننى قايتىدىن پايتەخت قىلىدۇ. ئورنى خەن دەۋرىدىكى چاڭئەننىڭ شەرقىدىن تەخمىنەن ئون كىلومېتر جايغا جايلاشقان. يېڭى پايتەخت داشىن دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ياڭدىنىڭ دايې 9 - يىلى (مىلادى 613 - يىلى) داشكىنىڭ قۇرۇلۇشى پۈتۈپ، جۇڭگو تارىخىدا ئەڭ دەسلەپكى پىلانلىق شەھەر بولۇپ قالىدۇ. بىراق سۇي سۇلالىسى 31 يىللا راۋاج قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا تاڭ سۇلالىسى دەسسەيدۇ. تاڭ سۇلالىسى سۇي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. شۇندىن كېيىنكى 300 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، بۇ شەھەر ئۆزىنىڭ ئاۋاتلىقى بىلەن پەخىرلىنىپ كېلىدۇ.

تاڭ دەۋرىدە چاڭئەننىڭ نوپۇسى 1 مىليون 60 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، باغدات بىلەن بىرقاتاردا تۇراتتى. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. كوچىلىرىدا ئاساسەن سودىلارنى ئاساس قىلغان غەربىي رايون سودىگەرلىرى كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى. ئارىسىدا ياپونىيە ۋە سىئامنىڭ چەت ئەلدە تۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارمۇ ئاندا - ساندا ئۇچرايتتى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ھەرقايسى تەرەپتىن كەلگەنلەر جەم بولغان شەھەر ئىدى.

چاڭئەنده غەربىي رايونىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئومۇمىلىشىپ قالغان. كىيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچمەك جەھەتتىن گەپ يوق، بەلكى مۇزىكا، رەسسامچىلىق ۋە ئويۇن -

تاماشا جەھەتلەردىمۇ غەربىي رايونلىرىنىڭ ئۆرۈپ ـ ئادەتلىرى كەڭ ئەۋج ئالغان. ئۇنىڭدىن باشقا زوروۋاستېر دىنى، مانى دىنى، نېستورى مەزھىپىدىكى خرىستىئانلار قاتارلىق دىنلار ئارقا ـ ئارقىدىن بۇ شەھەرگە تارقىلىپ كىرىدۇ. ھەرقايسى جايلاردىكى ھەر خىل دىنداكى ئىبادەتخانىلار بۇ شەھەرنىڭ خەلقئارالىقنى قايىل قىلارلىق ئىسپات بولالايدۇ.

چاڭئەندە غەربىي رايوندا تۇغۇلغان شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. ئۇلارنىڭ فامىلىسىدىنلا ئۇلارنىڭ تۇغۇلغان جايىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. «ئەن» (安) بۇخارادا تۇغۇلغانلار قوللىنىدىغان فامىلە، بىراق ئەن لۇشەن شى سىمىڭ توپىلىڭىدىكى ئاساسىي شەخس ئەن لۇشەن سەمەرقەنتتە تۇغۇلغان. ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭىدىكى يەنە بىر شەخس شى سىمىڭ. شى (史) دۆلىتى، يەنى كېش (سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىكى شاكلىس يابۇز) دا تۇغۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا مەسىلەن، كاڭ (康) فامىلىلىكلەر سەمەرقەنتتە تۇغۇلغان، شى (石) فامىلىلىكلەر تاشكەنتتە تۇغۇلغان. ساۋ (曹) فامىلىلىكلەر قوۋادىيانەدە تۇغۇلغان، مى (米) فامىلىلىكلەر مايمىھەدە تۇغۇلغان، خې (何) فامىلىلىكلەر كوشانىيەدە تۇغۇلغان. زاۋ (燥) فامىلىلىكلەر خارەزمدە تۇغۇلغان، ۋەھاكازالار.

مىلادى 904 ـ يىلى، جۇ چۈەنجۇڭ (كېيىنكى لىياڭ نىڭ پادىشاھى) پايتەختىنى لويادىغا يۆتكەپ، چاڭئەندىكى ئوردا ـ ساراي ۋە ئاۋامنىڭ ئۆيى ـ جايلىرى قاتارلىقلارـ نىڭ ھەممىسىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. بۇ يەردىن چىقىقان يا-

غاچ ماتېريالالارنى سۈ يولى ئارقىلىق لوياڭغا ئاپارغانمىش. شۇنىڭ بىلەن ئاۋات پايتەخت ۋەيران بولىدۇ.

51. غەربىي رايون ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى «يۆنكىگۈچى» سوغدىلار قانداق ئادەملەر

سوغدىلار يىپەك يولىدا قاتناپ يۈرۈپ، شەرق ـ غەرب سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر. ئۇلار ئىران مىللىتىدىن بولۇپ، ئامۇ دەريا سى بىلەن سىر دەريا سى ئارىلىقىغا، بولۇپمۇ زەرەپشان دەريا سى ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان سوغدىيانەگە ئورۇنلاشقان. كۆپ قىسمى زوروئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

ئۇلار سودا ئىشىغا تۇغما ئىقتىدارلىق كېلىدۇ. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» دە يېزىلغان تۆۋەندىكىچە بايان بۇنىڭغا تولۇق ئىسپات بولالايدۇ.

«(سوغدىلار) ئوغۇل كۆرسە ئاغزىغا ناۋات سىلىپ قويۇپ، ئالقىنىغا يېلىم سۈركەپ قويىدۇ. بۇ چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، پۇلنى خۇددى يېلىمدا چاپلاپ قويغاندەك تۇتسۇن دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ھەممىسى دېگۈدەك خۇ يېزىقىنى (سوغدى يېزىقى) بىلىدۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر ياملىق ئۇچۇنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەرلىرى 20 يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ. جۇڭگوغمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا بارماي قويمايدۇ».

ئۇنىڭدىن باشقا، ھىندىستانغا بارغان راھىب شۈەن-

جۇڭمۇ سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە كۆر-
گەن - ئاڭلىغانلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ: «ئۆرپ -
ئادەتلىرى غەلىتە، دائىم ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىدۇ. ئىلاجىنىڭ
بارىچە ئۆزىگە مال - مۈلۈك يىغىدۇ. ئاتا - بالا ئۆزئارا پايدا
توقۇنۇشى قىلىدۇ. مال - مۈلكىنىڭ جىق بولۇشىنى ياخشى
كۆرىدۇ. باي بىلەن كەمبەغەلنىڭ ئانچە پەرقى يوق. مال -
دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، بىمەنە - ئىچمىكى ئاددىي».

ئۇلار قەدىمى يەتكەنلا يەردە مۇستەملىكە تىكلەپ،
سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. ئۇلار يەنە ھايۋانىڭ بە-
خەتەرلىكىنى قوغداش باھانىسى بىلەن ئاتلىق مىللەتلەردىن
قاتناش بېجى ۋە قوغداش بېجى دېگەندەك باجلارنى ئالىدۇ.
ئەنگلىيە ئېكسپېدىتچىسى ستېين لوپنۇر ئەتراپىدىن
قەزىپ چىققان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى، ئۇلار-
نىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك سودا پائالىيەتلىرى ئېنىق
خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمىي يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار
تۆگە كارۋانلىرى ئۈيۈشتۈرۈپ، تۆگىگە ئەينەك، گىلەم، خۇش
پۇراق ماتېرىيالى، ساز قاتارلىقلارنى بولۇشىغا ئارتىپ،
يىپەك يولى ئارقىلىق ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ، چاڭئەنگە
كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسمى جىسمىغا لايىق بۇ خەلقئارا-
لىق شەھەر چاڭئەندىن ئىران پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگولۇقلار بۇ ئادەملەرنى خۇلار
دەپ ئاتايتتى. خۇ «胡» دېگەنلەر كۆپىنچە سەددىچىن سې-
پىلىنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەنچىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىراق تاڭ
دەۋرىدە، ئادەتتە سوغدىلارنىلا كۆرسىتەتتى. تاڭ شۇەنزۇڭ
ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، ئەن لۇشەن، شى سىمىڭلار

قوزغىلان توپىلاڭىدىمۇ خۇلار ئاساسىي كۈچ قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن شائىر يۈەن جېن شۇ چاغدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى توغرىسىدا تۆۋەندىكى نەزمىنى يازغان:

خۇ چەۋەندازلىرى كەلدى چاڭ چىقىرىپ،
تولدى شەنياڭ بىلەن لويانغا كىگىز ۋە ھايۋان گۆشى.
بولدى خۇلارچە ياسانماق قىز ـ ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى خۇلاسمات.

بۇنىڭدىن چاڭئەن شەھىرىگە ھەقمەتەن خۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى سىڭىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

52. يۇرتىغا بولغان سېغىنىش

لى بەي «ئۆسمۈرلۈك سەپىرىمدە» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

نەۋ جۇۋانلار كىردى شەھەرگە ئات سېلىپ،
ھەممىسى ئاق، كۆمۈش ئىگەرلىك ئات مىنىپ،
چېچەك پەسلى نەگىدۇ بۇ سەيلىسى،
كىرىشەر كۆلۈمسىرەپ مەيخانىغا،
ئۇندا تۇرغان خۇ قىزىغا ئىنتىلىپ.

ئۇندىن باشقا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋ-

رمده یاشغان شائر خې چاۋ «مەيخانىدىكى خۇ قىزنغا بېغىشلاپ» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

باهار پەسلى مەيخانا، خۇ قىزلىرى خىزمەتتە،
نەغمە ـ ناۋا ساداسى تۇن بويى جارانلايدۇ.
ئاق دۇردۇندىن كېيىنگەن بۇ ئۇسسۇلچى گۈزەللەر،
قىزىل كىگىز ئۈستىدە يېڭى ئايدەك چاقنايدۇ،
چاكىنەننىڭ غەربىي بازىرى ئاۋات بىر جاي بولۇپ.

مەيخانىلاردا كۆزلىرىنى ھاۋا رەڭ بويىۋالغان خۇ قىزلىرى فوسفورلۇق قەدەھلەرگە ئۈزۈم شارابىنى توشقۇزۇپ، بايۋەچچىلەرنى كۈتىدۇ. ئۇلار سېرىق چاچ، كۆك كۆز كەلگەن گۈزەللەردىن بولۇپ، بەزىدە سۈتتەك ئاق بەدەنلىرىنى ئېچىپ قويۇپ، خۇ ئۇسسۇلى ئويناىدۇ.

دوكتور شتىيەن گېنجرۇنىڭ «ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرغان خۇ قىزلىرى» ۋە «خۇچە پىرقىراش ئۇسسۇلى» قاتارلىق ئىسپاتلىق بايانلىرىدا، خۇ قىزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى ‹خۇچە پىرقىراش ئۇسسۇلى›، ‹خۇچە سەكرەش ئۇسسۇلى، پانۇس ئۇسسۇلى› لىرىنىڭ مەشھۇر رولچىلىرى ۋە سوغدىيانە، توخارىستان قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئۇسسۇلچى قىزلار. شۇڭلاشقا ئۇلارنى ئىرانلىق ئايالار دېسەك خاتا بولماس».

بۇنداقتا، خۇ قىزلىرىمۇ يېپەك يولى بىلەن ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ كەلگەن غەربلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئايالارنىڭ قەھرىتان سوغۇق بولىدىغان پامىر

ئېگىزلىكىنى ھالقىپ، پىژ - پىژ قىزىپ تۇرىدىغان تەكلىما-كان قۇملۇقنى بېسىپ ئۆتۈشىدە قانداقتۇر يوشۇرۇن بىر سەۋەبلەر باردۇر! لى خېنىڭ «تۇن قاراڭغۇسىدىكى كۈي» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

خۇ بالىلىرى كۆك كۆزلۈك، چاچلىرى بۇدۇر - بۇدۇر،
ئولتۇرىدۇ راۋاقتا، جىمجىت تۇنده نەي چېلىپ،
نەي ئاۋازى تارايدۇ چۆشكەن كەبى ئاسماندىن،
يۇرتلىرىنى ئەسلەيدۇ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ.

بۇ شېئىردا كۆك كۆز خۇ قىزلىرىنىڭ ئايدىڭ كېچىدە خۇ نېيىنى چېلىۋاتقانلىقى، نەي ئاۋازىدىن ئۇلارنىڭ يۇرتىنى بولغان سېغىنىشى چىقىپ تۇرغانلىقى تەسۋىرلەنگەن، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ئات يۇرتىنا سەرسان بولۇپ يۇرۇشتەك مىسكىن روھىي ھالىتى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆز رازىلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى سۇغات سۈپىتىدە جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ تاڭ دەۋرىدىكى چاڭ-ئەن ۋە لوياڭدا كەڭ تارقالغان چەت ئەل كەيپىياتى — ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئېقىمى.

كاتتا بەزمىلەردە خۇشال - خۇرام كۆرۈنگەن بۇ خۇ قىزلىرى يۇرتىنى ئەسلىگەنلىرىدە يوشۇرۇنچە كۆز يېشى قىلماي قويمايدۇ.

53. جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن زوروئاستىر دىنى

خەلقئارالىق شەھەر چاڭئەندە ھەر خىل دىن بولۇپ،

هەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىلاھلىرى بۇ جايدا ئارىلىشىپ كەتكەن. زوروئاستىر دىنى مانا بۇ دىنلارنىڭ بىرى.

مىلادىدىن بۇرۇن VI ئەسىردە، بۇ دىننى تەسىس قىلغۇچى زوروئاستىر ئىراندا ماگى ئائىلىدە دۇنياغا كېلىدۇ.

زورو ئاستىر دىنى بىر خىل ئىككى مەنبەچىلىك دىنىي تەلىمات، بۇ دىننىڭ مەركىزى — يورۇقلۇق (رەھمدىللىك) كە ۋەكىللىك قىلغۇچى خۇرامادا ۋە جاھالەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئانخىلامانىيۇ. يورۇقلۇق، ساپلىق، ئادىللىق، ھەقىقەت، بەخت ـ ساۋادەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جاھالەت ساپ بولماسلىق، ئادىلسىزلىق، ساختىلىق، بەختسىزلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا زىت كېلىدۇ.

خۇرامادا پەرىشتىلەر قوشۇنىنى باشلاپ، ئانخىلامانىيۇ ئالۋاستىلار قوشۇنىنى باشلاپ قاتتىق جەڭ ئېلىپ بارىدۇ.

ئاخىر قىيامەت كۈنىگە كەلگەندە، بۇ ئىككىيلەننىڭ ئۇرۇشى خۇرامادانىڭ غالىب كېلىشى بىلەن ئايىغلىشىدۇ. كىشىلەر دۇنياسى شۇنداىن ئېتىبارەن يورۇقلۇق بىلەن رەھمدىللىككە تۇشىدۇ. ئۆلگەنلەر قايتا تىرىلىدۇ، ياخشىلار مۇكاپاتلىنىدۇ، يامانلارغا جازا كۆرىدۇ.

زوروئاستىر دىنى كۆز قارىشىدا. قىيامەت كۈنىدىكى سوراق، ئالۋاستى ساتەن، قايتا تىرىلىش قاتارلىقلار كىشىنى ۋاقىتتا يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتىدۇ. زورو ئاستىر دىنى مەبۇتقا چوقۇنۇشنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چوقۇنىدىغىنى ئوت. بۇ يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى، شۇڭلاشقا بۇ دىن ئاتەشپەرەس دىنمۇ دېيىلىدۇ.

I بۇ دىن ئاخىرىمىدا سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارىئو نىڭ چوقۇنۇشى بىلەن راۋاج تېپىشقا باشلايدۇ. پېرسىيە ساياسىلار سۇلالىسىگە كەلگەندە ھەتتاكى دۆلەت دىنى قىلىنىدۇ. مىلادى 226 - يىلى پاتسا پادىشاھلىقىنى ئۆرۈۋېتىپ، ساسانلار سۇلالىسىنى قۇرغان ساسانلار جەمەتىدىكى ئالدىنقى مۇقەددەس ئوتقا ئىبادەت قىلىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان. زورو ئاستىر دىنى شىمالىي ۋېي دەۋرىدە جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىدۇ. سۇي، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاج تاپىدۇ. تاڭ دەۋرىدە «شىيەن» (天不) جىياۋ دىنى دېيىلىدۇ. «شىيەن» (天不) دېگەن خەت «ئاسمان» (天) بىلەن «ئىلاھ» (申不) بىرلەشتۈرۈلۈپ ياسالغان يېڭى خەت.

بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭگودا تۇرۇۋاتقان پارسلىقلار، جۇڭگولۇقلاردىن ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز. مۇرتلار چاڭئەن، لويانڭ قاتارلىق ئاساسلىق شەھەرلەردە ئاتەش دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى سېلىپ، تەقۋادارلىق بىلەن ئىبادەت قىلىدۇ.

ئاتەشپەرەسلەرنى باشقۇرىدىغان ئورگان ساباھەكمىسى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ باشلىقى ساباھەپ ئاتىلىدۇ. ساباھەيدىكەن سۆز سوغدى تىلىدىكى كارۋان باشلىقى، يەنى ساتاۋاخو دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىمش. ساباھە بولغانلارنىڭ كۆپىنچىسى سەمەرقەنتتە تۇغۇلغان. سوغدىلار مانا بۇنىڭدىن بۇ دىننى غەربتىن شەرقتە تارقاتقۇچىلار ئىران مىللىتىگە ياتىدىغان سوغدى سودىگەرلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

میلادی IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگودا«خۇيـچاڭ بۇددا دىنىنـى باستۇرۇش» ۋەقەسى يۈز بەرىدۇ. بۇ بۇددا دىنى ۋە زوروئاستىر دىنى قاتارلىق چەتتىن كەلگەن دىنلارنى قوبۇل قىلماسلىقنىڭ ئىنكاسى. نەتىجىدە زوروئاستىر دىنى جۇڭگو جەمئىيىتىدە يوقىتىلىدۇ.

سۇئىبىن چىڭجاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئوت يولى» دېگەن رومانىدا زوروئاستىر دىنىنىڭ ياپونىيىگە تارقىلىپ كىرىش ئېھتىمالى بارلىقى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. بەزى ئالىملار ياپونىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوتتىن ساقلىنىش بايرىمىدا زوروئاستىر دىنىنىڭ ئوتقا چوقۇنۇش ئەسىرى بار دېيىشىدۇ.

54. جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن خرىستىئان دىنى

خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى ئەيسا خرىستىئانىنى ئىلاھىيەت جەھەتتىن ئادەمىي خرىستىئان ۋە ئىلاھ خرىستىئان دەپ ئىككىگە بۆلىدۇ. بۇنداق ئىلاھلىق ۋە ئادەملىقنى ئىككىگە ئايرىغان بىرىكمە ھالەت، ئۇلارنىڭ ئۇ سۇل جەھەتتە باشقا دىنىي مەزھەپلەر بىلەن تامامەن ئوخشايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئېتىقاد قىلغۇچىلار شەرقىي رىم كونىستانتىنوپ باش روھانى نېستورىنىڭ تەشەببۇسى نى قوغلىشىپ ھاسىل بولغان بىر مەزھەپ.

میلادی 431 - يىلىدىن باشلاپ نېستورى مەزھىپى «پېشكەللىككە ئۇچرايدۇ». شۇ يىلى، ئېفىسوستا چاقىرىلغان دىنىي مەجلىستە بۇ مەزھەپكە بىدئەتلىك تامغىسى ئۇرۇلۇپ

دۇ. نېستورى سۈرگۈن قىلىنىدۇ، ساقلىنىپ قالغان ئېتىقاد-چىلار شەرقىي رىم پادىشاھى زېنوننىڭ مىلادى 489 - يىلىدىكى زور باستۇرۇشى بىلەن شەرققە قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

نۇرغۇن ئېتىقادچىلار پېرسىيىنىڭ ساسانلار سۇلالىسىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يىپەك يولىنىڭ سايا-ھەتچىلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ.

خرىستىئان دىنى نېستورى مەزھىپى ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاڭتەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 9 - يىلى (مىلادى 635 - يىلى) جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن. ساسانلار سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن كۆرۈنەرلىك تەسىرىدىن، ئۇ ئىرانچە ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغان، شۇنىڭ ئۈچۈن دەسلەپتە ئۇ پارس دىنى دەپمۇ ئاتالغان. ئىبادەتخانىلىرى پارس ئىبادەتخانىسى دېيىلەتتى. شۇنىڭ زۇڭىنىڭ تېيەنباۋ 4 - يىلى (مىلادى 745 - يىلى) داچىڭ (روما) دىنى دەپ ئۆزگەرتىشكە پەرمان چۈشۈرۈلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي جىڭجياۋ (景教) دىنى نامىدا نۇرغۇن جۇڭگو مۇرتلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان. بۇنىڭ جەريانى مىلادى 1625 - يىلى شىئەننىڭ شەھەر ئېتراپىدا تېپىلغان «داچىڭ (روما) جىڭجياۋ دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىش ئابىدىسى» دىن ئاساسەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئابىدە دىزۇڭ دەۋرىدە (مىلادى 781 - يىلى) ئەينى چاغدىكى چاڭئەننىڭ يىنىڭفاڭ دېگەن يېرىدىكى داچىڭ (روما) ئىبادەتخانىسىغا سېلىنغان. جىڭجياۋ دىنى دېگەنلىك نۇرلۇق تەلىمات دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ.

جىڭجياۋ دىنى مۇرتلىرى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن دىن تارقىتىدۇ ۋە جايـ - جايلاردا داچىڭ (روما) ئىبادەتخانىلىرى قۇرىدۇ. دۇڭخۇاڭ تاش غارىدىن تېپىلغان ماتېرى-

يالالارغا قارىغاندا، خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى 30 خىلدىن ئاشىدۇ. دەسلەپتە تەرجىمە قىلىنغان بىر مۇقەددەس كىتابتا مەريەمنىڭ تۇنجى قېزىنىڭ ھامىلدار بولۇشى ۋە كىرىستتىكى ئەيسا قاتارلىق ھەيكەللەر تونۇشتۇرۇلغان، ئۇندىن باشقا، سېتىيېن تاپقان دۆڭخۇاڭ رەڭلىك شايە رەسىملىرىدىمۇ خرىستىئانغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئادەم سۈرىتى چىققان.

جۇڭگودا يىلتىز تارتىپ قالغان جىڭجياۋ دىنى ئۇزۇن ئۆتمەي بۇددا دىنى بىلەن بىرگە قاتتىق باستۇرۇشقا ئۇچرىخان بولسا كېرەك. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇزۇڭ دەۋرىدە راۋجىياۋ دىنىدىن باشقا ھەر خىل دىنلار مەنئى قىلىنىشقا پەرمان چۈشۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىڭجىياۋ دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىمۇ ئارقا - ئارقىلاپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. بۇزۇۋېتىلىدۇ. نۇرغۇن مۇرتلار باشقا دىنغا ئۆتىشىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بىر قىسىم مۇرتلار-مىڭ تەسلىكتە غەربىي رايونغا قېچىپ بېرىپ ۋالغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە جىڭجياۋ دىنى مۇرتلىرى جۇڭگودا ئاساسەن يوقىلىدۇ. بىراق مۇڭغۇلىيىدە بۇ خىل ئېتىقادتىكىلەر يەنىلا ساقلىنىپ قالىدۇ. يۇەن سۇلالىسىگە كەلگەندە بۇ دىن قايتىدىن جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تارقىلىشقا باشلايدۇ.

ئالىملار يىغىنىيدە كىچىك ئىسمى جىخۇ خۇاڭزى دەپ ئاتالغان شېڭدې تەيزىنىڭ ئېتىقادىدا خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى بايقىغان بەزى ئالىملار جىڭجياۋ دىنىنى مەلۇم شەكىل بىلەن نەيلىياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى

یاپونیسگه تارقىلىپ كىرگەن دېگەن بۇ قاراشنى يۈرەك-
لىك هالدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن
باشقا چىڭىلىك ناهيىسى باخۇزەي دېگەن
چايدىكى خرىستىئانىزم هەققىدىكى رىۋايەتلەرمۇ
خېلى كەڭ تارقالغان.

قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ياپونىيىنىڭ كاۋىيې
تېغىدا داچىك (روما) جىڭجياۋ دىنىنىڭ تارقىلىش ئابىدە-
سىنىڭ تەقلىد قىلىپ ياسالغانلىقى ئەمەلىيەت.

55. جۇزى تەلىماتىغا تەسىر كۆرسەتكەن مانى دىنى

مانى دىنى مىلادى III ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە
بابىللىق مانى دېگەن ئادەم تەسىس قىلغان. ئۇ زورو-
ئاستىر دىنىنى ئاساس قىلغان هالدا، خرىستىئان دىنى،
بۇددا دىنى، گرېك پەلسەپىسىنىڭ ئىلهامچىلىرى ۋە بابىل-
نىڭ قەدىمىي دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىپ مۇرەس-
سەلەشتۇرگەن دۇنياۋى دىن.

ئۇمۇ زوروئاستىر دىنىغا ئوخشاش، ئىككى مەنبەلىك ئىلاهىيەت-
تۇر. بىراق زوروئاستىر دىنى رەھىمدىل ئىلاھ خۇرامازدانىڭ غەلە-
بىسى ئارقىلىق، دۇنيانىڭ هۆرلۈككە چىقىرىلغانلىقىدىن بىشارەت
بېرىدۇ. مانى دىنى بولسا كۆرەشنىڭ ئەبەدىيلىكىنى تەشەببۇس
قىلىدۇ. ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئارزۇ - هەۋەسلىرىنى تاش-
لىغاندا ئاندىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇش يولىنى تاپالايدۇ،
دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ.

مانى دىنى پېرسىيىنى مەركەز قىلغان هالدا رىۋاج

تاپىدۇ، بىر مەزگىل ساساتلار سۇلالىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشىدۇ. بىراق كېيىنچە زوروئاستىر دىنىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدۇ. تەسىس قىلغۇچى مانىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. نۇرغۇن مۇقەددەس كىتابلار كۆيدۈرۈپ تاشلىنىدۇ. مانىنىڭ ساھابىلىرى چەت ئەللەرگە قېچىپ چىقىپ كېتىدۇ، ئۇلار يول بويى جاي - جايلاردا بىرىپ دىن تارقىتىدۇ.

مانى دىنى ئەسلىدىلا بىر خىل خەلقئارالىق دىن بولغاچقا، ھەرقايسى جايلاردا ئىنتايىن ھىمايە قىلىنىدۇ. شىمالىي ئافرىقىدىن ياۋروپاغا، ئوتتۇرا ئاسيادىن شەرقىي ئاسياغا تارقىلىپ كىرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مەشھۇر دانىشمەن ئاۋگوستىنو سىمۇ دەسلەپتە مانى دىنىنىڭ ئېتىقادچىسى ئىكەنمىش. تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ خىل تەرىقەت تارقىتىش دىنىي پائالىيەتلەردىن سىرت، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقىمۇ خېلى زور رول ئوينايدۇ. ياۋا ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مانىزم جۇڭگوغا مىلادى 694 - يىلى (زېتىيەن ۋۇخۇنىڭ يەنزەي 1 - يىلى) تارقىلىپ كىرگەن، تەرىقەت تارقاتقۇچى سوغدىلار ئىدى.

بۇ دىن جۇڭگو (تاڭ سۇلالىسى) دا ئۆزىنىڭ كۈچىنى پۈختا ۋە ئوكۇشلۇق كېڭەيتكەن. ئەينى چاغدا ساھابىلەر جەم بولغان چاڭئەن، لوياڭ ۋە ياڭزىجىياڭ ۋادىسىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان.

مانى دىنى تاڭ سۇلالىسىدىن موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە تارقىلىپ كىرىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇ

دىنىي قوبۇل قىلىدۇ. مىلادى 755 - يىلى، سوغدى ۋە تۈرك قېنىدىن بولغان ئەن لۇشەن (ئوكلۇك) ئەسكەر تارتىپ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا لوياڭنى ئىشغال قىلىدۇ، كەينىدىنلا چاكئەننى ئالىدۇ، تاڭ سۇلالىسى خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ. مانا بۇ ئوكلۇك - سۆيگىن توپلىكى دېگەن شۇ. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ 3 - ئەۋلاد خاقانى ئەسكەر تارتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوكلۇك - سۆيگىن توپلىكىنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىدە ناھايىتى زور پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. مانى دىنى ئىبادەتخانىسى مەخسۇس ئۇيغۇرلارنىڭ تەلىپىگە بىنائەن سېلىنغان. يەنە بىر ئېيتىلمىشچە، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى تۈرۈشلۇق جايى بولغان موڭغۇلىيىنىڭ قارابالغاسوندا تىكلەنگەن ئابىدىدە، 3 - ئەۋلاد خاقانىنىڭ مىلادى 763 - يىلى ئوكلۇك - سۆيگىن توپلىكىنى باستۇرۇپ، دۆلىتىگە قايتقاندا تۆت مانى راھىبنى بىلىە ئەكەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزىلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى شۇنىڭدىن كېيىن بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. بىراق پروفېسسور خۇيافۇدۇكدا، ئۇيغۇرلارغا قاراشلىق زېمىندىكى سوغدىلار، ئېھتىمال بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇن شۇ جايدا مانى دىنىنى تارقاتقان بولسا كېرەك دېگەنىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى مىلادى 839 - يىلى يىمىرىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسىدىكى مانى دىنىمۇ باستۇرۇلۇش بىلەن

كاساتلىشىدۇ. بىراق خەلق ئاردىسىدا نۇرغۇن ساھابىلەر بۇ خىل ئېتىقادنى يوشۇرۇنچە ساقلاپ قالىدۇ. بەزى ئالىملار جەنۇبىي سۇئ دەۋردە باش كۆتەرگەن جۇزى تەلىماتى ئىچىدە مانىزمنىڭ تەسىرى بار دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى فۇجيەن چۈەنجۇدىكى ئۆلما شياڭ چياۋيۈەن، مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى چۈەنجۇدا داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن دەيدۇ. جۇزى ياشلىق دەۋردە چۈەنجۇدا يېزا ئەمەلدارى بولغان، بۇ ھەممەيلەنگە مەلۇم.

56. ئىران مەدەنىيىتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، ئۆي ـ ئىمارەتلىرىگە قانداق ئۇمۇملاشقان

ئىراننىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى چاغىدىن ۋە لوياڭدا ئەۋج ئالىدۇ. چەت ئەل پۇقرالىرى دىنىي ۋە سەنئەت جەھەتتىكى تولۇق گەۋدىلىنىپ قالماستىن، تۇرمۇشتىكى ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارغىمۇ سىڭىپ كىرىدۇ. بىز مەرھۇم دوكتور شتىيەن گەنجۇجۇنىڭ تەكشۈرۈش ئىسپاتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، ئۆي ـ ئىمارەت جەھەتلەردىكى ئىران پۇراقلىرىنى كۆرۈپ باقايلى.

كىيىم ـ كېچەك جەھەتتە، ئەينى چاغدا كىشىلەر خۇلارنىڭ كىيىمى، باش كىيىمى، ئۆتۈكلىرىنى بەس ـ بەستە كىيىشەتتى، چاڭئەن ۋە لوياڭنىڭ ئەتراپىدىن

چىققان لاي ھەيكەللەردىن بۇلارنىڭ ئىران مىللىتىگە خاس كىيىم ـ كېچەك ئىكەنلىكىنى ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. قارىغاندا مەيلى ئەر ـ ئايال بولسۇن گالىستۇكلۇق كىيىمنىڭ ئۈستىگە پىلاش، ردا، تونغا ئوخشاش كىيىملەرنى كىيىۋالغاندەك قىلاتتى. ئۇنداق باشقا. ئاياللارنىڭ كىيگىنى ئۇزۇن كۆڭلەك، ئەرلەرنىڭ كىيگىنى شىمغا ئوخشايتتى. چاچىنىڭ تۈگۈنچىسى ۋە گىرىم قىلىشىدىنمۇ ئىرانچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئاياللارنىڭ كۆزىگە زەڭگەر ۋە كۆك گىرىم قىلىشىمۇ غەربىي رايون ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىگە كىرىدۇ.

يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتكە قاراپ باقايلى، كەييۈەن يىلىدىن كېيىن، خۇ تامىقى دەپ ئاتالغان بىر خىل تاماق بىر مەھەل ھۆكۈم سۈرىدۇ. بولۇپمۇ ئېسىلزادىلەرنىڭ خۇ تامىقى بىلەن تەمىنلەش شەرت بولۇپ قالغان. خەلق بەك ياخشى كۆرىدىغىنى خۇلارنىڭ گۆش نېنى، بۇ خىل نانىنى خۇلار چاڭئەن بازىرىدا ساتقان، ئۇندىن باشقا يەنە تانار، پولۇ قاتارلىق خۇ تاتىملىرىمۇ بار.

ھاراقمۇ غەربىي رايوندىن كىرگەن ئېسىل ئىچىملىك. مۇنداق بىر رىۋايەت بار: تاڭ تەيزۇڭ ئىدىقۇتقا ئىستېلا قوشۇنى ئەۋەتكەندە، ئۇلارغا ئۇزۇم ئۈرۈقى ئەكەلدۈرگەن. پادىشاھ ئۆز قولى بىلەن سەككىز خىل مۇسەللەس ياساپ ۋەزىرلىرىگە ئىنئام قىلغان. چاڭئەن مەيخانىلىرىدا خۇ قىزلىرى بەگزادىلەرگە قۇيۇپ بەرگىنى مۇسەللەس بولۇشى مۇمكىن.

ئەمدى ئۆيى ـ ئىمارەتكە كەلسەك، بۇ جەھەتتە كىيىم ـ

كېچەك ۋە يېمەك ـ ئىچمەككە ئوخشاش ئىران تۆۋرپ ـ ئادەتـ لىرىنىڭ تەسىرى بـارمـۇ يوق، تېخى ئېنىق ئەمەس. بـ راق پادىشاھ شۇەنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا ـ ساراي بىناكار ـ لىقىدىن بۇ خىل تەسىرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىـكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يازلىق سارايلار بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ.

«بۇ قۇرۇلۇشـلاردا، مەلۇم بىر خىل ئۇسۇل ئارقىلىق سۇنى ئېگىز يەردىن ئۆگزىگە باشـلاپ، يـەنـە مەلۇم بىر خىل ئەسۋاب بىلەن سۇنى ئۆگزىنىڭ ئەتراپىدىن تۆۋەنگە يامغـۇرسـىمان چۈشۈرىدۇ.» (دوكتور شتـيـەن: «چـاڭئەندە باھار»). بۇ كىشىگە ئىرانىڭ تەسىرى بـارلىقىنـى ھېـس قىلدۇرىدۇ. ئەمما ئۆي ـ ئىمارەت ۋە ئىبادەتخانا جەھەتلەردە جـۇڭگـونـىڭ بـنـاكـارلـىق ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىران يادىكارلىقلىرىدىن يەنە دىن، رەسىم، ئۇسسۇل، ئويۇن، مۇزىكا، ھەيكەلتىراشلىق قاتارلىق لارمۇ بار. بۇلار چاڭئەن ۋە لويانىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىـ رى سۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىـران تـەسـىرى ئەۋج ئالغان دەۋر بـارلىققا كېلىدۇ.

57. ئىران ئۇسلۇبىدىكى نەقىش دېگەن نېمە

جۇڭگو رەسسامچىلىكى قارىغاندا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئىران تەسىرىگە ئۇچرىغان. بىراق ئەمەلىي نەرسىلەر كەم بولغانلىـ قى ئۈچۈن، بۇ تەسىرنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېيىش تەس. شۇ چاغدىـكى خوتەنـلىك مەشھـۇر

رەسسام، راھىب ۋېي چىيىنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىدا ئىرانـ
نىڭ قاپارتما رەسىم سىزىش ئۇسۇلى بارمىش. بۇندىن باشـ
قا، تاڭ دەۋرىدىكى نوپۇزلۇق رەسسام ۋۇ داۋشۇەننىڭ مەنزىرە
رەسىملىرىدىمۇ قاپارتما ئۇسۇلىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

رەسىمچىلىك، ھەيكەلتىراشلىق، يىپەك توقۇلما قاتارـ
لىقلاردىكى رەڭلىك نەقىشلەردىنمۇ ئىران ئۇسلۇبىدىكى
نەقىشچىلىك تەسىرى مەۋجۇت. ئىران ئارقىلىق جۇڭگوغا
كىرگەن گرىك رەسىمچىلىكىنىڭ يېڭى نۇسخىلىرىغا تەقلىد
قىلىنىپ سىزىلغان نەقىشلەر دۇڭخۇاڭ ۋە يۈنگاڭدىكى ئىباـ
دەتخانىلارنى بېزىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھايۋاناتلارنىڭ ئۆزئارا ئېلىشىشى
گەۋدىلىنىدىغان نەقىشلەر ۋە گۈل ـ گىيا، ئۇچار قۇش نەـ
قىشلىرىمۇ ساسانلار سۇلالىسىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىگە
خاس ئىران ئۇسلۇبىدىكى نەقىشلەرگە كىرىدۇ. ئىككى ھايـ
ۋاناتنىڭ ئۆزئارا ئېلىشىشى ئاساسىي تېما قىلىنغان نەقىش،
قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ «پەسىل ئالمىشىش سىمۋولى» بولـ
سا كېرەك.

بۇ نەقىش نۇسخىلىرى، ھەر خىل قول سەنئەت بۇيۇمـ
لىرى بىلەن بىرگە دېڭىزدىن ھالقىپ ياپونىيىگە كەلگەن،
بۇنى ھازىر، جېڭسائ ئىبادەتخانىسى ۋە فالۇك ئىبادەتخانـ
سىدا ساقلىنىۋاتقان ھەر خىل مەدەنىي يادىكارلىقلار بىلەن
ئىسپاتلاش مۇمكىن. مەسىلەن، مەشھۇر دەرەخ تۇۋىدىكى
سەتەڭ رەسىمىنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى ۋە دەرەخ ئاستىدىكى

بىر - بىرىگە ماس كەلگەن ھايۋانات نەقشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كۆپ ئۇچرايدىغان ئىران ئۇسلۇبىدىكى ئەسەرلەر.

5-8. سېرىكچىلىك ۋە توپ ئويناش قەيەرىدىن كېلىپ چىققان

خەن دەۋرىدىن باشلاپ تارقىلىپ كەرگەن سېھىرگەرلىك، سېرىكچىلىك، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ.

چاڭئەن شەھىرىدىكى سىنىمىسى ئىبادەتخانىسى، چىڭلۇڭ ئىبادەتخانىسى، يۇڭشۇ راھىبلار ئىبادەتخانىسى قاتارلىق ئاۋات جايلاردا سەنئەتكارلار پىچاق يۇتۇش، ئوت يۇتۇن چىقىرىش، ئوت پۈركەش، قىلىچ ماھارىتى، قىلىچ ئالماي ئات توسۇش، دارۋاز، خادا ئويۇنى، (ئۇزۇن خادىنىڭ ئۈچىدا سېرىك ئويناش) قاتارلىق ئويۇنلارنى كۆرسىتىپ تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى ۋە ناھايىتى قىزغىن كەيپىيات ھاسىل قىلاتتى.

بۇنداق سەنئەتكارلار، سېھىرگەرلەر ياكى كۆز بويىغۇچىلار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەملەرمۇ غەربىي رايون ئەللىرىنىڭ پادىشاھىغا تۇتۇلغان سوۋغىسى سۈپىتىدە يىپەك يولى ئارقىلىق كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رىم ئىمپېرىيەسىدىن كەلگەنلەرمۇ بولسا كېرەك. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ كۆز بويىغۇچىلار ھىندى كەندىرىنى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن سېرىك ماھارىتى كۆرسىتەرمىش.

ئۇنىڭدىن باشقا سېرىكچىلىك بىلەن ئوخشىمايدىغان

ئويۇنلاردىن توپ تېپىش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، كۆچ سىنىشىش ۋە توپ ئويناش قاتارلىقلار بار. ئۇلارنىڭ مەنبەسى پارس بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەرق ۋە غەربكە تارقىلىپ كىرىدۇ ھەمدە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئېسىلزادىلىرى ۋە ھەربىيلىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغان. غەرب تەرەپتە ياۋروپاغا تارقىلىپ كىرىدۇ، شەرقىي تۈركىستان، شىزاڭ، ھىندىستان قاتارلىق ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەللەر ئارقىلىق جۇڭگو (تاڭ) غا تارقىلىپ كىرىدۇ. ئاندىن چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى ئارقىلىق دېڭىزدىن ئۆتۈپ، ياپونىيىگە تارقىلىپ كىرىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، توپ ئويناش ئويۇنى پىكىرىمىزچە سۇلالىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر شەكىللەندۈرگەن ئوردا مەدەنىي تۇرمۇشىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان ئويۇن بولغان ۋە شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر كۆلەمدە تارقالغان.

9. قىغىز ياساش غەربكە قانداق تارقالغان

خەلقئارالىق مەدەنىيەت تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندە پورەكلەپ ئېچىلدى. كىشىلەر بۇ خىل گۈللىنىش ئۈچۈن مەدھىيە ئوقۇشتى.

ئەمما، دەل مۇشۇ چاغدا، تارىخىي ئۆزگىرىشنىڭ كۆچلۈك دولقۇنى سوغدىلارغا زەربە بەرمەكتە ئىدى. ئەرەب قوشۇنى غەربتە كۆتۈرۈلگەن ئىسلامىيەت ئۇغۇنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تاجاۋۇزچىلىقنى باشلايدۇ. سوغدىلارنىڭ ئاساسىي بازىلىرى بولغان سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق جايلار، ئىسلامنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى قۇتايبانىڭ ھۇجۇمىدىن بۇرۇنلا قولدىن

كېتىدۇ. قۇتايبا ئۆلگەندىن كېيىن، سوغدىلار تۇرۇشلۇق جايغا تۇركەش قوشۇنى ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، تۇركەش قوشۇنى ئۇزۇن ئۆتمەي خۇاڭ (黃) فامىلىلىكلەر ۋە خېي (黑) فامىلىلىكلەر دەپ ئىككىگە ئايرىلىپ ئۆزئارا سوقۇشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا تاڭ سۇلالىسى خېي فامىلىلىكلەرگە ياردەم بېرىدۇ، شى دۆلىتى (ھازىرقى تاشكەنت) خۇاڭ فامىلىلىكلەرگە ياردەم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تاڭ سۇلالىسى ئەسكەر تارتىپ تاشكەنتكە ھۇجۇم قىلىدۇ.

گاۋگۇلىدا تۇغۇلغان گاۋ شىەنجۆ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ يۇرۇش قىلىدۇ. مىلادى 750 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۇچارغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، تاشكەنتكە تەھدىت سالىدۇ ۋە تىنچلىق تۇزۇشكە ماقۇل بولۇش نىقابى ئاستىدا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ پايتەختىنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ. تاشكەنت ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىدۇ ۋە ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايدۇ. پادىشاھ تۇتقۇن بولۇپ چاڭئەنده كاللىسى ئېلىنىدۇ. مىڭبىر مۇشەققەتتە قېچىپ قۇتۇلغان شاھزادە سوغدى ئەللىرىگە ئېچىنىشلىق بۇ ئەھۋاللارنى شىكايەت قىلىدۇ.

گاۋ شىەنجۆنىڭ ۋەھشىيانە قىلمىشى سوغدى ئەللىرىنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئۇلار ئەرز سۇنىدۇ، بۇ ئەرزنى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ مۇرۇ شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ھۆكۈمرانى قوبۇل قىلىدۇ ۋە شەھىت باشچىلىقىدىكى قوشۇننى سوغدى ئەللىرىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن تېغىمۇ تېغ تۇرغان كۇچارغا يۇرۇش قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. يەنە

بىر تەرەپتە، گاۋ شىيەنجۇ بۇ ئاخباراتنى ئىگىلەگەندىن كېيىن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

مىلادى 751 - يىلى يازدا، تالاس دەرياسى بويىدا ئىككى قوشۇن جەڭ قىلىدۇ. مانا بۇ تارىختىكى داڭلىق تالاس ئۇرۇشى دېگەن شۇ. ئۇرۇش ئاخىر سالاسۇن قوشۇنىنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ قەيت قىلىشچە تاڭ قوشۇنىدىن 50 مىڭ ئادەم ئۆلۈپ، 20 مىڭ ئادەم ئەسىرگە چۈشكەن. جۇڭگو تەرەپنىڭ قەيت قىلىشچە، 30 مىڭ تاڭ قوشۇنىدىن پەقەت 1000 چە ئادەم تىرىك قالغان.

ئەسىرلەر ئىچىدە قەغەز ياساشنى بىلىدىغان ئادەم بار بولۇپ، ئۇلار تېز ئارىدىلا سەمەرقەنتتە قەغەز ياساش زاۋۇتى قۇرۇپ. قەغەز ئىشلەشكە باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگولۇقلار كەشپ قىلغان قەغەز غەربكە تارقاشقا باشلايدۇ. باغدات، دەمەشق ۋە قاھىرە قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن قەغەز زاۋۇتلىرى قۇرۇلىدۇ. مىسرنىڭ قەدىمدىن ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان سايىروس (بىر خىل گىيا) قەغەز بىلەن قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن قەغەز، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كاساتلىشىپ، جۇڭگولۇقلار كەشپ قىلغان قەغەز دۇنياۋى قەغەز بولۇپ قالىدۇ.

60. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى سەۋەب نېمە

تالاس ئۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى زور بىر بۇرۇلۇش. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىـ

يا شەرقتىكى جۇڭگو كۆچ دائىرىسىدىن غەربتىكى ئىسلامىيەت كۆچ دائىرىسىگە كۆچىدۇ. جاڭ چيەننىڭ بۇيۇك سەپىرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقنى بىر ئىلگىرىلەش، بىر چېكىنىش دېيىشكە بولىدۇ. جۇڭگو ئەزەلدىن پۈرسەتلەرنى قولدىن بەرمەي ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ بارغان خىلمۇ خىل كېڭەيمىچىلىكى تالاس ئۇرۇشىدا قاتتىق زەربىگە ئۇچرايدۇ. مىلادى 755 - يىلىدىكى ئوڭلۇڭ - سۆيگۈن توپىلىڭى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئوڭلۇڭ - سۆيگۈن توپىلىڭىدىكى ئاساسىي شەخس ئەن لۇشەننىڭ ئەجدادى سەمەرقەنتتە تۇغۇلغان سوغدى، ئۇنىڭ ئاپىسى سوغدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئەن» (安) دېگەن فامىلىنى سوغدىيانىنىڭ بۇخارا شەھىرىدە تۇغۇلغان ئادەملەر قوللىنىدىغان فامىلەمىش. «لۇشەن» (禄山) سوغدى تىلىدا پارلاق نۇر دېگەن مەنىنى بېرەرمىش. ئەينى چاغدا، تاڭ سۇلالىسى چېگرا رايونىنى قوغداش ئورگانلىرىدا ئون نەپەر پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئەلچى تەسىس قىلغان، پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئەلچىگە نۇرغۇن مەخسۇس لەشكەر سەپلىنىپ، كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلغان. ئەن لۇشەن ئون نەپەر پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئەلچىنىڭ ئۈچىنىڭ ۋەزىپىسى قوشۇمچە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ كۈچ دائىرىسىنىڭ قانچىلىك زورلۇقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئىدى.

پادىشاھ شۈەنزۇڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى ھازىرچە تىنچ ئالمايلى. ئۇنىڭ كېيىنكى يېرىم دەۋرى، يەنى تيەنباۋ يىللىرىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ قېرىپ بارا - بارا كاردىن چىققانلىقى بىلىنىشكە باشلىدى. ئۇ

سەتەك خانىشى ياك گۈيخبي بىلەن ئەيش - ئىشرەتكە بە-
رىلىپ كېتىپ خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبىتى بىلەن كارى بولمايـ
دۇ. شۇەنزۇكدىن قالسلا دۆلەت ھوقۇقىنى تۇتقان بىلمسىز،
تىلى شېكەر، دىلى زەھەر شەخسىيەتچى سىياسيون لى لىنپۇ،
پادىشاھ ئۆلگەندىن كېيىن خانىش ياك گۈيفېينىڭ بىر نەۋرە
ئاكىسى ياك گوجۇك ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىدى.

ياك گوجۇك ئەن لۇشەن كۈچ دائىرىسىنىڭ زورىيىپ كە-
تىشىدىن قورقۇپ، شۇەنزۇكغا ئەن لۇشەننىڭ ئاسىيلىق قىلىش
نىيىتى بار دەپ چېقىشتۇرىدۇ. ئەن لۇشەن بۇنىڭدىن خەۋەر
تېپىپ، قاتتىق چۆچۈيدۇ ۋە ئەسكەر باشلاپ ياك گوجۇكنى
باستۇرماقچى بولىدۇ. ئەن لۇشەننىڭ ئەسكىرى 200 مىڭغا
يېتەتتى. ئۇ ھەش - پەش دېگۈچە لوياكنى ئىشغال قىلىۋالـ
دۇ. تاك سۇلالىسى قوشۇنى گەرچە قايتۇرما زەربە ئۇيۇشـ
تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كۈنسېرى ئوسال ھالغا چۈشۈپ
قالىدۇ. ياك گوجۇك تۇڭگۇەن ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئەن لۇشەن قوشۇنى غەلىبىسېرى ئىلگىرىلەپ
چاكئەننى ئالىدۇ. شۇەنزۇك بۇ خەۋپ - خەتەر ئىچىدە خانىش
ياك گۈيخېينى ئېلىپ چاكئەنىدىن قېچىپ كېتىدۇ، سەنىشى
ئۆلكىسىنىڭ ماۋېي لەكگىرىگە يېتىپ كەلگەندە، قوشۇنلىرى
قاتتىق نارازىلىق ئىچىدە ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغايدۇ.
ياك گوجۇك بىلەن خانىش ياك گۈيفېي ئۆلىدۇ. يەنە بىر
تەرەپتە ئەن لۇشەن قوشۇنى ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈش پەيدا بولۇپ،
ئەن لۇشەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەن چىكىشۇ
دەسسەيدۇ، لېكىن ئۇمۇ سەركەردە شى سىمىڭ تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەن لۇشەنگە ئوخشاشلا، شى سىمىڭمۇ يات مىل-

لەتتىن ئىدى، يەنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەمۇر خانلىقىنى قۇرغان سوغدىيانىدىكى شەھىرى سابىزلىق ئىدى.

ئىچكى پارچىلىنىشتىن ئىسيانچىلارنىڭ ھالى بارغانسېرى خاراپلىشىدۇ. شى سىمكېمۇ ئوغلى شى چاۋيى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئەللەرنىڭ ياردىمى بىلەن، سەككىز يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى 763 - يىلى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. ئوغۇلۇك - سۆيگۈن توپىلىڭىدىن زەئىپلەشكەن تاڭ سۇلالىسى چېگرا رايونىدىكى يات مىللەتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە سېرىق ياغلىقلار توپىلىڭىغا ئۇچراپ، ئۇزۇن ئۆتمەي يىمىرىلىشكە يۈزلەندى.

مىلادى 845 - يىلى خۇيچاڭ بۇددانى چەكلەش ھەرىكىتى يۈز بېرىپ خەلقئارالىق شەھەر چاكىنىدە پىشىپ يېتىلگەن بۇددىزم، ئاتەشپەرەس زوروئاستر قاتارلىق دىنلارنى باستۇرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئىرانچە گۈللىنىشكە خاتىمە بېرىلىدۇ.

61. ياپونىيەگىچە سوزۇلغان «يىپەك يولى» ئۈستىدە ئىزدىنىش

ئەينى يىللاردا، دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ شەھەر دەپ تونۇلغان خەلقئارالىق شەھەر چاكىنىنىڭ كوچىلىرىدا كۆك كۆز خۇلار، ھىندىلار ۋە ئۇيغۇرلار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياپونىيەدىن ئوقۇشقا كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە ئەلچىلەرمۇ بار.

رىمدىن ئۇدۇل شەرقتىكى چاكىنەنگە تۇتىشىدىغان بۇ ئۇزۇن قاتناش لىنىيىسى دېگىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ئۆلىنىدۇ. جېكسا‌ك ئىبادەتخانىسى يېپەك يولىنىڭ ئاخىرقى بېكىتى دەپ قارىلىدۇ. بۇ يول ئارقىلىق مۇقەررەر هالدا چەت ئەللىك نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلىرى، بىلىملىرى ۋە ئىدىيىسى قاتارلىقلار ياپونىيىگە كىرىدۇ.

ئەمدى بىز جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئەھۋالىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتەيلى.

ئەڭ قەدىمىي يازما خاتىرىلەردە ياپونىيە بىلەن جۇڭگو مۇناسىۋىتى قەيت قىلىنغان. بۇ خىل مۇناسىۋەت توغرىسىدا ئىلىم ئەھلىلىرى ئوتتۇرىسىدا كەڭ مۇنازىرە ئېلىپ بېرىلغان. مىلادى 589 - يىلى، سۇي سۇلالىسى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا ياپونىيە سۇي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. 1 - قېتىملىقى مىلادى 600 - يىلى، 2 - قېتىملىقى 607 - يىلى، 3 - قېتىملىقى 608 - يىلى، 4 - قېتىملىقى 614 - يىلى بولۇپ، جەمئىي تۆت قېتىم ئەلچى ئەۋەتىدۇ. هەر قېتىمقىسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى مۇنداق:

كېمە ئەترىتى نەنپو① دىن يولغا چىقىپ، سىبتو ئىچكى دېگىزى ئارقىلىق جۇزىغا بارىدۇ. بۇ يەردىن يىچە دۇي ئارىلى بىلەن شۇەنخەي دېگىز ساهىلىدىن ئۆتۈپ چاۋشىيەن يېرىم ئارىلى ئارقىلىق شىمالغا قاراپ ماڭىدۇ. بۇخەي قولتۇقىدىن ئۆتۈپ سەندۇڭ يېرىم ئارىلىغا بارىدۇ.

① ئوساكانىڭ قەدىمىي ئىسمى — ت.

ئاندىن قۇرۇقلۇق يول بىلەن لوياڭغا بارىدۇ.

شياۋيې ھېيزى 2 - قېتىم سۈي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلىدۇ. تەرجىمان ئەنزو فۇلى بىرگە يارىدۇ. ئەينى چاغدا، سۈي سۇلالىسى ئىككىنچى ئەۋلاد پادىشاھ ياڭدىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قۇدرەت تاپىدۇ. ھۇنداق بىر رىۋايەت بوي-ىچە: ئەينى ۋاقىتتا، ياپونىيەنىڭ تەخت ۋارىسى شىڭدى دۆلەت مەكتۇپىدا: «كۈنچىقار تەرەپنىڭ تەڭرىسىدىن كۈن پاتار تەرەپنىڭ تەڭرىسىگە مەكتۇپ. ئەھۋالىڭىز ياخشىمۇ؟» دەپ يازىدۇ. بۇ سۈي پادىشاھىي ياڭدىنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ. ئۇ: «بەدۇلەرنىڭ مەكتۇپ يېزىشى نەقەدەر بىھۇرمەتلىك بۇ» دەيدۇ. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قامۇس دەپ ئېيتىشقا بولىدىغان «دۇان مۇئەسسەسىنىڭ ئەمەلىي پۇتۇكى» دېمۇ ياپونىيەنىڭ بۇ خىل تەكەببۇرلۇقى ئەيىبلەنگەن.

بۇ خىل ئەلچىلەرنى ئەۋەتىشتىكى بىر مەقسەت جۇڭگو مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە سۈي سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئارىسىدا تالىپلارمۇ بار.

سۈي سۇلالىسى يېمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا تاڭ سۇلالىسى دەسسەيدۇ. يېپەك يولىدا غەربىي رايون ئادەملىرى كۆپەيمىشكە باشلايدۇ. چاڭئەننى مەركەز قىلغان تاڭ مەدەنىيىتى مىسلىسىز ھالدا خەلقئارالىق تۈسنى ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ياپونىيەنىڭ داخىي سۇلالىسى مىلادى 630 - يىلى چۈەنشاڭ يۈتيەنچيۇ ۋە دوڭگەر خۇيرىمەن قاتارلىقلارنى 1 - تۈركۈم ئەلچى قىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە

ئەۋەتىسەۋ. بۇ ياپونىيىنىڭ جۇڭگونىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتىنى داۋاملىق قوبۇل قىلىش ئارزۇسىنىڭ ئىپادىسى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى سۇلالىسىگە ئون نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىلىدۇ.

بۇ مەزگىل دەل ياپونىيىنىڭ فېئىنياۋ، نەيلياك ۋە پىڭئىەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ ھەم چوڭ قۇرۇقلۇق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىلىرى ئىدى. بۇ خىل تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاساسلىق رول ئوينىغۇچىلار ئەلۋەتتە تاكى سۇلالىسىدا، ئوقۇپ قايتقان شۇەنفاك، زۇيچېك، كۇڭخەي، شەنشاك يىلياك، جىببي جېڭبېي قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ نامى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. ئۇلار ياپونىيىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى كۆرسەتتىدۇ.

ئوندىن باشقا، يەنە نۇرغۇن جۇڭگولۇق ۋە چاۋشيەنلىك بار. ئۇلار ياپونلارغا سىڭىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ياپونىيىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى. بولۇپمۇ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ياپونىيىگە بېرىش نىيىتىدىن يانماي ئاخىرى مەقسىتىگە يەتكەن مۆتىۋەر راھىب جيەن جېنىنىڭ ئىش ئىزلىرى ئادەمنى ئەبەدىي تەسىرلەندۈرىدۇ. ئوندىن باشقا خەتتاتلىق، ئويمىچىلىق، تىببابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ، دېڭىز ئاتلاپ كەلگەن بۇ ئادەملەر مۆلچەرلىگۈسىز تۆھپىلەرنى يارىتىدۇ.

62. ئەيلياك چوڭ بۇتى بىلەن جېڭىلگەن ئىبادەتخانىنىڭ يېپەك يولى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار

خەلقئارالىق تۈسكە ئىگە ھېينياۋ، ئەيلياك دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، چەتتە تۇرۇپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ۋە راھىبلارنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ئەلۋەتتە مۇھىم رول ئوينىغان. چەت ئەلدىن يېپونىيىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغانلارنىڭمۇ زور تۆھپىسى بار ئەلۋەتتە.

ياپونىيىگە كەلگەن راھىبلار ئىچىدە، جېنەن جېنەنىڭ ساداقەتلىكى ھازىرغىچە كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. بۇنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدىن سىرت يەنە نۇرغۇن ئىسىملارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. مەسىلەن، ھىندى ھىراھمان راھىبى بۇدمىشىيەننا، تاڭ راھىبى داۋشۇەن، لىنيى راھىبى فوجې قاتارلىقلار. بۇدمىشىيەننا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تىيەنپىڭ 8 - يىلى (مىلادى 736 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىگە بارغان ئائىب ئەلچى جۇڭچېڭ مىڭدەي ياپونىيىگە قايتقاندا ياپونىيىگە بىللە كەلگەن. قەيت قىلىنىشچە ئەينى چاغدا شۇلار بىلەن بىرگە كەلگەن لى مىيى ئىسىملىك بىر پارسمۇ بارمىش. گەرچە ئۇنىڭ ياپونىيىگە كېلىشتىكى مەقسىتى ۋە باشقا ئەھۋاللىرى بىزگە نامەلۇم بولسىمۇ، بىراق بىرمىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى كۆك كۆز غەربىي رايون ئادەملىرىنىڭ ياپونىيىنىڭ كوچىلىرىدا يۈرگەنلىكى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىدىكى لوسانا بۇت ۋە جېڭساڭ ئىبادەتخانىسىدىكى پادىشاھ جەمەتىنىڭ ئىشلىتىدىغان بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تېخىمۇ يېڭى، نەيلىياڭ دەۋرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى. ئەگەر يېپىك يولى بولمىغان بولسا بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇنداق دېيىش قىلچە ئارتۇق كەتمەيدۇ.

لوسانا بۇتى جەزمەن گرېك مەدەنىيىتى، ساسانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى پارس مەدەنىيىتى، ھامىتان قاتارلىق ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چوڭ بۇتلار، دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيى، شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى يۈنگاڭ ۋە لۇڭمېن چوڭ بۇتى، شىنلوچىڭچۇەن تاش غارىدىكى تاش بۇت قاتارلىق بۇددىزمنىڭ ھەر خىل شەجىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، چوڭ بۇت تۇر چاچقان كۈنى (تىيەنپىڭنىڭ شېڭباۋ 4 - يىلى، مىلادى 752 - يىلى) ھەربىي ئەمەلدار، مەمۇرىي ئەمەلدار ۋە راھىبلاردىن بولۇپ جەمئىي 20 مىڭ ئادەم قاتناشقانمىش، «ئاتمىشەيلەن دۇمباق چېلىپ» مەيدانغا چىققانمىش، تەنتەنىلىكى مىسلىسىز بولغانمىش، بۇ مۇراسىمغا قاتناشقانلار ئۆزلىرىنى جەننەتتە كۆرگەندەك ھېس قىلىپتۇمىش.

تيەنپىڭنىڭ شېڭباۋ 8 - يىلى (مىلادى 756 - يىلى) خان ئانا گۇاڭمىڭ پادىشاھ شېكۆۋنىڭ خۇسۇسىي بۇيۇملىرىنى دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىغا ھەدىيە قىلىدۇ. بۇ نەرسىلەر دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىدىكى بۇت ئوردىسىنىڭ ئارقا

دەرۋازىسىدىكى ئامبارغا قويۇلىدۇ. بۇ ئامبار جېڭساڭ ئىبادەتخانىسى دەپ ئاتالغان. «جېڭساڭ» ئەسلىدە ناھايىتى ئاددىي بىر سۆز ئىدى. باج پۇلى ساقلىنىدىغان ئامبارلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق ئاتىلىدۇ. بىراق، ئۇزۇن تارىخىي دەۋر جەريانىدا، جايلاردىكى «جېڭساڭ» لار بىر - بىرلەپ يوقىلىشقا باشلايدۇ. پەقەت دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىدىكى «جېڭساڭ» لا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر «جېڭساڭ» ئىبادەتخانىسى تىلغا ئېلىنسىلا، ئۇنىڭ دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىدىكى پادىشاھ شېڭژۇنىڭ خۇسۇسىي بۇيۇملىرى قويۇلغان جاي ئىكەنلىكى ئادەمنىڭ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ.

كېيىن پېڭئېن دەۋرىگە كەلگەندە، دۇڭداسى ئىبادەتخانىسىنىڭ لوسوخانىسىدىكى بۇددا ھەيكىلىنى ئۆتەشتە ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملار ۋە باشقا بۇيۇملار جېڭساڭ ئىبادەتخانىسىغا يۆتكىلىپ، جېڭساڭ ئىبادەتخانىسىدىكى بىباھا بۇيۇملارنى تېخىمۇ موللاشتۇرىدۇ.

جېڭساڭ ئىبادەتخانىسىدا ساقلانغان بىباھا بۇيۇملاردىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرلا كۆرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى غەربىي رايون، بولۇپمۇ پارس سەنئىتىنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جېڭساڭ ئىبادەتخانىسى يېپەك يولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى لەگگىرى دېگەن سۆز كېلىپ چىققان. ھېنىڭچە بۇ پىكىرنى تېخىمۇ كەڭ مەنىدە قوللىنىش ناھايىتى ئەھمىيەتلىك. شۇڭلاشقا يېپەك يولىنىڭ ئاخىرقى بېكىتى نەيلىياڭ شەھىرى دېيىش مۇمكىن.

6. يايلاق، بوستانلىق ۋە مۇنبەت دالىلاردىكى بەزمە ــ ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھەرقايسى ئىمپېرىيىلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە مۇنقەرز بولۇشى ھەققىدە ئىزدىنىش

63. ئارىيانلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشى نېمىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى

ئارىيانىڭ سانسكرىت تىلىدىكى مەنىسى «ئېسىلزادە»، ئىران تىلىدىمۇ شۇنداق. كىشىلەرنىڭ قارىشىچە: ئارىيانلار ئەسلى بالقان يېرىم ئارىلىدىن جەنۇبىي روسىيە ئەتراپىغىچە بولغان يەرلەردە ماكانلاشقان. نەچچە قېتىم جەنۇبقا كۆچۈپ، ياۋروپالىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ، ئىرانلىقلارنىڭ ۋە ئارىيان مىللىتىگە تەۋە ھىندىلارنىڭ ئورتاق ئەجدادى بولۇپ قالغان.

ئارىيانلار، مىلادىدىن بۇرۇن 2000 ـ يىلىنىڭ دەسـ

لىپىدىلا جەنۇبقا كۆچۈشكە باشلاپ، ئىران ئېگىزلىكىگە كې-
لىدۇ. يەنى مىلادىدىن بۇرۇن 1500 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا
ئارقىلىق ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىرىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن
3000 - يىلىدىن باشلاپلا مىس قورال دەۋرى مەدەنىيىتى
ھىندى دەريا ۋادىسىدا گۈللەنگەن. كىشىلەرنىڭ پەرەز قىلى-
شىچە ھىندى ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى ناھايىتى تېز يوقالغان،
لېكىن ئۇنىڭ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس. يەنە بەزىلەر بۇنى ئارى-
يانلارنىڭ تاجاۋۇزى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قارايدۇ.
مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئارىيانلار بۇرۇنقى
دراۋىدا قاتارلىق ئاھالىلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ، شىمالىي
ھىندىدا ئۆز مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئارىيانلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق كۆچۈشى مىلادىدىن
بۇرۇن 1000 - يىلى باشلانغان بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ
بىر قىسمى بالقان يېرىم ئارىلىدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ
كېلىت مەدەنىيىتىنى يوقىتىدۇ، مانا بۇلار قەدىمىي گرېكلار-
نىڭ ئەجدادلىرى. ئۇلاردىن باشقا يەنە خىتتىلار كىچىك
ئاسىيادىمۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان، ئۇلار شۇ جايدىكى ئەڭ
دەسلەپكى ئارىيانلار بولىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇن 2000 - يىلىنىڭ دەسلەپكى مەز-
گىللىرىدە، ئارىيانلار ئىران ئېگىزلىكىگە كىرىشكە باشلايدۇ.
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھىندىئالار مىلادىدىن بۇرۇن VIII ئەسىردە
ھەممىدىن بۇرۇن بۇ جايدا پادىشاھلىق دۆلىتى قۇرىدۇ.
ھىندىئالار مىسوپوتامىيىنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراپ، تېزدىن قۇدرەت تاپىدۇ. شۇ چاغدا، شاملار قۇرغان
ئاسسىرىيا، مىسوپوتامىيىدە ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ئاس-

سىريا بىلەن مېدىئا ئوتتۇرىسىدا دائىم توقۇنۇش بولۇپ تۇرىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن 1000 - يىل ئالدى - كەينىدىن باشلاپ مىلادىدىن بۇرۇنقى 600 - يىل ئالدى - كەينىگىچە بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش ئۇزۇلمەيدۇ. ئاخىر مىلادىدىن بۇرۇن 612 - يىلى، مېدىئا بىلەن يېڭى بابىل ئىتتىپاقلىشىپ، ئاسسىريانىڭ پايتەختى نىنۋىنى كونترول قىلىۋالىدۇ. ئاسسىريا شۇنىڭدىن كېيىن يىمىرىلىدۇ.

مىسوپوتامىيەدە قەدىمدىن نۇرغۇن دۆلەت قۇرۇلغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىگە شام تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئاسسىريانىڭ مەغلۇپ بولۇشى، شام مىللىتى ئىچىدىكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن ئارىيانلارنىڭ مىسوپوتامىيەدە قىلغان غەلىبىسىنى نامايان قىلىدۇ.

64. ئاتلىق مىللەت سېكسايلار كىملەر

سېكسايلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى بىلەن، تارىختا ئاتلىق كۆچمەنچىلەر بىلەن دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىق ۋە كۈرەش قايتا - قايتا يۈز بېرىدۇ. سېكسايلار قەدىمىي دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى جەمئىيىتىگە ئېغىر تەھدىت سالىدۇ. ئۇلار تارىختا ئەڭ دەسلەپكى قۇدرەتلىك ئاتلىق مىللەت دۆلىتىنى قۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىكەت قىلغان دەۋرى ۋە ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە:

سېكسايلار قارا دېڭىز ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان لىممېر-يانلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، كاۋكاز ئارقىلىق ئىران تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىدۇ. قەدىمىي زاماندا، ئىران مېدىئا پادىشاھ-

لىقى ۋە مىسوپوتامىيەدىكى ئاسسىريا پادىشاھلىقى شۇ جايغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ھېرودوت مۇنداق دېگەن: سېكسايلار ئىرانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى مەدەنىيالارنى 28 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت سوردىغان، بىراق رەھىمسىزلىكى ۋە دېھقانچىلىققا سەل قارىغانلىقىدىن، تېرىلغۇ يەرلەر چۆل - جەزىرىگە ئايلانغان.

شۇنىڭ بىلەن سېكسايلار جەنۇبىي روسىيە يايلىقىغا قايتىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆچ دائىرىسى غەربتە ھازىرقى شەرقىي گېرمانىيە ئەتراپىغىچە، شەرقتە كوبان دەريا ۋادىسىغىچە بولغان. ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشلۇق جايلىرى دون دەريا بىلەن دنېپىر دەريا ئارلىقىدىكى جايدا بولۇپ، ئۇلار شۇ جايدا دۆلەت قۇرغان ھەمدە غەربىي ئاسىيادىكى بوستانلىق شەھەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا كۆپ ئۇرۇنغان.

ھەتتا مېدىيا پادىشاھلىقى ئاسسىريا پادىشاھلىقىنى يوقىتىدۇ. ئاخىمېنىد سۇلالىسى پۈتۈن غەربىي ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنمۇ، سېكسايلارنىڭ پائالىيىتىدە يەنىلا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرغان شەرقىي ياۋروپادىن جەنۇبىي روسىيىگىچە بولغان جايلاردا، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەرگە قايتا - قايتا تاجاۋۇز قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخىمېنىد سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داريۇس سېكسايلارنى باستۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن 512 - يىل ئۇ شۇ مەقسەتتە بۈيۈك يۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ. داريۇس ئالدى بىلەن ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى كۆچمەنچىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىراندىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئاندىن قوشۇننى شەرقىي ياۋروپا

پاغا يۆتكەپ، دىنىپېر دەريادىن ئۆتۈپ، ۋولگا دەريا ۋادىسىغا باردىۇ. گەرچە دارىئوس پۈتكۈل سېكسايلار تۇرۇشلۇق جايلاردا ئۇرۇش قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن، پىيادە ئەسكەرلىرىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان پارس قوشۇنى سېكسايلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان كىچىك قوشۇنلىرىنى يوقىتىشقا ئامالسىز قالىدۇ. سېكسايلار پارسلارنىڭ چوڭ قوشۇنى بىلەن تۇتىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىپ پارس قوشۇنلىرىغا ئۇششۇمتۇت زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ھالسىزلاندۇرىدۇ. دارىئوس ھەل قىلغۇچ غەلبە قىلالماي، ئىككى تاي سىق ئىستېلادىن كېيىن مەملىكىتىگە قايتىدۇ.

بىراق، دارىئوسنىڭ ئىستېلاسى گەرچە سېكسايلارنى يوقىتالمىغان بولسىمۇ، لېكىن سېكسايلارنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشىغا كونترول قىلىش رولىنى ئويناندى. شۇنىڭدىن كېيىن، سېكسايلار پارس ئاخمېنىد سۇلالىسىگە، مېدىئا پادىشاھلىقىغا تاجاۋۇز قىلغاندەك كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلمايدۇ. كېيىنچە پارس ئاخمېنىد سۇلالىسى بىلەن زوھىگەرلىك تالاش-تارتىش غالىب كەلگەن ماكىدونىيە سېكسايلار بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ دادىسى، ماكىدونىيە پادىشاھى فىلىپ دەسلەپتىلا سېكسايلار بىلەن بىر مەيدان جەڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى، ئىمپېراتور ئالېكساندر پارسقا يۈرۈش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سېكسايلارغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلايدۇ. بىراق ھۇجۇم ئۇتۇقلۇق بولمىغان. ئەكسىچە سېكسايلار تەرىپىدىن ۋەيران بولۇپ، مەغلۇپ بولىدۇ.

ئاخىرى، سېكسايلار يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سارماتىيانلار تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ.

65. ئاتلىق كۆچمەنچىلەر بىلەن دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار قانداق باشلانغان

مەلۇم كۆز قاراشتىن ئالغاندا، ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ ئوقۇلۇقىنىڭ تارىخىنى تۆگىمەس ئۇرۇش تارىخى دەپ بېتىشقا بولىدۇ.

ئاخىرىنچى سۇلالىسى دەۋرىدىكى پارس ئىمپېرىيىسى ارىيانلار ئەڭ دەسلەپ قۇرغان كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇنىڭ ھەربىي قوشۇنى پىيادىلەر بىلەن ئاتلىقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ ئارىلاشما قوشۇن ئاخىرىنچى سۇلالىسىنى ئۇزۇنغىچە چەتئەلنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاپ قالدى. بىراق تەڭدىشى يوق ئاخىرىنچى قوشۇننىڭ باستۇرۇلمايلا كەلگەن ئىككى ئۇشمىنى بار ئىدى. بىرى، شىمالىي ئاتلىق مىللەت سېكسايلار. يەنە بىرى، ئېگىي دېڭىزىدا زومىگەرلىك قىلىدىغان سېپكلار ئىدى.

سېكسايلار بىلەن گرېكلار ئىسلاھ قىلمىغان ھەربىي قوشۇن ۋە ئۇرۇش تېخنىكىسى بىلەن پارسلارغا زىتلىشىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سېكسايلار دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان مەدەنىيىتى جەمئىيەتكە تەھدىت سېلىپ تۇرغان. ئۇنىڭ تارىخىدا ئەڭ بالدۇرقى كۆچمەنچىلەر ئىمپېرىيىسى. سكسايلار ئاتلىنىق ئارمىيىسىنىڭ قورالىرى يەڭگىل، ئۇرۇشقا ماھىر بولۇپ، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، دۈشمەنگە

یامغۇردەك ئوقيا ياغدۇرالايدۇ. كىچىك ـ كىچىك سەپ بولۇپ، پارتىزان ئۇرۇشى ئېلىپ بارالايدۇ. ئۇلار دۇشمەنـ نىڭ زور قوشۇنىغا ئۇچراپ قالسا ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دۇشمەننى ئامالسىز قالدۇـ رىدۇ. ئۇلار بەزىدە زور قوشۇن تەشكىللەپ، دۇشمەنگە شىددەت بىلەن زەربە بېرىپ، شەھەرلەرگە باستۇرۇپ كىرـ ھۇ ۋە شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىدۇ. سېكسايلارنىڭ بۇ خىل ئۇرۇش تاكتىكىسى كېيىنچە ئاتلىق كۆچمەنلەرنىڭ 2000 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش ئەندىزىسى بولۇپ قالدۇ. ھونلار، تۈركلەر ۋە چىڭگىزخان دەۋرىدىكى موڭغۇللارمۇ مۇشۇ تاكـ تىكىنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىسىنـ ى قۇرغان.

قەدىمكى زامانداۋ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى جەمئىيىتـ دە ئاھايىتى بالدۇرلا سىنىپ بۆلۈنۈپ چىقتى. ھەربىي قوشۇنلارمۇ مەخسۇس كەسىپىي گۇرۇھلارغا ئايلىنىدۇ. لېكىن كۆچمەنلەر ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار گەرچە دۆلەت قۇرۇش باسقۇچىغا كەلگەندىمۇ يەنىلا قەبىلە جەمئىيىتىنىڭ قۇيۇق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان. ئۇلاردا ھەربىي قوشۇن ئەركىن قەبىلە خەلقلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. ياشقا تولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسكەر ھېسابلىـ نىدۇ. بىرەر ۋەقە يۈز بەرگەن زامانلا سەپكە ئاتلىنىدۇ. چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئايالىلار، بالىلار ۋە ياشانغانلارغا تاپشۇرۇلىدۇ. دېگەن تۈزۈم بار. شۇڭلاشقا، ئاخمىنىدلار بىلەن سېكسايلار ئوتتۇرىسىدا ھەربىي قوشۇننىڭ تەشكىللىـ

نىش ۋە تاكتىكا جەھەتتە، بۇ خىل ئىجتىمائىي قۇرۇلما
پەرقى مەۋجۇت.

گرېكلار بىلەن سېكسايلار ئەلۋەتتە ئوخشىمايدۇ. ئەما گرېكنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى بىلەن ئاسىيادىكى مۇشتەبت دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار. گرېكلار ئېغىر جابدۇلغان پىيادە ئەسكەرلەرنى زىچ تۆت چاسا سەپكە تىزىش تاكتىكىسىغا ماھىر. بۇنداق قالقاننى ئالدىغا تۇتۇپ، تۆت چاسا سەپ ياسىغاندا يىراقتىكى دۇشمەن ئوقلىرىنىڭ قانچە شىددەتلىك بولۇشىغا قارىماي دۇشمەن پوزىتسىيىسىگە بۆسۈپ كىرىپ، ئۇلار بىلەن يېقىندىن توقۇشقىلى بولىدۇ. بۇ خىل يېقىندىن ئېلىشىش جېكىدە چەۋەندازلارنىڭ ئاجىزلىقى ئاشكارىلىنىدۇ. زىچ تۆت چاسا سەپ بولۇش تاكتىكىسى تايىپىنىڭ كەشپ قىلغان يانتۇ شەكىللىك سەپ بولۇش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ تېخىمۇ كۈچلىنىدۇ. ئالېكساندر بۇ خىل تاكتىكىنى قوللىنىپ، دالىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇچ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا پارس قوشۇنىنى يەڭگەن. رىممۇ بۇ تاكتىكىنى جانلىق ئىشلىتىپ بۈيۈك ئىمپېرىيە قۇرغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پىيادە ئەسكەرلەر دۆلەتنىڭ يۆلەنچۈكى بولغان ئەركىن دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان. ئىنسپې بۆلۈنۈشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتنىڭ بۇ ئاساسى تەدرىجىي يوقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەگىشىلى يوق رىم قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى كەسپىي خاراكتېرلىك ياللاما ئەسكەرلەر گۇرۇھىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ. رىم بىلەن پاتىئالاز ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا، پا-

تىنالارنىڭ يېنىك چەۋەندازلىرى بولغاچقا، رىم قوشۇنلىرى قايتا ـ قايتا مەغلۇپ بولىدۇ. بـۇ ئاتلىق كـۆچمەنلەرنىڭ قوشۇنلىرى ھەققىدە، ھونلار ياكى موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسىـ نىڭ ئەھمىيىتىنى تەكشۈرۈپ ئولتۇرۇشنىڭ ھـاجىتى يوق. ئىشقـىلىپ ئۇلار ئۇزاق بىر مـەزگىل دۇنيادا ئەڭ قۇدرەتـلىك قوشۇن بولۇپ كەلگەن.

66. تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر ئاسىنا قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى تۈركلەر قانداق مىللەت

غەربتىكى ساسانىلار سۇلالىسى پـاتىنالارنى ئۆرۈۋەتـكەن ۋاقىت (مىلادى 226 ـ يىلى) دەل جۇڭگونىڭ كېيىنـكى خەن سۇلالىسى زەئىپلىشىپ، ۋېـي، شـۇ، ۋۇدىن ئىبـارەت ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە كىرگەن ۋاقتى ئىدى. شۇندىن تارتىپ تا سۈي سۇلالىسى پۈتۈن مەملىكەتنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگۈچى بولغان داۋالغۇلۇق دەۋردە ھەر خىل كۆچمەنـلەر شىمالىي جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدۇ، تـەرەپ ـ تەرەپتە دۆلەت قۇرۇلىدۇ. ۋېـي پـادىشـاھلىقىدىن كېيىن، شىمالىي جۇڭگوغا ھـۆكۈمرانلىق قىلغـان جىن سـۇلالىسـى يالغۇزىجيـاڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋادىسىغا چېكىنىپ كېتىدۇ. شىمالىي جۇڭگو پۈتۈنلەي دېگۈدەك كۆچمەنلەرنىڭ ھۆكۈمـرانلىقىدا قالىدۇ. مانا بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى بـەش خـۇ، 16 پادىشاھلىق دەۋرى بـولىدۇ.

مىلادى 589 ـ يىلى سـۈي سـۇلالىسـى ئۈچ يـېرىم ئەسىر داۋام قىلغان قالايمىقانچىلىقنى خاتىمە بېرىپ، جۇڭـ

گونی بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇن، موڭغۇلىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا ھوندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان قۇدرەتلىك بىر كۆچمەنلەر ئىمپېرىيىسى بار ئىدى.

مانا بۇ تۈركلەر بولىدۇ.

تۈركلەر تېلېنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ دۇنيا تارىخىدا ئىنتايىن زور رول ئويناغان. ئۇلار ئالتاي سىستېمىسىدىكى تۈركىي مىللەتلەرگە مەنسۇپ. ئۇلار ئەسلىدە ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىدا ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشى كەچۈرەتتى.

VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئاسىنا قەبىلىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇدرەت تاپىدۇ.

ئاسىنا قەبىلىسى تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بىلەن مەشھۇر.

تۈركلەر سۇي سۇلالىسى بىلەن تىركىشىدۇ. كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىركىشىدۇ. ئەھۋال ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن تىركىشكەن ئەھۋالغا ئوخشاش، سەددىچىن سېپىلىنى ئوتتۇرىلىق قىلغان تىركىشىش ھالىتى شەكىللىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى خەن سۇلالىسىگە نىسبەتەن قۇدرەتلىك بولسا كېرەك. لېكىن تۈركلەرمۇ ھونلارغا نىسبەتەن كۈچلۈك ئىدى. تۈركلەرنىڭ كۈچ دائىرىسى مانجۇرىيەدىن ئارال دېڭىزىغىچە باراتتى. تاڭ سۇلالىسىمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى كۈچ دائىرىسىگە ۋە شەرقىي تۈركىستانغىچە ھەمدە پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۆز كۈچىنى غەربىي تۈركىستانغىچە يەتكۈزىدۇ. تاڭ سۇلالە-

لىسى كېيىن شەرقىي تۈركستاندا پۈتۈن كىچىك ئاسىيانى ئىستىلا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شەرققە سىلجىپ كىرگەن ئىسلامىيەت كۈچلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندا شەرقىي ئاسىيادىكى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بىلەن غەربىي ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، ھەربىي تىركىشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. ئامما بۇ خىل ئەھۋال ئانچە ئۇزۇن داۋام قىلمايدۇ.

تۈركلەرنىڭ سۇي تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىركىشىش

مىلادى 582 - يىلى تۈركلەرنىڭ سابىرى خاقان قوماندانلىقىدىكى 400 مىڭ كىشىلىك قوشۇن سۇي سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن كەسكىنلىشىشكە باشلايدۇ. تاڭ تەيزۇڭ ۋە تاڭ گاۋزۇڭمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى ئەۋلادتىن كېيىن ئاندىن ئۇنى يوقىتىدۇ. بۇ غەلىبىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايونىنى غەم - غۇسسىسىز باشقۇرىدۇ. مىلادى 907 - يىلىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى بەربات بولىدۇ. جۇڭگو قايتىدىن V دەۋر ۋە ئون پادىشاھلىقتىن ئىبارەت سىياسىي بۆلۈنۈش دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ يىمپەك يولىدا قاتناپ يۈرۈشىدىكى مەقسىتى ھونلارنى بېسىپ تۇرۇش ئىدى. سۇي سۇلالىسىنى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونىنى باشقۇرۇشىدىكى مەقسىتىمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇش سىياسىتىدىن ھاسىل بولغان بۇ خىل مەقسەت تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدە

ئاساسي جەھەتتىن ئەملگە ئاشىدۇ. ئامما ئۇچىنچى قۇدرەتلىك كۈچ تۇبۇق ئارقىدىنلا جەنۇب تەرەپتىن يىپەك يولىغا كېڭەيمەكچىلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچ خىل كۈچ ئۆزئارا ئېلىشىدىغان دەۋر خېلى ئۇزۇن داۋام قىلىدۇ.

67. گرېكلەشكەن مەدەنىيەت مەركىزى — ئالېكساندىرىيىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشى

گرېتسىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە تاھىندىنىڭ غەربىي قىسمىغچە بولغان ئالېكساندر ئىمپېرىيىسىنىڭ كەڭ تېررىتورىيەسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئىستېلاچى ئىمپېراتورنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان شەھەرلەر بولۇپ، جەمئىي 70 ئەتراپىغا بارىدۇ. بۇ شەھەرلەر ئىچىدە كېيىنكى تارىختا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغىنى — مىسىرنىڭ نىل دەرياسى دېلتىسىنىڭ غەربىي گىرداۋىغا جايلاشقان. ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئىسكەندىرىيەدۇر.

ئالېكساندر ئىمپېرىيىسى ئىمپېراتور ئالېكساندر قازا بولغاندىن كېيىنكى «ۋارىسلىق ئۇرۇشى» دا پارچىلىنىپ كېتىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىق ئۇرۇشى نەتىجىسىدە، ئەڭ ئاخىر ماكىدونىيە ۋە گرېك لارنىڭ ئانتىگو سۇلالىسى، مىسوپوتامىيە، ئىران ۋە كىچىك ئاسىيادىكى سېلىيوكى سۇلالىسى ۋە مىسىرديكى تولېمى سۇلالىسى قاتارلىق كۈچلۈك ئىمپېرىيىلەر ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇر مىسىرغا ھۆكۈمرانلىق

قـلغان تولـهمـی I سۇتهـر نهـرو دەريـاسـی ئېغىزىدىكـی ئىسكەندىريەنى پايتەخـت قـىلىدۇ. تا مىلادىدىـن بـۇرۇن 304 - يىلىغىچـه بۇ سۇلالـىنىـڭ هۆكۈمرانلىقـی ئاستىدا، بۇ شـەهەر 13 ئەۋلاد پادىشاهنـىڭ ئورۇن ئالمىشـىنـی بېشىدىـن ئۆتكۈزىدۇ هـەمده ئۇلار بىلەن ئورتاق گۈللىنىدۇ ۋە زەئىپلـىشـىدۇ. قىسقىسـی ئۇ، ئۆزىنـىڭ ئوتـتـۇرا دېڭىزنـىڭ شەرقىي قىسمىدىكـی ئەڭ چوڭ سودا پورتلۇقى ئورنـىنـی ساقلاپ قالىدۇ. بۇ جـايدا سـودا قـىلىنىدىغان ئاساسىي تاۋارلار ياغاچ ماتېرىياللىرى، مېتال، ئۆزۈم هارىقى، زەيتۇن يېغى، تۇزلۇق بېلىق، مېۋه، ئات، قوۇل، ياقۇت، پىل چىشـى، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، يىپەك رەختى قاتارلىقلار بار. ئۇلارنـىڭ ئىچىدىكـی نـۇرغۇن تـاۋارلار هىندى ۋە ئەرەب دېڭىزىدىـن سېتىۋېلىنغان. بەزى نۇرغۇن تـاۋارلار ئوتتۇرا دېڭىزغـا چىقىرىلىدۇ. ئېيتىشلارغـا قارىغاندا، سودا ئالماشتۇرۇشتا چەتكە چىقىرىلغان ماللار ئۇمۇمىي قىممىتـی دائىم چەتتىـن كىرگۈزۈلگەن ماللار ئۇمۇمـىي قىممىتىدىـن ئېشـىپ كەتكەن، بۇ شەهەر شـەرق - غەرب سودىسىدىكـی سودا پورتـی بولۇپلا قالماي ئۆزىنىڭ سانائىتىمۇ ناهايىتى تەرەققـي قىلغان. ئۇنـىڭ ئىچىده ئەڭ ئاساسلىقـی ئەينەك مەهسۇلاتى بولۇپ، ئۇ قەدىمىي مىسىردىن تارالغان ئەنئەنىۋى سـانائەتلەرنـىڭ بىرى هېسـابلىنىدۇ. ئۇندىن قالسـا ساپال قاچا، مېتالدىن ئويۇپ ئىشلەنگەن قول سانائەت بۇيۇملىرى، توقۇلـمـا بۇيۇملار (كەندىـر ۋە قوي يۇڭـی قاتارلىقلار)، مـوسىـيـك① ئەتـلـىـر - ئاق گەجدىـن يـاسالغان سـەنئەت

① موسيك — بىر خىل ئويما قـول سەنئەت بۇيۇمى.

بۇيۇملىرى قاتارلىقلارمۇ زور مىقداردا چەت ئەلگە ئىمپورت قىلىنغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك مىسىر تولىمى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ سودا پورتى ئىسكەندىرىيە مانا مۇشۇنداق تەرەققىي قىلىپ، 500 مىڭ ئاھالىسى بار، ئەينى زامانىدا دۇنيادا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان خەلقئارالىق شەھەر بولۇپ قالغان. گىرېكچە شەھەرلەردىكى شاھمات تاختىسىنىڭ كاتەكچىسىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە كوچىلاردا سىبىنات، ئاۋام ئۇيۇشمىسى، ئىبادەتخانىلار، ماھارەت كۆرسىتىش مەيدانى، كۇتۇپخانا قاتارلىق ئاممىۋى قۇرۇلۇشلار رېتى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئۇنىڭدىن باشقا پورت ئېغىزىدىكى باروس ئارىلىدا 100 مېتر ئېگىزلىكتە چوڭ بىر مايا‌ك قويۇرۇلغان. بۇ شەھەر شۇ چاغدىكى سەنئەتلەرنىڭ جەۋھىرىنى توپلىۋالغان.

بۇ شەھەر سىياسىي ۋە سودا ـ سانائەتنىڭ ئەڭ زور مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گرېك ئىلىمشكەن دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ پەن ـ تېخنىكا مەركىزى ئىدى. ئوردا كۇتۇپخانىسىدا 500 مىڭدىن ئارتۇق كىتاب ساقلانغان، پادىشاھ جەمەتى تەسىس قىلغان تەتقىقات ئورنىدا شەرق ۋە غەربتىن تەكلىپ قىلىنغان ئاتاقلىق ئالىملار تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بولۇپمۇ ئاستىرونومىيە، فىزىكا، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، مېدىتسىنا قاتارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتتا گرېكلىشكەن دۇنيانىڭ

ك يۇقىرى سەۋىيىسىگە يەتكەن. لېكىن كلوپاترا Ⅶ ① نىڭ خىرقى يىللىرىدا بۇ جايىنى رىم بىسىۋالىدۇ. پورت شەھ نىڭ تەقدىرىدە زور ئۆزگىرىش بولىدۇ. تارىخشۇناس ستوسنىڭ گېپىي بويىچە ئېيتقاندا: «تاشلىۋېتىلدى». ىختا ئۆتكەن رىم پادىشاھلىرى ئىسكەندىرىيە بىلەن باشقا يونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋەتكەن، شۇنداقلا ئىس ندىرىيە بىلەن پۈتۈن مىسىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋەتكەن. نقەرز بولغان مىسىر خەلقى پەقەت رىملىقلار ئۈچۈن ر تېرىيدىغان بىچارە دېھقانلارغا ئايلىنىپ قالدى.

68. يىپەك يولىنى تۇتۇپ ياتقان غەربىي شيا دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى

تاڭ سۇلالىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، جۇڭگو تەخ ىنەن 60 يىل قالايمىقانچىلىق دەۋرى يەنى بەش دەۋر ۋە ئون پادىشاھلىق دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي سۇڭ سۇلالىسى ھەرقايسى ئەللەرنى ىرلىككە كەلتۈرىدۇ. جۇڭگو كەيپىكىنى پايتەخت قىلغان ئۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنا قەدەم قويىدۇ. سۇڭ سۇلالە ىنى تاڭ سۇلالىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەھۋالى ھلى بەك ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ سىرتقا تۇتقان سىياسىتى ىاس ئېدى. ئەينى ۋاقىتتا شىمالدا لياۋلار كىدان) دولەت چېگرىسىنا تەھدىت سېلىپ تۇرىدۇ.

① كلوپاترا Ⅶ (مىلادىدىن بۇرۇن 30 — 69) مىسىرنىڭ ئاياللار شاھى. گۈزەللىكى بىلەن مەشھۇر.

غەربتە ئوردۇسلار، گەنسۇ تەرەپتە تىبەتلەردىن بولغان تاڭغۇتلار تەسىس قىلغان غەربىي شىيا باش كۆتۈرۈپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىسىگە پاراكەندىچىلىك سېلىپلا تۇرىدۇ.

مىلادى 1115 - يىلى جۇرجىتلار مانجۇرىيىدە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇلار لياۋنى يوقىتىپ، جىن سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. لياۋدىكى يېلۇداشى بىر قەبىلىنىڭ باشلاپ، غەربكە قېچىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا غەربىي لياۋنى (قارا كىدان) قۇرىدۇ. جۇرجىتلار داۋاملىق جۇڭگو زېمىنىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ مىلادى 1127 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنى ئىشغال قىلىدۇ. سۇڭ پادىشاھى گاۋزۇڭ چېكىجىياڭنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كېتىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن لىكئەن خاڭجۇ) نى ۋاقىتلىق پايتەخت قىلىدۇ. قايتىدىن قۇرۇلغان سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبىي سۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ. ئالدىدىكىسى شىمالىي سۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

غەربىي شىيانى قۇرغان تاڭغۇتلار ئىچىدىكى تۇبۇ ەبىلىسى ئەسلى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە ساكانلاشقان، تاڭ دەۋرىدە ئوردوسقا كۆچۈپ بېرىپ كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كەچۈرگەن قەبىلە ىدى.

شىياجۇدىكى تاڭغۇتلار ئەڭ بالدۇر تاڭ سۇلالىسىگە ارايدۇ. كېيىن سۇڭ سۇلالىسىگە قارايدۇ. بىراق كېيىنچە ەدرىجىي مۇستەقىل بولىدۇ. قەبىلە باشلىقى لى جىچىەن اقتىغا كەلگەندە، ئوچۇقتىن - ئوچۇق سۇڭ سۇلالىسى بىلەن رشىلىشىپ، شياجۇ ۋە لىكجۇ قاتارلىق جايلارنى بېسۋا-

لىدۇ ۋە يەنە ئەسكەر چىقىرىپ، خۇاڭخې ئەرياسىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى بېسىۋالىدۇ، بىراق لى چىچيەن بۇ قېتىمكى ئۇرۇشتا ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى لىدېمىڭ دەسسەيدۇ (مىلادى 1004 - يىلى). لى دېمىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ئەپلىشىپ قېلىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن ئۆتمەي ئاسايىش پەيدا بولىدۇ.

لىدېمىڭ (تەيزۇڭ) غا ئۇنىڭ ئوغلى لى يۈەنخاۋ (جىڭزۇڭ، مىلادى 1038 — 1048 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ مەمۇرىيەتتىمۇ، ھەربىيلىكتىمۇ يېتىشكەن ئادەم ئىدى، تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن دادىسىدىن بۇيان مەركىزىي مەھكىمە قىلىپ كەلگەن شىڭجۇ (ئىگىشيا) نى شىڭچىڭ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىپ، دۆلەت پايتەختى بىلەن تەڭداش شەھەر قىلىپ قۇرىدۇ. كېيىنچە بۇ يەردىن ئۆتكەن ماركوپولو بۇ جاينى ئېگرىنخايە ۋە قالاچان دەپ ئاتىغان. ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى بۇددىستلار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا يەنە ئۇرغۇن ئىسلام مۇرتلىرىمۇ بارمىش. نېستورى مەزھىپىدىكى چىرايلىق خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىدىن ئۆچى بارمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ جاي دۇنيا بويىچە تۆگە يۈڭى توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ئىكەنمىش ھەمدە بۇ جايدىن يەنە ئالىي سۈپەتلىك قوي تېۋىتى توقۇلما بۇيۇملىرى قاتارلىقلارمۇ چىقىدىكەن. لى يۈەنخاۋ جۇڭگودىن ئۆگىنىپ، ھەدەنىي يادنكارلىق تۈزۈمىنى رەتكە سالغان، 1038 - يىلى پادىشاھ نامىنى قوللانغان. دۆلەت نامىنى غەربىي شىيا دەپ

ئاتىغان. غەربىي شىيا دېگەن سۇك سۇلالىسىنىڭ بۇ دۆ-
لەتنى ئاتىشى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ چىڭخەيىنىڭ شەرقي
قىسمىغا تاجاۋۇز قىلىپ، تىبەتلەر بىلەن سوقۇشىدۇ.
شەرقىە يۈرۈش قىلىپ، سۇك سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم
قىلىدۇ. غەربىي شيا 1044 - يىلى سۇك سۇلالىسى بىلەن
تەسلىكتە ئىناقلىشىپ، مۇنداق بېتىم تۈزدى، غەربىي شيا
ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولىدۇ. سۇك سۇلالىسىگە باج تۆلىمەيدۇ.
ھەر يىلى سۇك سۇلالىسىدىن 153 مىڭ توپ شايى - ئەتلەس
ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۈمۈش ۋە چاي ۋەھاكازالارمۇ
بار. شۇنداق باشلاپ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى
خېشى كارىدورى تاڭغۇت غەربىي شيا دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىـ
قىغا قارايدۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇك سۇلالىسى بىلەن
خىلمۇ خىل ئوخشمايدىغان جايلىرى بار، پەقەت يىپەك
يولىنى كونترول قىلىشنىڭ ئۆزىدىلا يۇقىرقىدەك پەرقلەر
بار، كېيىن چىڭگىزخان كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، غەربىي
شيانى يوقاتماقچى بولىدۇ. 1227 - يىلى چىڭگىزخان
ئۆلۈپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئىرادىسى ئەمەلگە ئاشىدۇ،
شەرق - غەرب قاتناش لىنىيىسىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن
بۇ دۆلەتنىڭ ئۇ يەردە توسقۇنلۇق قىلىپ تۇرۇشىغا بول-
مايتتى ئەلۋەتتە.

مەشھۇر دۇڭخۇاڭ، 1035 - يىلى غەربىي شيا كونتـ
رولىۇقىدىكى شاجۇ چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان. دۇڭخۇاڭ
تاش غارىدىن تېپىلغان نۇرغۇن قەدىمىي ھۈججەتلەر مۇشۇ
ئەسىرە ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ زور ھەۋىسىنى قوزغىدى.
دۇڭخۇاڭ ھۈججەتلىرىدە، V ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە

بولغان بۇددا نوملىرى، ئاتەش دىنى ۋە مانى دىنىنىڭ تەرىقەتلىرى ۋە باشقا قەدىمىي ھۇججەتلەر بار. نېمە ئۈچۈن دەل XI ئەسىردە بۇنداق زور مىقداردىكى ھۇججەتلەر تاش غار ئىچىگە پىچەتلىنىپ تاشلانغان؟ خۇددى جىنگشاڭ جەمشىنىڭ رومانى «دۇڭخۇاڭ» دا تەسۋىرلەنگىنىدەك، غەربىي شىيا قوشۇنلىرى شىياجۇڭغا ھۇجۇم قىلغانلىق تۈپەيلىدىن مۇھىم ھۇججەتلەرنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ خىل قاتتىق پىچەتلەش تەدبىرى قوللانغان. بۇ خىل كۆز قاراش مۇۋاپىق. بىراق يەنە مۇجىمەل جايلىرىمۇ بار.

غەربىي شىيا ئۆزبىنىڭ مۇرەككەپ يېزىقىنى تەسىس قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن خەن سۆلالىسىنىڭ كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلىدۇ. بولۇپمۇ بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تارقىتىش ئۇنىڭ ئالىدۇ. ياپونىيەدىمۇ دوكتور شتىيەن تۇڭشىيۇڭغا ئوخشاش غەربىي شىيا تىل ـ يېزىقىنى تەتقىق قىلىدىغان مەشھۇر ئالىملار بارلىققا كەلدى.

7. ئەرەبلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى

69. ئىسلام دۆلىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغان خەلىپە تۇزۇمى قانداق تۇزۇم

مىلادى 632 - يىلى، مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇن قىسمەن رايونلارنى ھەر سابقا ئالمىغاندا ئەرەب يېرىم ئارىلى ئاساسىي جەھەتتىن ئىسلام ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ.

مۇھەممەد پەيغەمبەر تەسىس قىلغان تۇزۇم ئاجايىپ بولۇپ، ئۇ بىر ياقتىن، بىردىنبىر خۇداغا ئېتىقاد قىلىدىغان دىنىي ئورتاق گەۋدە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەم سىياسىي دۆلەت ئىدى. ئىسلام دىنىدا ئادەمدىن باشلاپ، نويا، مۇسا، ئەيسا قاتارلىق بىر يۈرۈش پەيغەمبەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر. ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا ئورۇن باسقۇچى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەممەد مەشھۇر سىياسىي داھىي بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا ئورۇن باسقۇچنىڭ يوق لۇقىنى ئالغاندا ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى ئەمدىلا گۇللىنىد

ۋاتقان ئىسلام گۇرۇھى ئۇچۇن دەسلەپكى بۆھران بولىدۇ. بۇ خىل بۆھراندىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن خەلىپە تۇزۇمى بارلىققا كېلىدۇ. خەلىپە دېگەن سۆز «ئاللا ئەلچىسىنىڭ ۋارىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سىياسىي ـ دىنىي ھوقۇقنىڭ رەھبىرى خەلىپە دېيىلگەن. ئەرەبلەرنىڭ بۇرۇندىن كېلىۋاتقان ئادىتى بويىچە خەلىپە دىنىي ئۇيۇشمىلاردىكى ئاقساقاللار ئىچىدىن سايلىنىپ چىقىدۇ. دىنىي ئۇيۇشمىلار سايلاپ چىقىرىلغان راشىدۇ خەلىپە بارلىققا كېلىدۇ. بۇرۇن پەقەت تۆت ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقى بېكىتىلىدۇ. لېكىن كېيىن ئومەۋى سۇلالىسى، ئابباس سۇلالىسى ۋە ئوسمان ئىمپېرىيىسىگە كەلگەندە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالدۇرۇش شەكلىنى قوللىنىدۇ. نەتىجىدە XX ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغىچە داۋام قىلىدۇ.

ئىسلام گۇرۇھى خەلىپە تۇزۇمىنى بېكىتىش ئارقىلىق بۆھراننى ھەل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن راشىدۇ خەلىپە دەۋرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن باشقا رايونلارغا زور ئىستىلا باشلىنىدۇ. خەلىپە يېتەكچىلىكىدىكى ئەرەب قوشۇنى ئالدى بىلەن، ئىراق ۋە سۇرىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي رىم ئىشغالىيىتىدىكى پەلەستىن، سۇرىيە ۋە مىسىرنى تارتىۋالىدۇ. ساسانلار سۇلالىلىقى دەۋرىدىكى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلىدۇ. ئىراق ۋە ئىراننى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ.

ئۇلار ئىستىلا قىلغان شەھەرلەردە بىرمۇنچە ھەربىي شەھەرلەرنى قۇرىدۇ. ئاز دېگەندە نەچچە يۈزمىڭ ئەرەب

لەر ئىستىلا قىلىنغان جايلارغا كۆچۈپ باردىۇ. شۇنىڭ بىلەن ئولتۇراقلاشقان خەلق بىلەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىلىق بۇ زور ئىستىلا ئاخىر ئەمەلگە ئاشىدۇ.

مىلادى VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، سۇرىيە هاكىمى مەۋىئە خەلىپە بولۇپ، دەمەشقىنى پايتەخت قىلىدۇ. ئۇ خەلىپىلىكنى مىراس تۈزۈمگە ئۆزگەرتىپ ئومەۋى سۇلالىسى دەۋرىنى باشلايدۇ. ئومەۋى سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئىچكى ماجىرا تۈگىمەي، نەتىجىدە شىئە مەزھىپى بارلىققا كېلىدۇ. شىئەلەر پەقەت مۇھەممەدنىڭ كۈيئوغلى، 4 ـ ئەۋلاد خەلىپە ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئىسلامنىڭ ھەقىقىي ئىمامى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. شىئەلەر راشىدۇلار تەرىپىدىن بىد ئەتلەر دەپ قارىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دائىم توقۇنۇشلار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بىراق ئۇلار ئىران، ھىندى، ئىراق ۋە يەمەن قاتارلىق جايلاردا مۇرتلارغا ئېرىشىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئىستىلا ئۇرۇشى داۋاملىشىۋېرىدۇ. شەرقتە، ئەرەبلەر سوغدىيانىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇتۇشىدۇ: غەربتە شىمالىي ئافرىقىدىن ئېبېرىيە يېرىم ئارىلىغىچە ۋە فرانسىيىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلارغىچە ئىستىلا دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا بۈيۈك ئىسلام ئىمپېرىيىسى بىلەن شەرقتىكى تاڭ سۇلالىسى ئۆزلىرىنى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت دەپ ھاختىناتتى. ئەمما، تاڭ سۇلالىسى زەئىپلىشىش جەريانىدىلا بۆلۈنۈشكە باشلايدۇ. تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، تاڭ سۇ-

لالسى بىلەن ھەرقايسى خەلىپىلەر ئوتتۇرىسىدا يىپەك يولى ئارقىلىق بېرىش - كېلىش بولۇپ تۇرغان.

70. پېرسىيە ساسانلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپىدىن قانداق يوقىتىلغان

مۇسۇلمان ئەرەبلەر (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئەرەب مىللەتلىرى) مۇھەممەد پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېرىم ئارىلىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئالدى بىلەن ئىراق، سۇرىيە ۋە مىسىرنى ئىشغال قىلدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر مىلادى 632 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مىسىر بولسا 642 - يىلى ئىشغال قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئېفرات دەرياسى ۋە دەجرە دەريا ۋادىسىدىن سۇرىيىگىچە ۋە نىل ۋادىسىدىن ئىبارەت بىپايان زېمىن دۇنياىنىڭ ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىنىڭ ماكانى ئون يىل ئىچىدىلا ئىستىلا قىلىنىدۇ.

ئىراق شىمالىي ئافرىقىنى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن 70 يىل سەرپ قىلىنىدۇ. ئىراننى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن 637 — 651 يىلىغىچە تەخمىنەن 15 يىل سەرپ قىلىنىدۇ. ساسانلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى يېزدىگىرد ئىراقنىڭ ستېشىغىن شەھىرى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئىران ئېگىزلىكىدە تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ، ئەسكەر توپلاپ، ۋەتىنىنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ئۇ ياردەم سوراش ئۈچۈن يىپەك يولى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ.

«تاڭنامه، غەربىي دىيار تەزكىرىسى» نىڭ پىرسىيە دۆلىتى دېگەن بابىدا مۇنداق قەيت قىلىنىدۇ: «يېزداگىد تەختكە ئولتۇرىدۇ (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېڭگۇەن 12 - يىلى) (مىلادى 368 - يىل) ئەلچى پويباننى پادىشاھقا سوغا تۇتقىلى ئەۋەتىدۇ ۋە پادىشاھقا تىرىك ياتاق يىلنى تەقدىم قىلىدۇ.» باشقا ماتېرىياللاردا، جېڭگوەن 12 - يىلى خاتا، 13 - يىلى بولۇش كېرەك دەپ قەيت قىلىنىدۇ. مەيلى قايسى يىلى بولسۇن سېتىشغىن شەھىرىنىڭ قولدىن كېتىشى مىلادى 637 - يىلى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەلچى ياردەم سورىغىلى كەلگەن ئەلچى بولۇشى مۇمكىن. ئەرەب تارىخچىلىرىنىڭ تەھلىل قىلىشچە، تاڭ تەيزۇڭ ئەسقاتمىغان. جاۋاب مەكتۇپ بەلكىم «ياردەم قوشۇن ئەۋەتەلمەيمىز. ھەزرەتلىرىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەرەبلەر بىلەن تىنچلىق توختىمى تۈزۈشتىن باشقا ئامال يوق» دەپ يېزىلغان بولسا كېرەك.

شۇنداق بولسىمۇ، يېزداگىد مىلادى 641 - يىلى چوڭ قوشۇن باشلاپ ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ھەمەدانگە يېقىن ئىچكى دېگىز ۋاندىيەدە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئەرەبلەر بىلەن ئېلىشىدۇ ۋە قاتتىق مەغلۇب بولۇپ، ئىرانىنىڭ شەرقىدىكى خوراسانغا قېچىپ كېتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادى 651 - يىلى، ئۇ مېرۋى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى سۇ تۈگمىنى ئىچىدە يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەتتە بۇ يىلى ساسانلار سۇلالىسىنىڭ يەربات بولغان يىلى دېيىلىدۇ.

لېكىن يېزداگىدنىڭ ئوغلى پىروزنى ساسانلار سۇلالىسى

سىنىڭ ساقىندى ۋەزىرلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ، چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئىراننىڭ شەرقىي چېگرىسىدا ۋەتەننى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، لېكىن ئەرەب قوشۇنلىرىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. تاڭ كاۋزۇڭ شاڭيۈەننىڭ 1 - يىلى يىل ئاخىرىدا (مىلادى 675 - يىلى 1 - ئايدا) چاڭئەنگە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاڭ سۇلالىسى مەرھۇم ئىسىلزادىگە ئوڭ قول سەنگۈنلۈكنى بەرگەن.

ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن پارسلار چاڭئەن ئەتراپىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلار يېزىداگىد ||| تەختكە ئولتۇرغان يىلنى خېلى ۋاقىتلارغىچە يىلنامە قىلىپ قوللىنىپ كەلگەن. شىئەننىڭ شەھەر ئەتراپىدا قېزىۋېلىنغان ساسانلار سۇلالىسىنىڭ پەھلىۋى يېزىقى، يەنى ئوتتۇرا ئەسىردە پارس تىلىدا يېزىلغان مەلۇم بىرسىنىڭ قەبرە ئابىدىسى تېخى يېقىنقى ئىش. ئەينى ۋاقىتتا جىڭدۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسورى، دوكتور يېتىڭ يىنجياۋ جۇڭگو تەرەپنىڭ بۇ قەبرە ئابىدىسىنى شەرھىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانىدى. نەتىجىدە، بۇ قەبرە ئابىدىسىنىڭ ئىگىسى ساسانلار سۇلالىسىنىڭ ئاز سانىدىكى ھەشەمەتلىك جەمەتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ.

71. سوغدىيانە مەدەنىيىتى بىلەن توخارىستان مەدەنىيىتىنىڭ قانداق پەرقى بار

ئىران ئېگىزلىكىدىن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغىلى ئاتلانغان ئەرەبلەر، يول بويى قاتـ

تىق قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئەتراپىدا ئۆز كۈچلىرىنى ئورناتقىچە، تەخمىنەن بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئەرەب چەۋەندازلىرى دەسلەپ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا يەتكەن ۋاقىت ئىيتىشلارغا قارىغاندا، 2 - ئەۋلاد خەلىپە ئۆمەر تەختتە ئولتۇرغان (مىلادى 644 — 643 - يىلى) ۋاقتىمىش.

ئەرەبلەر نەھاۋەنددا پېرسىيە ساسانلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تەشكىللىك قايتۇرما زەربىسىنى تارمار قىلغان ۋاقىت مىلادى 641 - يىلى. شۇندىن كېيىن تا ئۆمەر سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر بولغان نەچچە ئون يىل ئىچىدە ئەرەب قوشۇنى ئىران ئېگىزلىكىنى تولۇقسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئەرەبلەر بۇ جاينى تۇخارا (Tukhara) دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسىدىكى يازما ماتېرىياللاردا توخولو (吐火罗) دەپ يېزىلغان.

سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىي غەربىدە تەخمىنەن 65 كىلومېتر كېلىدىغان جايغا قەشقەر جايلاشقان. بۇ يەردە جەنۇبقا مېڭىپ، ئامۇ دەرياسىغا تەخمىنەن 70 كىلومېتر قالغاندا، تۆمۇر قوۋۇق دەيدىغان بىر جىلغا بار. Ⅶ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ جايدىن ئۆتكەن شۇەنجۇاڭ: «ئەتراپى تاغلىق، تاغلىرى ئېگىز، گەرچە تار جىلغا يوللىرى بولسىمۇ ناھايىتى خەتەرلىك، ئىككى ياقىسى داۋان كەلگەن، رەڭگى تۆمۈرگە ئوخشايدۇ» قەدىمدىن مانا بۇ جىلغىدا قارىمۇ قارشى ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرغان، يەنە شۇەنجۇاڭنىڭ دېيىشىچە، تۆمۈر قوۋۇق چېگرا ئايرىلمىسى بولۇپ، بۇ جاي

نىڭ شىمالىدا سوغدىيانە، جەنۇبىدا تـوخارىيە بارئـىمىش.

شۇەنجۇاڭ مۇنداق دەيدۇ: «سوغدىيانا بىلەن توخارىيىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ پەرقى بار. مەسىلەن، تـوخار ھەربىي 25 بولۇپ، سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. سوغدى يېزىقى بولسا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدۇ. توخار ھۆججەتلىرى سوغدى ھۆججەتلىرىدىن كـۆپ، تـارقىلىش دائىرىسىمۇ كەڭ. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، توخارىيىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى سوغدىيانىدىن خېلى يۇقىرى تۇرىدۇ.

يەنە شۇەنجۇاڭنىڭ ئېيتىشىچە، سـوغدىيانىدە بـۇددا دىنى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن. بىراق توخار دۆلەتلىرىدە (27 دۆلەت بار دېگەن رىۋايەت بار) بۇددا دىنى يەنىلا گۈللىنىۋاتقانمىش. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كـۇۋەنـىنىڭ پـايتەختى ــ كـىشلـەر كـىچىك خـان ئۇردىسى دەپ ئاتايدىغان شەھەردە ئـىبادەتخانىدىن 100 نەچچىسى بارمىش. راھىبى ئەينى ۋاقىتتا 3000 گە يەتكەنمىش. بۇنىڭ ئەكسىچە سوغدىيانادا ئاتـەش دىـنى قـاتتىق ئەۋج ئالغانمىش.

ئەرەبلەر ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مىلادى 654 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سوغدىيانىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ. ئىبىتىشلارغا قارىغاندا شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىن نەچچە كىلومېتر كېلىدىغان مايماراغىچە بارغانمىش. ئەمما، ئەينى چاغدا سوغدى ئەللىرى ۋە تـوخار ئەللىرى ئەرەبلەرگە قاتتىق ئـۆچمەنلىكتە بـولغان. جـۇڭگولۇقلارغا بىر خىل ئەنئەنىۋى يېقىنچىلىق ۋە ھۆرمەت پوزىتسىيىسىدە بولغان.

مىلادى 751 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا تاڭ سۇلالىسى ئەرەبلەرگە يېڭىلىدۇ. شۇندىن كېيىن، يىپەك يولىنىڭ غەربىي يېرىمى ئىسلام مۇرتلىرى ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. بۇددىزم تېخىمۇ شەرققە چېكىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئاسىيادىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى بارا - بارا يەر ئاستىغا غەرق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

72. قىستا ئۆمۈرلۈك شەھەر ـــ ئارۇشىدىنىڭ تەقدىرى قانداق بولدى

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى، ئۇلارنىڭ يىپەك يولىنىڭ غەربىي يېرىمىنى كونترول قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەردە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۈيۈك ئىشلىرى ئۈچۈن ئەرەبتىن ئۇرغۇن ئىختىساسلىق ئادەملەرنى بۇياقتا ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىختىساسلىق ئادەملەر ئىچىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە نەتىجە قازانغىنى ئەمىر قۇتايبا.

قۇتايبا ئەسلى ئەرەب ئوتتۇرا ئېگىزلىكىدىكى خېشىلا قەبىلىسىدىن بولۇپ، مىلادى 670 - يىلى ئەتراپىدا تۇغۇلغان. ئومەۋى سۇلالىسىنىڭ دانا ھۆكۈمرانى ئابدۇللامالىك تەرىپىدىن شەرق ۋالىيسى قىلىپ تەينىلەنگەن ھاججاج ئىبىن يۈسۈفنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، خۇراسان ھاكىملىقىغا كۆتۈرۈلدى.

هاججاج ئەرەبستانىڭ تائىق دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. دەسلەپتە مەدرىسە ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچى بولۇپ، نامىرات تۇرمۇش كەچۈرگەن. كېيىن ھەربىيگە قاتناشقان. ئۇرۇش مەيدانىدىن قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ھېچقانداق پايدا كۆرمىگەن. كېيىن ئەرەب غەربىي دېڭىز قىرغىقىدا يەرلىك ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ ئەمەلدارى بولغان. ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى ئىسسىق بولغانلىقتىن ۋە خىزمىتىگە ئىشتىياقى بولمىغانلىقتىن ئىشنى تاشلاپلا كەتكەنمىش. لېكىن ئۇ سۈرىيىگە بېرىپ، ئومەۋى سۇلالىسى خەلىپىسىگە بىۋاستە قاراشلىق نازارەتچىلەر قوشۇنىغا كىرگەندىن كېيىن ئۆزىنى كۆرسەتمىشكە باشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئۇ تېزدىن ئۆرلەپ كوخاغا ۋالىي بولغان. بۇ ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپە ئىدى. ھاججاج كاج ھەم زالىم ئادەم بولغاچقا دۇشمىنى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھەتتا «مىڭ بىر كېچە» دىمۇ ئۇ ۋەھشىي ئەمەلدارنىڭ تىپىكى سۈپىتىدە نەچچە يەردە چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىقتىدارلىق ئۇلۇغ سىياسىيون ئىدى. ئۇنىڭ قۇتايبانى شەرقىگە ئەۋەتىشى تەخمىنەن مىلادى 704 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھەججاج دەجلە دەريا ۋادىسىدا، يەنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇرۇلغان باغدات شەھىرى بىلەن بەسرە پورتى ئارىلىقىدا ئارۇبىيشىد (مەنسى، ئوتتۇرىلىقتىكى شەھەر) شەھىرىنى سالدۇرۇۋاتاتتى. كېيىن ئۇۋالىي مەھكىمىسىنى شۇ جايغا يۆتكەيدۇ ۋە كۆچلۈك قوشۇن تۇرغۇزىدۇ. بۇ جاي ئىراقنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇپ قالىدۇ.

مىلادى 762 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە باغدات شەھىرى قۇرۇلۇپ ئارۇبىيشىدنىڭ ئاۋاتلىقىنى

ئىگىلەپ كېتىدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ شەھەر يەنىلا بۇ رايوندا 2-مۇھىم شەھەر ھېسابلىنىدۇ. ئەمما XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئۇ زەئىپلىشىشكە باشلايدۇ. دەجلە دەريا قىنىنىڭ يۆتكىلىشىدىن بۇ شەھەر ئاستا-ئاستا قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئورنىمۇ ئۆچۈپ كېتىدۇ. مۇشۇ ئەسىرگە كەلگەندە ئارخېئولوگلار بۇ ئورۇننى ئىزدەيدۇ. نەتىجىدە ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەھۋاللىرى روشەنلىشىدۇ. قىسقىسى، بۇ شەھەر يېپەك يولىدا بىر مەھەل كۆزگە كۆرۈنگەن قىسقا ئۆمۈرلۈك چوڭ شەھەردۇر.

قۇتايبانىڭ خۇراسان ھاكىملىقىغا تەيىنلىنىشتە بۇنىڭ مەسئۇلىيىتى ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورگانى مورغاپ دەرياسى ۋادىسىدىكى مەرۋى شەھىرىدە، باشقۇرۇش تەۋەسى خۇراسانىڭ شەرقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ بەلگىلىمە بويىچە، پەقەت شەرق ۋالىيسى ھاججاجنىڭ نازارىتىنىلا قوبۇل قىلىدۇ. قۇتايبا بۇ ۋەزىپىدە تا 715-يىلىغىچە، جەمئىي ئون يىل تۇرىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئامۇ دەريانىڭ شىمالىي ۋادىسىدىكى غەربىي تۈركىستان ئەرەب كۈچلىرىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ.

3. يېپەك شاھىرى پاگانداننىڭ خارابىلىقتا ئايلىنىشى

قۇتايبا مەرۋى شەھىرىدە تەختكە چىقىشتىن كېيىن دەرھال قوشۇن تەشكىللەپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىشىغا جىددىي كىرىشىدۇ. بۇ قوشۇننىڭ ئاساسلىق كۈچى مۇگاتلا دەپ ئاتالغان ھەرقايسى ئەرەب قەبىلىلىرىدىن كەل-

گەن پىداكارلار ۋە ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ھەربىيگە قاتنىشقان ئىران يەرلىك خەلقلىرىدىن تەشكىللەنگەن. مۇگاتلار قوتايبانىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئىيتىشلارچە تەخمىنەن 47 مىڭ ئادەم ئەتراپىدا بار ئىكەنمىش. ئۇ تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى ۋاقتىدىن كۆپەيگەن، ئىران يەرلىك خەلقلىرىدىن بولغان سەنگۈنلەر ھەرقايسى جايلاردىكى يەرلىك زومىگەرلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار ھەمنەپەس سۈپىتىدە بىر يەرگە جەم بولۇشىدۇ.

ئۇرۇش ھەر يىلى دېگۈدەك ئەتىيازدىن كۈزگىچە ئىلىپ بېرىلىپ قىش كۈنى ئادەتتە ئارامدا بولىدۇ. ھاجىجاج بىر ياقتىن قوتايبانى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىشقا يۈيرۇپ، يەنە بىر ياقتىن ئۆزى بىلەن بىر قەبىلىدىن بولغان مۇھەممەد ئىبنۇر قاسىمنى ھىندىغا يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلەيدۇ. بۇ ئىككىيلەننىڭ ۋەزىپىسى مەيلى قەيەرگە بارمىسۇن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىش ئىدى. مۇنداق بىر قىزىق ۋەقە يۈز بەرگەن: ئىيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئىككىيلەن كىم ئالدى بىلەن جۇڭگوغا كىرسە شۇ ئاشۇ جاينىڭ ۋالىيسى بولىدۇ دەپ توختام تۈزۈشكەنمىش. گەرچە بۇ ئىشنىڭ راست ـ يالغانلىقى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنداق جاسارەتنىڭ ئۇلۇغ ئىكەنلىكىنى ئىپتىراپ قىلىش كېرەك.

قوتايبانىڭ بىرىنچى قەدىمى، ئىيتىشلارغا قارىغاندا ئالدى بىلەن توخارستاننى تىزگىنلەش، ئاندىن كېيىن ئامۇدەريا سىنىڭ شىمال تەرىپىگە (بۇ رايون ئەرەبچىدە مۇۋاھەرەم ناھار دەپ ئاتىلىدۇ) يۈرۈش قىلىشقا تەرەددۇت قىلىش ئىكەن. مۇۋاھەرەم ناجار رايونىدىكى بىرىنچى نىشان بۇخارا

رانى ھەركەز قىلغان. بوستانلىق ۋادىلار، مىلادى 706 - يىلى، ئۇ 54 مىڭ ئەتراپىدا ئەسكەر باشلاپ، ئامۇر شەھرى ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شەرققە سىلجىيدۇ. بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئاۋۋال، ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى پاگاندا شەھرىنى قورشايدۇ. بۇ شەھەرنى جۇڭگولۇقلار بۇرۇن بى دۆلتى (国毕)دەپ ئاتىغان. بۇ شەھەرنىڭ خەلقلىرى كارۋان تەشكىللەپ يىپەك يولى بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدا قاتنىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن باي شەھەر دەپ نامى بار.

قۇتايبا بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىشتىن ئاۋۋال بۇ جايدىكى شەھەر خەلقىنىڭ كۆپ قىسمى جۇڭگوغا سودا قىلغىلى كەتكەچكە شەھەر بىكار قالىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلار نۇرغۇن مال - دۇنيا ئەكەلگەن ۋە ئەرەبلەر تۇتۇپ كەتكەن شەھەر خەلقىنى تېگىشۋالغان. كۆچمىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، شەھەر قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. قۇتايبا بانىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا ئېلىپ بارغان ئىستېلاسى پاگاندا شەھرىنى ئىشغال قىلىشتىن باشلانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ شەھەردە مەسچىت قۇرۇلىدۇ. نۇرغۇن شەھەر خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. بىراق، قايسى ۋاقىتتىندۇر بۇ شەھەر خارابلىشىشقا باشلايدۇ. شەھەر خەلقى بۇ جايدىن كۆچۈپ كېتىدۇ. شەھەر جىن - ئالۋاستىلار ماكانىدەك خارابلىققا ئايلىنىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادى 1832 - يىلى، ھايات - ماماتىغا قارىماي ئەرەبستانغا كەلگەن ۋە ئامۇ دەرياسىنى تەرەپكە ساياھەت قىلغان ئەنگلىيە ئوفېتسېرى ئالېكساندر بانىس (بۇخارا بانىسى دېگەن تەخەللۇس بىلەن مەشھۇر)

بۇخارا شەھىرىدىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە تەخمىنەن 23 كىلومېتر ئىلگىرىلەپ ئىنس ـ جىن يوق چۆللۇكتە كىشىلەر نىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن پاگاندا شەھىرىنىڭ ئىزىنى تاپىدۇ. كېيىن مىلادى 1913 — 1914 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگى ل. ئا. كىشىن: مىلادى 1939 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئا. ياكوۋسكى ئىككىيلەن پاگاندا شەھىرى ئىزىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

74. قىزىل قۇملۇق ۋە ئەرەپ قوشۇنى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جەڭ ـــ بۇخارا شەھىرى (1)

سەنگۈن قۇتايبا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن جۇڭگو بىلەن سودا، ئېرىش ـ كېلىش ئارقىلىق گۈللەنگەن پاگاندا شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئاندىن بۇ جايىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، بۇخارا شەھىرىنى مەركەز قىلغان بۇخارا بوستانلىق ۋادىلىرىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە تاجاۋۇز قىلىدۇ. ئۇچ يىل سەرپ قىلىپ، مىلادى 709 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ رايونغا ئېلىپ بارغان ئىستېلاسىنى ئاياغلاشتۇرىدۇ.

ئەينى چاغدا، بۇخارا خۇدات سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. بۇ سۇلالىنىڭ خەلقى قانداشلىق جەھەتتىن جۇڭگولۇقلار دېگەندەك لېكىن ئادەملىرىگە كىرەتتى. ئۇلار كۆك كۆز، ئاق تەنلىك، قاڭشالىق ۋە بوز چاچلىق ئاق تەنلىكلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ھازىرقى تاجىكلار.

بۇخارا، ئۇنىڭ ئاددىغىنا مەنسى مۇنداق ئىككى خىل

بىرى، پـۇتۈن بۇخارا رايونىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركىزى بولۇپ تۇرغان بۇخارا شەھىرى؛ يەنە بىرى، بۇخارانى چۆرىدىگەن بۇخارا بوستانلىق ۋادىلىرى. كېيىنكى دائىرىدە نـۇرغـۇن شـەھـەر ۋە يـېزا ـ قىشلاقلار بار. بۇ شـەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاقلار ئىچىدە، ئۆز ئالدىغا بەگ بولۇۋالغان نۇرغۇن خانلاق بار. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەئەللۇق شەھەر قەلئەلىرى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل كىچىك دۆلەت بولۇۋالغان.

بىراق، قۇتايبا بۇ رايونغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە بۇخارا بوستانلىق ۋادىسىدىكى كىچىك دۆلەتلەر بـۇخارا شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. بۇخارا خۇدات سۇلالىسىنى ئېتىراپ قىلغان بولسا كېرەك. ئۇلار بىرلىككە كېلىپ، بىر خىل ئىت تېپاقداش تەشكىلاتقا ئوخشاش دۆلـەت بولۇپ شەكىللەنگەن.

بۇخارا بوستانلىق ۋادىسى شىمال ـ غەرب ۋە جەنۇب ئۇچ تەرەپتىن قىزىل قۇملۇق بىلـەن ئورالغاچقا، كېشىلـەر قۇملۇق بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن سې-پىل سېلىۋالغان. ئەڭ قەدىمىي ۋاقىتلاردىن بۇيان بۇ جايدا ئىنسانلار بىلەن قۇم ئوتتۇرىسىدا كۈرەش بولۇپ كـەلگەن.

VII ئەسىرنـىڭ ئاخىرىدا بۇخارا خۇدات جەمەتىگە بىر ئايال پادىشاھ ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ ئەسلى سابىق پـادىـشاھنىڭ خانىشى بولۇپ، سابىق پادىشـاھ قـازا بولغـاندىن كـېيىن كىچىك شاھزادىنى دۆلەت ئىشلىرىنى بـاشقۇرغۇچى قىـلىپ قويۇپ، ھاكىمىيەتنى ئۆزى تۇتقان، 30 يىلغا قـەدەر دانا سىياسەت يۈرگۈزىدۇ. قۇتايبا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە كىچىك شاھزادە قۇرامىغا يېتىپ قالىدۇ. مانا بۇ پادىشاھ دوسا-بوت شۇ، جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا (مەسىلەن: «دېۋان

مۇئەسسەسىنىڭ ئەمەلىي پۈتۈكلىرى» 999 - جىلد) ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇەنجۇاڭ پادىشاھقا جىددىي يارەم سوراپ مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان. بۇ مەكتۇپ قۇتايبا ئۆلگەندىن كېيىن دوسابوت ئەرەب ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا قاتتىق ئۇرۇنۇۋاتقان چاغدا يېزىلغان. ۋاقتى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن 7 - يىلى (مىلادى 719 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ.

قەيت قىلىنىشچە، قۇتايبا بۇخارا خان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان. ئۇ چاغدا قۇتايبا بىلەن قاتتىق ئېلىشقان پادىشاھ دوسابوت بولماستىن بەلكى ئۇنىڭ ۋەزىرى ۋاردان خۇدات بولۇپ، ئۇ، بۇخارا بوستانلىقىنىڭ شىمالىي گىرداۋىدىكى ۋاردان شەھىرىنىڭ خوجىسى ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا قەيت قىلىنىشچە، سوغدىيانە ۋەرغانە قاتارلىق جايلاردىنمۇ يارەمچى قوشۇن ئەۋەتىلگەنمىش.

ئۇندىن باشقا ئەرەب تارىخشۇناسى تاباريىنىڭ قەيت قىلىنىشچە، جۇڭگو پادىشاھىنىڭ جىيەنى تۈرك قۇربۇگان ۋېن 200 مىڭ ئەسكەر باشلاپ، قۇتايبانىڭ قوشۇنىنى بىر-دىنلا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا سۈر توقاي قىلىپ ۋەيران قىلىدۇ. قۇربۇگانۋېن زادى قانچە ئەسكەر باشلاپ بارغان، بۇ توغرۇلۇق ئالىملار ئىچىدە ئىختىلاپ بار. ئەمەلىي ئەھۋال ئېنىق ئەمەس.

بۇمۇ يېپىك يولى تارىخىدا تېخى بىر تەرەپ قىلىنىپ بىتىلمەن مەسىلە.

75. مۇنقەرز بولۇش — بۇخارا شەھىرى (2)

ئەڭ ئاخىرى قۇتايىبانىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان بۇ-
خارا شەھىرى ھازىرغىچە مەۋجۇت. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك
ئورنىدىمۇ ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق. تارىختا بىر مەھەل
زىلزىلە كەلتۈرگەن ھەرقانداق شەھەرنىڭ گۈللەنگەن
مەركىزىدە يۆتكىلىش بولمايدۇ. مەسىلەن، سەمەر-
قەنت قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق. باغداد-
نى مىسالغا ئالايلى. ئابباس سۇلالىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن
دەۋرىدىن ھازىرغىچە بۇ شەھەر مەركىزىنىڭ ئورنىدا ئۆز-
گىرىش ناھايىتى چوڭ. ئۇ دەجلە دەريا-سىنىڭ غەربىي
قىرغىقىدىن شەرقىي قىرغىقىغا يۆتكەلگەن، شەرقىي قىرغاق
تا يەنە داۋاملىق شىمالدىن جەنۇبقا يۆتكەلمەكتە. بىراق
بۇخارا شەھىرىنىڭ كونا كوچىلىرىدا قۇتايبا دەۋرىدىن ھا-
زىرغىچە دېگۈدەك ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان. مەسىلەن،
شەھەر ئىچىدىكى خان شەھىرى قاتارلىقلار يەنىلا ئەينى
يىللاردىكى ئورنىدا. ئەلۋەتتە، شەھەر ئەتراپىدىكى مەن-
زىرىلەر بۇرۇنقىدىن ناھايىتى چوڭ پەرق قىلىدۇ. بۇ تەسەۋ-
ۋۇر قىلغىلى بولىدىغان ئىش. ئالدى بىلەن ئاھالىنىڭ زىچ
لىقى ۋە تورسىمان قانالالار سوزۇلغان مۇنبەت يەرلەر شۇ
چاغنىڭ ئۆزىدە بۈگۈنكىكۈندىكى قىزىل قۇم ئىچىگە مەركەز-
لەشكەن. مىلادى 1937 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئار-
خېئولوگى A.B شىشكىن ھازىرقى بۇخارا شەھىرىدىن غەر-
بىي شىمال تەرەپكە قاراپ 30 كىلومېتر مېڭىپ قىزىل قۇم-

لۇقما كىرگەن. كەڭ دالىدا قەدىمىي ئىزلارنىڭ تارقىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ خەۋىرى ئىلىم ـ پەن ساھەسىنى قاتتىق جەلپ قىلغان. تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئەھۋال ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. بۇخارانىڭ ئەتراپىدىكى 200 كۈادرات ئىنگلىز لىنىسى (51.800 گېكتار) كېلىدىغان دائىرىدە قەدىمىي زامانداۋى ـ سارايلار ۋە راۋاقلار قاتار ـ قاتار چۈشۈرۈلگەن. نۇرغۇن ئاھالىلەر بىر جايغا جەملىشىپ ئۆز مەشغۇلاتلىرىنى بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ خۇرافشاھ خارابىسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. ئۇ جايدىكى تەخمىنەن 90 گېكتار كېلىدىغان يەردە ئاۋات كوچىلار بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن.

76. خۇرافشاھ ئوردىسىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ سىرى

بۇخارانىڭ غەربىي شىمالىدىكى قىزىل قۇملۇقتا نۇرغۇن دۆڭلۈك (تۆپىلىك ئىزلىرى) تارقالغان بىر جاي بار. بۇ تۆپىلىكلەرنىڭ ئاستىغا شەھەر، يېزا ـ قىشلاق، شەھەر سېپىللىرى، ئوردا ـ ساراي قاتارلىقلار كۆمۈلگەن. ئەگرى ـ بۈگرى تارالغان قەدىمىي قانالالارنىڭ ئىزىنىمۇ ئاندا ـ ساندا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

ئەرەبلەر ئىستېلاسى دەۋرىدىكى بۇخارا چوقۇم ھازىرقىدىن تېخىمۇ چوڭ، ئاھالىسى كۆپ بولسا كېرەك.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ خۇرافشاھ رايونى شۇنداق:

ئۇ جايدا ئەرەب ئىستېلاسى دەۋردە بۇخارا ھۆكۈمرانى بۇخار خۇداتىنك كۆركەم ئوردا سارايلىرى بار. بۇ كونا ئىزنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى قېزىپ چىقارغان. ئۇنىڭ دىن كېيىن، قىزىل زال، شەرقىي زال، غەربىي زال دەپ ئاتالغان ئۇچ زالدىن كىشىلەرگە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى نامايان قىلىدىغان تام رەسىملىرى تېپىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تەرىخىنى تەتقىق قىلىش بېرىلغان قېزىش ئىشى خېلى بۇرۇنلا ئېلىپ بېرىلغان. چار روسىيە دەۋرىدە، روسىيە سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىشتىن (مىلادى 1866 ـ يىل) بىرنەچچە يىل ئىلگىرى سىر دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى چىمكەنتكە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ تۇنجى قېتىمى ئىكەن. مىلادى 1875 ـ يىلى كونا سەمەرقەنت ئىزىدا، ھازىرقى ئافراشىيتا قېزىش ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل قېزىش ئىشى 100 يىل داۋام قىلىدۇ. ھازىرمۇ داۋام قىلىۋاتىدۇ. تېخى يېقىندا بۇ جايدىكى ئوردا ئىزىدىن تام رەسىملىرى تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە خۇرافشاھ تام رەسىملىرى، سوغدىيانا-دىكى ھەر خىل تام رەسىملىرى ئىچىدىن ئالدى بىلەن قۇمۇلۇقتا تېپىلغىنى بۇخار خودات سۇلالىسىنىڭ ئوردىسى، ئېگىز مۇنار ۋە مۇستەھكەم قەلئە ئىچىگە قۇرۇلغان نۇرغۇن خانىلەرى بار. ئۇنىڭ ئىچىدە مىلادى Ⅲ ئەسىر ئەتراپىدا سېلىنغان بىر قىسىم قۇرۇلۇشلار بار. يەنە مىلادى Ⅵ ئەسىردىن كېيىن سېلىنغان يېڭى قىسىمى دەپ قارالغانلىرىمۇ بار. ئۇنىڭدىكى تام رەسىملىرى ۋە لاي ھەيكەل بىزەكلەر قاتارلىقلار ئېيتىشلارغا قارىغاندا Ⅷ ئەسىر ئەتراپىدىكى

نەرسىلەرمىش. بىراق كىشىلەرنىڭ بۇ جايدىكى تام رەسىم-لىرى قۇتايبا ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىدى دېگەن قارىشىمۇ خېلى قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە. بۇلارنىڭ IV—VI ئەسىر ئارىلىقىدىكى نەرسىلەر بولۇش ئېھتىمالى زور.

ئوردىنىڭ ھەرقايسى زالىنىڭ تورۇسى تۈپتۈز ئورنىتىلغان. يۇمىلاق تۈۋرۈكلەر قاتار تىزىلغان. ئوردىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەركىزدي چوڭ زال چۈشكەن ۋە تۆت ئەتراپىغا بېكىتمۈەتىلگەن ئۇزۇن ئورۇندۇقلار ئورنىتىلغان ئۆيلەر سې-لىنغان. قىزىل ساراي دېگەن ئۇزۇنلۇقى 80 مېتر، كەڭلىكى 12 مېتر كېلىدىغان چوڭ بىر زال. ئۇنىڭدىكى تام رەسىم-لىرى ئەتراپىغا تىزىلغان ئۇزۇن ئورۇندۇقلاردىن سەل يۇقىرىراقتىن باشلىنىدۇ. ئېيىتىشلارغا قارىغاندا، ئەسلى تۈرۈسقىچە سىزىلغانىكەنمىش. ھازىرقى قالدۇق تام رەسىملىرى ئۇزۇن ئورۇندۇقتىن ئىككى مېتر ئېگىزلىككە يېتىدۇ. بۇ تام رەسىملىرى يۇقىرى ۋە تۆۋەن بولۇپ ئىككى قىسمىغا ئايرىلىدۇ. تۆۋەنكى قىسمى پىلىغا مىنىپ ئوۋ ئوۋلاۋاتقان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭدا ھەربىر پىلنىڭ ئۈستىگە ئىككىدىن ئادەم مىنگەشكەن يولۋاس ياكى يىلپىزغا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە قاناتلىق غەلىتە ھايۋانلار بىلەن بولغان ئېلىشىش سىزىلىدۇ. بۇ خىل كۆرۈنۈش مەلۇم ئارىلىق قويۇلۇپ، ئۇدۇللا ئۇزۇلدۇرمەي سىزىلغان. پىلنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل. پىلغا مىنگەنلەر ئوردا خادىملىرى ۋە لەشكەرلەر. لەشكەرلەر يېنىك تون يېپىنچاقلىنىۋالغان، بۇ بىر خىل بايۇەچچىلەرچە كىيىنىش. ئۇلارنىڭ باش كىيىمىمۇ خۇددى

دى پادىشاھنىڭ تاجسىدەك كۆركەم ھەم قاملاشقان.

ئوردىنىڭ شەرقىي زالى ئۇزۇنلۇقى 17 مېتر، كەڭلىكى 11 يېرىم مېتر كېلىدىغان چوڭ زال. كىشىلەر بۇ پادىشاھنىڭ رەسمىي قوبۇل قىلىش زالى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. بۇ زالنىڭ تاملىرى تام رەسىملىرىگە توشقانىكەن. بىراق ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. پەقەت جەنۇبىي تام ۋە غەربىي تامدىكى بىر قىسىملا ساقلىنىپ قالغان. غەربىدىكى تام رەسىملىرىدىن ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيگەن چەۋەندازلارنىڭ ئات ئوينىتىپ سولدىن ئوڭغا كېتىپ بارغانلىقى ۋە سوقۇشۇۋاتقان كۆرۈنۈشنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

چوڭ زالنىڭ غەربىدىكى تام رەسىملىرىدە رەسمىي قوبۇل قىلىۋاتقان قەزغىن كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن تەختە راۋاندا ئولتۇرغان شەخسنى چالا ـ بۇلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ، شۇنىسى پەقەت شىم ۋە ئاياغ قاتارلىق ئاياغ قىسمىلا قالغان.

خۇرافشاھ ئوردىسى مىلادى XIII ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گۈللەنگەن، ئۇزۇن ئۆتمەي قەزىل قۇمغا غەرق بولغان. ئەرەبلەر بۇ جايىنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن بۇخارخۇداتنىڭ ئائىلىسى ھىماتقا ئېلىندى. بۇخارا شاھ ئوردىسىدا تۇرغان بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ سانى خۇرافشاھ ئوردىسىدا ياتقانلارغا يەتمەيدۇ.

مىلادى 783 ـ يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى بىنيات شاھ خۇرافشاھ ئوردىسىنىڭ بىر خانىسىدا ئۆزىنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرى بىلەن زىياپەت ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، بىر توپ چەۋەندازنىڭ يىراق تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئوردا ئالدىغا كېلىپ ئۇدۇل زىياپەت بولۇ-

ۋاتقان ئۆيگه كىرىدۇ ـ ده، گەپ ـ سۆز قىلماي بىنياتـ نىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى باغدات خەلىپىسى ئەل ماخداينىڭ بۇيرۇقى بىلەن قاتىللىق قىلغان.

بىنيات شاه شۇ ئوردا ئۆلتۈرۈلگەنمۇ؟ بۇمۇ يىپەك يولىدا هەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلەرنىڭ بىرى.

77. سەمەرقەنتنىڭ قوغۇشۇن تۇرۇبلىق سۇ يولى

مىلادى 712 ـ يىلى قۇتايبانىڭ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر يىلى بولدى. ئۇ ئالدى بىلەن خارەزمنى بويسۇندۇرـ دۇ. ئارقىدىنلا هېچبىر توسالغۇسىز سەمەرقەنتنى قورشايـ دۇ. ئەينى چاغدا، سەمەرقەنتنىڭ پادىشاهى گۇلاه ئىدى. تاڭ دەۋرىدىكى تارىخ كىتابلىرىدا ۋۇلېجا (乌勒伽) دەپ يېـ زىلغان. بۇ يەردە كىشىگە بۇرۇن بانچىكەنت مۇزېيىدا كۆرگەن مۇشۇ پادىشاهنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قويۇلغان تەڭگە پۇلـ لارنى ئەسلىتىدۇ. ئۇ، چوقۇم بۇخارا پادىشاهى جەمەتىگە ئوخشاش سوغدى تىلىدا سۆزلەيدىغان ساقاللىق ۋە كۆك كۆزلۈك خۇلاردىن بولسا كېرەك.

گۇلاه شاه سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى خېجى دۆـ لىتى (支赫国) (ئەرەبلەر چاج 察赤) دەيدۇ. هازىرقى تاشكەنت. تاڭ دەۋرىدىكى هۇججەتلەردە شي دۆلىتى (石国) دەپ ئېلىنىدۇ. مېنىڭ قازا بولۇپ كەتكەن گېنېرال ئىسمىلنىڭ بىر دوستۇم بار بولۇپ، ئۇ، شىنشې ناهىيىسىدىن ئىدى. هازىرغىچە يادىمدا بارکى، ئۇ دائىم ماڭا، مېنىڭ ئەجدادىم

قەدىمكى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنتتىن كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قانداشلىرىمىز ئىچىدە ھازىرغىچە غەربىي رايون ئادەملىرىنىڭ چىرايى ساقلىنىپ قالغان، دەيتتى. ئۇنىڭ قاش ـ كۆزلىرىدىن بۇ خىل ئالامەتلەر چىقىپ تۇراتتى. ئەگەردە بۇ راست بولىدىكەن، ئۇنداقتا ياپونىيىدە يىپەك يولىنى بېسىپ، جۇڭگودىن ياپونىيىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان تاشكەنت ئادەملىرىنىڭ بارلىقىدا شەك يوق. بۇ خىل ئېھتىمالنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئەرەبستاندا تاشكەنتتاي ئىسىملىكلەر خېلى ئۇچرايدۇ. ئىشوردانىيىدىمۇ بۇ خىل ئادەملەر جەملەشكەن بازارلار بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاشكەنتتىن كەلگەن بولۇپ، قايسى چاغلاردىدۇ مەككىگە ھەجگە بېرىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ۋە فەرغانە قاتارلىق جايلاردىن يارەم سوراپ قارشىلىق قىلماقچى بولىدۇ. بىراق ئاخىر تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. قۇتايبا قوزغىغان ھۇجۇم ناھايىتى تېز بولۇپ، خارەزمنى تېزدىن ئېلىپ، ئۇ يەردە شەھەر ساقلىغۇچى قىسىم قالدۇرۇپ، دەرھال سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا گۇلاھ بىلەن تىنچلىق ئورنىتىدۇ. تىنچلىق شەرتنامىسىنىڭ پۈتۈن تېكىستى ئەرەب تارىخىي كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان.

ئەينى زاماندىكى سەمەرقەنتنىڭ ئورنى ھازىرقى سەمەرقەنتنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئاخراشاپ چۆلىگە جايلاشقان. شەھەر رايونى شەھەرىستان دېيىلىدۇ. زەرەپشان دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى قۇرغاق تۆپىلىكنىڭ تۆت ئەتراپىغا ئېگىز سېپىل سېلىنغان. شەھەرنىڭ سىرتىغا سېپىلنى چۆرىدىتىپ خەندەك قېزىلغان. X ئەسىر ئەرەب

جۇغراپىيەشۇناسلىرى قالدۇرغان يازما خاتىرىلەرگە قارىغاندا شەھەرىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى قانالدا قوغۇشۇندىن ياسالغان يەر ئاستى سۇ تۇرۇبىلىرى بولۇپ، شۇ تۇرۇبا ئارقىلىق سۇنى كوچىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى چوڭ مەيدانغا باشلاپ، ئاندىن كوچىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سۇ يەتكۈزگەن. ئەرەبلەر بۇ جاينى ئىستېلا قىلىشتىن بۇرۇنلا بۇ خىل ئۇسكۇنىە مەۋجۇت ئىكەن. X ئەسىرگە كەلگەندە، ئاتەشپەرەسلەر بۇ خىل يەر ئاستى سۇ تۇرۇبىسىنى باشقۇرۇش ئىشىنى ئىشلىگەن. ئۇلار گەرچە يات دىندىكىلەر بولسىمۇ بۇ خىل باشقۇرۇش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن ئادەم بېشى بېجى تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىدىن خالاس قىلىنغان.

قۇتايبا بۇ جاينى ئىشغال قىلىشتىن بۇرۇنمۇ سەمەرقەنتلىكلەر مۇشۇنداق يەر ئاستى سۇ يولىغا تايىنىپ ياشىغان. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەرىستانىنىڭ تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، شەرق دەرۋازىسى چىنباب (جۇڭگو دەرۋازىسى) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يىپەك يولى ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن يىپەك ۋە باشقا بۇيۇملار سودىسى ئېلىپ بېرىشتىن قويۇلغان ئىسىم: شىمال دەرۋازا بۇخاراباب دەپ ئاتىلاتتى. بۇنداق ئاتاشتىكى سەۋەب، بۇ دەرۋازىدىن زەرەپشان دەرياسى بويلاپ غەربكە ماڭسا بۇخاراغا بارغىلى بولاتتى.

جەنۇبىي دەرۋازا قەشقەرباب دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئەلۋەتتە بۇ جايدىن چىقىپ قەشقەر ۋە تۆمۇر دەرۋازا ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىنىڭ كېچىكى تېرمىزغا بارغىلى بولىدىغانلىقىدىن شۇنداق ئاتالغان. قۇتايبا بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتىن تەخمىنەن 80 يىل ئىلگىرى راھىب شۇەنجۇاڭ چوقۇم مۇشۇ

دەرۋازا ئارقىلىق ھىندىغا كىرگەن بولسا كېرەك. بۇ دەرۋازا يەنە چوڭ دەرۋازا دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

غەربىي دەرۋازىنىڭ يەنە بىر ئىسمى نەۋباھارباب (يېڭى ئىبادەتخانا دەرۋازىسى). ئۇنىڭ يېڭى ئىبادەتخانا دەرۋازىسى دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپى، يېڭى ئىبادەتخانىدىن باشقا يەنە ۋىخارا دەيدىغان بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى بارلىقىدىن بولغان. ئەرەبلەر دەرۋازىنى باب دەيدۇ. دېمەك بۇ ئىسىملار ئەرەبلەر ئىستېلاسىدىن كېيىن قوللانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇندىن ئاۋۋال، بۇ جايدا ئىران تىلى قوللىنىلاتتى. شەھەر دەرۋازىلىرى دەرۋازا دېيىلەتتى.

قۇتايبا بۇ دۆلەتنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن شەھەرىستانىنىڭ شىمالىي تۆپىلىكىدىكى قەلئەدە كۈچلۈك قوشۇن تۇرغۇزىدۇ. گۇلاھ شاھ ۋە سەمەرقەنت سودىگەرلىرى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا شەھەرىستاندىن چىقىپ ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى خالەنكاز دېگەن يەردە يېڭى شەھەر قۇرغان.

78. سوغدىلار نېمە ئۈچۈن ئىچكى ئۇرۇش قىلغان

سەمەرقەنت شاھى گۇلاھ بىلەن ئەرەب سەركەردىسى تۇزگەن تىنچلىق بېتىمى مۇنداق بەلگىلەنگەن: سەمەرقەنت ھەر يىلى پادىشاھقا سوۋغا تاپشۇرۇش، كۈچلۈك سوغدى قوشۇنى بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇش، سوغدى ئەسكەرلىرى سەمەرقەنت شەھىرىدىن چىقىپ كېتىش كېرەك. شەھەر ستاندا مەسچىت قۇرۇش كېرەك، ۋەھاكازالار.

گولاھ شاھ ئالتە يىلدىن كېيىن تاڭ پادىشاھى شۈەنزۇڭغا يازغان خېتىدە ئەينى ۋاقىتتىكى سوقۇشتا

قۇتايبانىڭ سەمەرقەنتكە قىلغان ھۇجۇمىنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلغان. بۇ خەتنىڭ ئەسلى تېكىستى سوغدى تىلىدا يېزىلغان بولسا كېرەك. بىراق «دەۋان مۇئەسسەسىنىڭ ئەمەلىي پۇتۇكلىرى» 999 - جىلدتا خەنزۇچە تەرجىمە تېكىستى بار.

«بۇندىن ئالتە يىل بۇرۇن ئەرەب ئالىي سانغۇنى ئەمىر قۇتايبا چوڭ قوشۇن باشلاپ بۇ يەرگە كەلدى. بىز بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بىز دۈشمەنگە قاتتىق زەربە بەردۇق. بىزدىمۇ زور چىقىم بولدى. ئەرەب ئەسكىرى ناھايىتى جىق بولغاچقا، بىز ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمىدۇق. بىز شەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ قورغاننى قوغداپ تۇردۇق. ئەرەبلەر شەھەرنى قورشىۋالدى. (دۈشمەن) 300 تاش ئېتىش ھارۋىسى بىلەن سېپىلنى ئۇچ يەردىن تېشىۋەتتى. بىزنىڭ شەھىرىمىزنى باستۇرۇۋالماقچى بولدى. ئالىيلىرىنىڭ شەپقەت ياغدۇرۇپ بىر تۈركۈم خەنزۇ ئەسكەرلىرى ئەۋەتىپ، بىزنى بۇ مۇشكۈللۈكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشىمىزنى تىلەيمىز. (ئايىغى قىسقارتىلدى)».

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇتايبانىڭ ئىنسى باشلاپ ماڭغان ئالدىنقى قوشۇنىنىڭ ئۆزىدىلا 20 مىڭ ئادەم بار ئىكەن. ئۇنداقتا پۈتۈن قوشۇندا ئاز دېگەندە 60 — 50 مىڭ ئادەم بولۇشى مۇمكىن. تاش ئېتىش ھارۋىسى (ئەنگلىزچە Catapule. يەنى بىر خىل تاش ئېتىش قورالى) سەمەرقەنتنىڭ شەھەر سېپىلىنى ئۇچ يەردىن بۆسۈپ تاشلىغان. ئەينى چاغدا شەھەر سېپىلى سائىغاندا خەندەك كولاپ، خەندەكتىن چىقىرىلغان توپىلارنى دۆۋىلەپ سېپىل

قىلغان. بۇ خىل سېپىل ناھايىتى مۇستەھكەم بولسا كېرەك. ھازىرقى ئاخراشياپ خارابىلىقىدا ئۇنىڭ بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ كىشىگە شۇ چاغدىكى مەنزىرىنى ئەسلىتىدۇ.

گۈلاھ شاھ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى، سودىگەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سەھەرقەنتتىن ئايرىلىپ، سەھەرقەنتنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن تۆت فارسا (تەخمىنەن 24 كىلومېتىر) كېلىدىغان جايدا قايتا فرانكاز شەھىرىنى قۇرىدۇ. بۇ شەھەر زەرەپشان دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان.

قۇتايبا ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا راخمانىنى ھاكىم قىلىپ سەھەرقەنتتە قالدۇرىدۇ. ئۆزى ئەسكەر باشلاپ داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇ قوشۇننى ئىككى بۆلەككە بۆلىدۇ. ئىران مىللەتلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇننى چاج (تاشكەنت) گە ئەۋەتىدۇ. ئۆزى ئەرەبلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى باشلاپ، سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى فەرغانىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن قوقاننى ئىشغال قىلىدۇ.

قۇتايبا ئىستېلا قىلىنغان جاينىڭ خەلقىنى ناھايىتى چىڭ تۇتاتتى. ئەينى زامانىدىكى ئەرەب شائىرى مۇنداق يازغان:

ئولجا يىغىپ قۇتايبا بولدى كۈن - تۈن ئالدىراش،
تاغ مىسالى بايلىققا تولۇپ كەتتى ھەممە ياق.
كىيىدى خېشلا ئادىمى پادىشاھلىق تاجىنى،
تۈيۈپ - تۈيماي يېل سىرى قاراچاچقا كىردى ئاق.

سەمەرقەنتنى ئېلىش ۋاقتىدا قۇتايبا يېڭى بويسۇنـ
ۇرۇلغان بـۇخـارا ۋە خارەزمدىن ئەسكەر يـۆتـكـەيدۇ.
ۋلارنى ئۇرۇش مەيدانىغا ئاپىرىپ سەمەرقەنت ئەسكەرلىرىگە
الىدۇ. مەجبۇرىي يۆتكەلگەن بۇ ئەسكەرلەر ئابىد دېيىلىدىكەن.
ۋ سۆز ئەرەبچىدە بىر توپ قۇل دېگەن مەنانى بـېرىدۇ.
شۇ چاغدا بۇ دۆلەتلەردىكى خـەلقـنىڭ كـۆپـىنچىسى
ئۇلار (ئىران مىللىتى) ئىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ قـارىشىچە،
ۋ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى «ئۇرۇشپـەرەس» مىللەتلەردىن
ىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇ زاماندا بىر مـىللەتلىكلەر بىر ـ
مرىنى قىرغىن قىلىدىغان، قان بـەدىلىگـە قـان ئالىدىغان
ھررورلۇق كەيپىيات ئەۋج ئالغان. 500 يـىلدىن كـېيىن،
جىڭگىزخانمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا ئالدى بىلەن بـۇخارانى
مشغال قىلىپ، ئاندىن بۇخـارا ئەسكەرلىرىنى سەمەرقەنتكە
الغان. بۇ ھـەقىقەتەن تـارىخنىڭ قـايتا تـەكرارلـىنىشى.
تارىخشۇناس تاباردىنىڭ ئېيتىشىچە، سەمەرقەنت شاھى
ـۇلاھ بـۇ خىل قـەرىنداشلار ئارا قـىرغىنچىلىق بـولـۇپ
كەتكىنىگە قۇتايباغا نارازىلىق بىلدۈرگەن. لېكىن ھـېچبىر
ۇنۇمى بولمىغان.
ئۇنىڭدىن باشقا قـۇتايبا قـوشۇنى ئېچىدە «مـەرگـەن
وقياچىلار» دەپ ئاتالغان خـاللانغان قـىسىم بـارلىقى شـۇ
چاغنىڭ ئۆزىدىلا مەلۇم ئىدى. بۇ قوشۇننىڭ ئەسكەر سانى
10 مىڭدىن ئارتـۇق ئىدى. ئۇلار پـۈتـۈنـلەي ئوتـتۇرا
ئاسىيادىكى يەرلىك يۇقىرى تەبىقە پەرزەنتلىرىدىن تەشكىل
لەنگەن بولۇپ، مـەخسـۇس قـوغدىغۇچى قـىسىم سـۈپىتىدە
جەڭ مەيدانىدا جان تىكىپ جەڭ قىلىدۇ.

79. قۇتايبا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ؟ (1)

ئېيتىشلارغا قارىغاندا قۇتايبانىڭ چاج (تاشكەنت) قا ئەۋەتكەن قوشۇنى چاجنى ئىشغال قىلىپ، شەھەرنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. ئىسلام قوشۇنىنىڭ سىر دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىغا ئىستېلا قىلىشى شۇنىڭدىن باشلانغان.

ئۇنىڭدىن سىرت قۇتايبا ئۆزى باشلاپ ماڭغان قوشۇن فەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قوقاننى ئالىدۇ. ئاندىن كېيىن دەريادىن ئۆتۈپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ كاسان شەھىرىگە ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كىرىدۇ. بۇ مىلادى 713 - يىلى دەل تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ يىلنامىسىگە ئۆزگەرتكەن ۋاقىت ئىدى.

شۇ يىلى ئەرەبتىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر چاڭئەنگە يېتىپ كېلىدۇ. خۇددى يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئۇلار تەڭرىگە تىزلىنىپ سالام بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن چاتاق چىقىدۇ. ئەرەب تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، ئەلچىلەر مەملىكىتىگە قايتىپ بېرىپلا دەمەشقە بارغان. ئۇ يەردە زامانىسىنىڭ خەلىپىسى ئاۋۋالىد ئۇلارنى قوبۇل قىلغان. بىراق، بۇ ئەلچىلەرنى قۇتايبا ئەۋەتكەن. ئادەتتە ئۇلار دوستانە سودا ئالاقىسى ئورنىتىش مەقسىتىدە ئەۋەتىلگەن دەپ قارىلىدۇ.

قۇتايبا مېرۇنى (مارۇ) شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ،

713 - يىلنىڭ قىش پەسلىنى ئۆتكۈزگەن ئېھتىمالى بار. ئىككىنچى يىلى، ئۇ يەنە سىر دەريياسىغا يۇرۇش قىلىدۇ. بۇ قېتىم ئۇ ئۆزى چاج (تاشكەنت) غا كىرىپ، ئۇ يەرگە بازا قۇرۇپ قويۇپ، بۇ شەھەرنىڭ شىمالىي شەرق تەرىپىدىكى ئىسفىجاب① قا يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ جاي تاشكەنتتىن تالاسقا بارىدىغان يولنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىكەت، يەنى شۇ«نجۇاڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە قەيت قىلغان (白水城) شەھىرى.

بەزىلەر قۇتايبا ئىسفىجابتىن تالاسقا بېرىپ، بۇ يەردىن تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىغا كېلىپ، تۇرپان (ئېدىقۇتنىڭ غەربى) دىن قومۇلغا بارىدىغان يېپىك يولىدا داۋاملىق يۈرۈش قىلماقچى بولغان، دەپ قىياس قىلىشىدۇ. بۇ يولدا بۇرۇندىنلا سوغدىلار يۇرۇپ كەلگەچكە، يول بويى ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىلىرى بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قۇتايبا سوغدىلارغا ئىستېلا قىلىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتۇرغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى بىر تەرەپتىن سوغدىلارنىڭ سودا يولىنى قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەرنىڭ سوغدىلارغا تاجاۋۇز قىلىشىنى توسۇشتەك ستراتېگىيىلىك مەقسەتكە يەتكەن. بۇلار مەرھۇم دوكتور خامىلتون گىبىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان تەسەۋۋۇرى.

يەنە بىر خىل ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئومەۋى سۇلالىسىنىڭ شەرق ئەمىرى قۇتايبانىڭ بۇۋاستە باشلىقى،

① ئىسفىجاب ــ تالاسنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. يەنى ھازىرقى سايرام.

قوشۇمچە ئارقا تىرىكى ھاججاج، ھىندىغا يۈرۈش قىلىۋاتقان مۇھەممەد ئىبنىۋۇر قاسىم بىلەن قۇتايبانى جۇڭگونى ئىسلاھ قىلىشقا رىقابەتلىشىشكە سالغان. بۇنىڭ ئاساسسىز دېگىلى بولمايدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى تاڭ سۇلالىسى تەڭرىسىنى باش خان دەپ تونۇغان. گەرچە قۇتايبا بۇ جايلارنى ئىستىلا قىلىپ بولغان بولسىمۇ، ئاخىرى بىر كۈن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ھەل قىلغۇچ بىر جەڭ ئېلىپ بارمىغانلىقىنى مۇقەررەر ھالدا ئويلاپ يەتكەن.

بىراق، شۇ يىلى كەچ يازدا قۇتايبانىڭ ھىماسى ھاججاجنىڭ مۇسىبەت خەۋىرى يېتىپ كېلىدۇ. بۇ مەشھۇر ھاكىم ئاشقازان راكىدەك بىر خىل كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، ۋاھىتتا ۋاپات بولىدۇ. بۇ شۇ يىلى 6 - ئايدىكى ۋەقە.

80. قۇتايبا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلغانمۇ (2)

قۇتايبا ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ، ئۆز ئەھۋالىدىن ئەندىشە قىلىپ، ھەربىي ئىشلاردىن باش تارتىپ، ئالدىراپ - تېنەپ مېرۋى شەھىرىگە قايتىپ بارىدۇ. خەلىپە ئارۋالىد مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا تەسەللىي ۋە ئىلھام بېرىدۇ. بىراق ھاججاجنىڭ ئۆلۈمى بىلەن خۇراساندا داۋالغۇش پەيدا بولىدۇ. بارا - بارا قۇتايبانىڭ بۇيرۇقىغا قارشى

تۇرىدىغانلار چىقىشقا باشلايدۇ. ئېيتىشىلارغا قارىغاندا، ھاججاجنىڭ مۇسىبەت خەۋىرى كەلگەن كۈنى ئىراقنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلاردا ئالقىش سادالىرى كۆتۈرۈلگەنمىكەن.

ھاججاج كىشىلەر قەلبىدە شۇنچىلىك ۋەھىمە قوزغىغانكى، ئۇنىڭ مۇسىبىتى كىشىلەرگە خۇش خەۋەر بولغان. بۇ خىل ئەھۋال، بىنىنىڭ ئىبادەتخانىسىدا يۈز بەرگەن غەيرىي خەۋەر تارقالغاندا، ھەرقايسى جايلاردىكى باي تۆرىلەرنىڭ ھاياجانلىنىپ كەتكەن ئەھۋالىغا ئوخشىشىپ كەتسە كېرەك①.

مىلادى 715 - يىلى قۇتايبا ئائىلىسىنى مەرۋىدىن سەمەرقەنتكە كۆچۈرۈپ باردۇ. ئۇ يەنە ئامۇ دەريا‌سى كېچىكىدىكى قوغداش قىسمىنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، قوشۇن باشلاپ فەرغانىگە باردۇ. ئۇ خەلىپە ئارۇالىدىنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىدىن خەۋەر تاپقاچقا، ئەگەر خەلىپە تۇڭەپ - تاتىپ قالسا، تېخىمۇ چاتاق چىقىدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. چۈنكى قائىدە بويىچە، خەلىپەمنىڭ ۋارىسچىسى ۋالىدىنىڭ دادا بىر، ئانا بۆلەك ئىنىسى بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇ ئادەمنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى قەبىھ بولۇپ، ھاججاج بىلەن قۇتايبانى ئىچ - ئىچىدىن ئۆچ كۆرەتتى. چۈنكى ھاججاج قاتارلىقلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشىغا جېنىنىڭ بارىچە قارشى تۇرغان.

① 1582 - يىلىدىكى بىنىنىڭ ئىبادەتخانىسى ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ — ت.

شۇنىڭ ئۈچۈن قۇتايبا، سۇلايمان تەختكە ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن فەرغانىگە قىلغان ئىستېلاسىنى ئادا قىلىپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، قەشقەرگە كېلىپ تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى يىپەك يولىنى ئىشغال قىلماقچى بولىدۇ. ئەزەب تارىخچىسى تايبارنىڭ ئېيتىشىچە، قۇتايبا شۇ يىلى فەرغانىدىن قەشقەرگە قىلغان ئىستېلاسى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان. شۇڭلاشقا قۇتايبا تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىرگەن ئەڭ دەسلەپكى ئەرەب جىياڭجۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا 1200 نەچچە يىلدىن بېرى ھەممەيلەن شۇبھىسىز ئىشىنىپ كەلگەن. بىراق، 1921 - يىلى، 20 ياش چامىسىدىكى خاملىتون گىب شۇ يىلدىكى لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق ئىنستىتۇت ژۇرنىلىدا ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، قۇتايبانىڭ فەرغانىدىن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى.

گىب: شۇ يىلى 8 - ئاي يېكى 9 - ئايدا قۇتايبانىڭ قول ئاستىدىكىلەر توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ئۇنى فەرغانىدە ئولتۇرۇۋېتىدۇ، ئۇنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشىغا ھەرگىز ۋاقىت چىقمايدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئەرەبلەرنىڭ سۇلېغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكى توغرۇلۇق خاتىرە كۆرۈلمەيدۇ. بۇلار قۇتايبانىڭ يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان ئاساسىي دەلىل.

بۇ ئىككى خىل قاراشنى تېخى پۈتۈنلەي جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا تايبارنىڭ گېپىنىكىمۇ قىلچە ئاساسى يوق دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

قۇتايبا ھەققەتەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا بارغانمۇ ياكى جاسارەتلىك ئىرادىسىنى ئادا قىلىپ بولالمايلا ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ بۇمۇ يىپەك يولىدىكى تېخى ھەل بولماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. قۇتايبانىڭ تۇساتتىن ئۆلۈپ كېتىشى، ئۇنىڭ سىياسىي دۇشمنى سۇلايمانىنىڭ خەلىپە بولۇشى توغرىسىدىكى ئېلان چىقىرىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي يۈز بەرگەن.

81. ئەرەبلەر تاجاۋۇز قىلغان سەمەرقەنتنىڭ ئاقۇتتى قانداق بولدى

سەنگۈن قۇتايبا تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان سەمەرقەنت شەھىرى، كېيىنچە مۇھىم ئىسلام شەھەرلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە گۈللىنىدۇ. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تالاس ئۇرۇشىدا ئەسىرگە چۈشكەن تاڭ سۇلالىسى ئادەملىرى ئىچىدە قەغەز ياساش تېخنىكىسىنى بىلىدىغانلار بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسلام دۇنياسى بويىچە ئەڭ ئاۋۋالقى قەغەز ياساش زاۋۇتى سەمەرقەنتتە قۇرۇلدۇ.

خىلمۇ خىل قەغەزلەر ئىشلەپ چىقىرىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە خىرئاۋۇن قەغەزنىڭ سۈپىتى ھەممىدىن ئوبدان ئىدى. قەغەز كەشپ قىلىنىشتىن بۇرۇن غەربىي ئاسىيادا كىتاب ئاساسەن مىسىرنىڭ سامان قەغىزىگە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا قوي تېرىسىگمۇ يېزىلاتتى. خىرئاۋۇن قەغىزىمۇ سامان قەغىزىنىڭ ماكانىدىمۇ يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. ھازىرغىچە ئىسلام دۇنياسىدا تېپىلغان قەغەزلەر ئىچىدە خىرئاۋۇن قەغ

غەزى ئەك قەدىمىي قەغەز ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل قەغەز مىسىردىن قېزىپ چىقىلغان. ياسالغان ۋاقتى مىلادى 796 — 815 - يىللىرى. ئۇستىگە ئەرەبچە يېزىق يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سىرائىمان دەيدىغان قەغەزمۇ ئىشلەنگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ خىل قەغەز سىرائىمان بىن راشىدنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانمىش.

ئۇ« مىڭ بىر كېچە » دە چىقىدىغان ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى خارون ئەل راشىد دەۋرىدە خوراسان (ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى) مالىيە باشلىقى بولغان ئادەم. يەنە جاخار قەغىزىمۇ بار. ئۇ بارماق قەبىلىسىدىكى جاخارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. جاخار بولسا خارون ئەل راشىدنىڭ ۋەزىرى ۋە تۇغقىنى، « مىڭ بىر كېچە » دە خارون ئەل راشىد ئوتتۇرىغا چىقىقاندا جاخار بىلەن قازى ماسىل ئۇنىڭ دىن ئايرىلىمايدۇ. جاخار قەغەز ھەۋەسكارى ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت مەكتۇپلىرىنى ساماڭ قەغەزگە يېزىشتىن ئاق قەغەزگە يېزىشقا ئۆزگەرتىشنى تەكلىپ قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تارىخىي قەغەز، تاھىر قەغەز، نوپ قەغەز قاتارلىق قەغەزلەر بار. بۇ قەغەزلەرمۇ ئوخشاشلا قەغەز بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمىي شاھ - تۆرىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

قەغەز پارس تىلىدا كاغاز، ئەرەب تىلىدا كاغاد دەپىلىدۇ. مىلادى 935 — 969 - يىلىنچە مىسىرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، سۇرىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئىنھىدى سۇلالىسىنى مۇھەممەد بىن دېۋغۇز قۇرغان، ئۇنىڭ دادىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فەرغانىدە تۇغۇلغان. ئىنھىدى فەرغانە ۋە سوغدى يېرىدىكى پادىشاھ جەمەتىنىڭ نامى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

ۇ ئۆزىنى ئەل ئىشەنمىدى دەپ ئاتىغان. شۇنداقلا بۇ سۇلالە
نىڭ نامى ئىدى. بۇ سۇلالىنىڭ ۋەزىرى جاخاربىن ھىسابا
ھەمەرقەنت قەغەزىنى مىسىرغا ئاپىرىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن
ماھىرەدىمۇ قەغەز ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى ۋە قەغەز
نىڭ ئىسلىلىقى بىلەن داڭ چىقاردى.

شۇندىن كېيىن، قەغەز غەربكە تارقىلىپ ئىسپانىيىگە
يېتىپ بارىدۇ. ۋالېنسە بىلەن ئاركەنت ئارىلىقىدىكى خاتىبا
قەغەز زاۋۇتى ئىسپانىيە بويىچە ئەڭ قەدىمىي قەغەز زاۋۇتى
ھىسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، مەدەنىيەت ئالماش
قۇرۇشتا يۈكسەك تۆھپە قوشقان ۋە نۇرغۇن ئىختىراسلىق
ادەملەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقارغان ئىسلام شەھىرى
ھەمەرقەنت، تەخمىنەن 500 يىل گۈللەندى. مىلادى
1221 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇن باشلاپ بۇخارانى ئىشغال
قىلدى ۋە كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، كەينىدىنلا سەمەرقەنتكە
ھەجەللىك زەربە بەردى. ئامما ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ شەھەر
ئەدىمىي سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە قايتا قۇرۇپ
چىقىلدى. بۇرۇنقى كوچىلار چۆل - جەزىرىگە ئايلاندى. بۇ خا-
رابىنى، ھازىر قەدىمىي تارىخىي يازمىلاردا قەيت قىلىنغان
ھۆلان دېگەن يەردىكى پادىشاھ جەمەتىنىڭ نامىنى قوللىنىپ
ئافراشاپ دەپ ئاتايدۇ.

بۇ جايدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ىىر ئەسىردىن ئارتۇق
ۋاقىت داۋام قىلدى. مەلۇم قىلىنغانلىرى، مىلادى 1913 -
يىلى بىر قىسىم تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇق پارچىلىرى تېپىل
غان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇلارنىڭ ىىرەر پارچىسىمۇ ساق

لىنىپ قالمىغانمىش. مىلادى 1665 - يىلى بۇ جايدىكى 23-نومۇرلۇق قېزىش نۇقتىسى، يەنى Ⅶ ئەسىر سوغدىلار دەۋرىدىكى ئوردىدىن بەش خىل رەڭلىك تام رەسىمى تېپىلغان. بۇ، Ⅶ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سەمەرقەنت شاھى ۋارفۇمېن («يېڭى تاڭنامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى») دا (发呼拂) دەپ ئېلىنغان «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» دا (拂呼慢) دەپ ئېلىنغان، تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنى سوغدىيانە دۇتۇڭلۇقىغا تەيىنلىگەن) نىڭ ئوردىسىغا تۇخارىيىدىكى ساخانىيان دۆلىتىنىڭ ئەلچى ئۆمىكى ئوردىغا كىرىۋاتقان چېغىدىكى كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن رەسىم بولۇپ، رەسىمدە بېشىغا سۈمرۇغ پېيى قىستۇرۇلغان تاج كىيگەن، ئۇچىسىغا سېرىق رەڭلىك كىيىم كىيگەن، يېنىغا قىلىچ ئاسقان، قول قوشلاپ تازىم قىلىپ تۇرغان ئىككى ئادەم سەزىلغان. ئۇلار يىراق چاۋشىيەندىن كەلگەن مېھمانلار بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار كورىيە ئەلچىلىرى بولسا كېرەك. («چاۋشىيەن ئىلمىي ژۇرنىلى» جاۋجى 1951 - يىلى 7 - ئايدا تارقىتىلغان. 80 - سانىغا بېسىلغان. شۇڭا زې ژېيگۇاڭ، ماۋشويىنى ئىككىيلەن يازغان، سەرلەۋھىسى» ئافراشاپ شەھىرىدە قېزىپ چىقىلغان تام رەسىملىرىدىكى كورىيە ئەلچىلىرى»).

چاۋشىيەنلىكلەرنىڭ ئەۋلادى، بۈگۈنكى سەمەرقەنتتە يەنە خېلى بارىدەك قىلىدۇ. بۇ تام رەسىمى، شۇ دەۋردىن تارتىپلا قاتناش ئالاقىسى باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئافراشاپ پادىشاھ ئوردىسىدىكى تام رەسىملىرى يەنە، يېپەك يولىنىڭ چاڭئەنگە قاتناپلا قالماستىن، بەلكى چاۋ-

شیەن یېزىم ئارىلى بىلەنمۇ بەۋاستە تۇتاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

82. سۇغدى مەدەنىيىتىنى قامال قىلىپ تۇرغان بەشكەنت ۋە موك تېغى ھەققىدە رىۋايەت (1)

سەمەرقەنتتىن زەزەپشان دەرياسىنى بويلاپ شەرققە تەخمىنەن 60 كىلومېتر ماڭسا بەشكەنت شەھرىگە كېلىدۇ. ئارىلىقتا ئۆزبېكستان بىلەن تاجىكستاننىڭ چېگرىسى كېسىپ ئۆتۈلىدۇ. بۇ چېگرىدىن ئۆتكەندىلا تۇركىي مەدەنىيەتى بىلەن ئىران مەدەنىيىتىنىڭ پەرقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

بەشكەنت، بەش شەھەر دېگەن مەنىدە، ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب جۇغراپىيە كىتابلىرىدا ئۇ «بەش جاز» دەپ قەيت قىلىنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەتراپىدا تۇپراقلىرى مۇنبەت مېۋىلىك باغلار بارمىش. بۇ باغلاردا بادام، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلەر بارمىش. ئېتىزلار ئېرىق - ئۆستەڭ بويىغا جايلاشقانمىش. ھازىرقى بەشكەنت شەھرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۆپىلىكتە، قەدىمىي بەشكەنت شەھرىنىڭ كونا ئورنى بار. بۇ ئىككى تۆپىلىكتىن كىشىلەر بىرىنى پادىشاھنىڭ ئوردىسى، يەنە بىرىنى پايتەختە تۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ ئولتۇرىدىغان جاي دەپ قارىشىدۇ.

قۇتايبا سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلغاندا قەدىمىي بەشكەنتكە تەۋاسىتچۇ (ئەرەب تارىخچىلىرى تەۋاشانچى

دەپ ئاتايدۇ) ئىسمىلىك بىر سوغدى پادىشاھى ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

مىلادى 720 - يىلىنىڭ دەسلىپىدە ئەرەبلەرنىڭ ھۇجۇمىدا، بۇ پادىشاھ ۋە بەشكەنتتىكى، بارلىق شەھەر ئاھالىلىرى شەھەرنى تاشلاپ كېتىشتى. ئەينى چاغلاردا، بىر شەھەرنىڭ بۇ خىل سەۋەبلەردىن قۇرۇپ كېتىشى دائىم يۈز بېرىدىغان ئەھۋال بولسا كېرەك.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادى 637 - يىلى مۇسۇلمان ئەرەب قوشۇنلىرى پىرسىيە ئىمپېرىيىسى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ستايىشىفىنگە توساتتىن بۆسۈپ كىرگەندە، پادىشاھ يازدا چىرد III دىن تارتىپ پۈتۈن شەھەر خەلقىنچە قېچىپ كەتكەن. پۈتۈن شەھەردە ئىنسىجىن قالمىغان.

شۇنىڭدىن قارىغاندا، بەشكەنتكە ئوخشاش كىچىك پادىشاھلىقنىڭ پايتەختىنىڭ قۇرۇق قېلىشى، دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش ئىدى، يۇرتىدىن ئايرىلغان سوغدىلار توپ - توپ بولۇشۇپ سەرگەردانلىق تۇرمۇشى كەچۈرگەن. بۇ خىل ئىش، تاكى سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا ۋە ئەرەبلەرنىڭ ھۇججەتلىرىدە قەيت قىلىنغان، بۇنى يېقىنقى زامانىدىكى پەلەستىن مۇساپىرلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، بۇ جايدا شانلىق ئىسلام مەدەنىيىتى گۈلىنىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە سوغدى مەدەنىيىتى شۇندىن ئېتىبارەن زەئىپلەشتى.

بەشكەنتتىن نەچچە ئون كىلومېتر يىراقلىقتا زەر-
رەپشان دەريىاسى بار. بۇ دەريانى بويىلاپ شەرقتە يۇر-
گەندە دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا موك دېگەن بىر تاغ
بار. مىلادى 1932 - يىلى مۇشۇ تاغنىڭ ئېتىكىدىكى
شەھەر ئىزىدىن ئاجايىپ بىر نەرسە تېپىلدى.

بىركۈنى بىر پادىچى بالا شەھەر ئىزىدىكى قۇمىلۇقتىن
يىرىم سېۋەتتەك بىرنەرسىنىڭ چېقىپ تۆرغانلىقىنى كۆرىدۇ.
ئۇنى تارتىپ قارىسا دەل تالدىن توقۇلغان سېۋەت بولۇپ،
ئىچىگە نۇرغۇن قەدىمىي ھۆججەتلەر قاچىلانغانىكەن.

پادىچى بالا ئۇنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ. ھۆ-
كۈمەت نەق مەيدانغا دەرھال ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش
ئۆمىكى ئەۋەتىدۇ.

83. سوغدى مەدەنىيىتىنى قامال قىلىپ تۇرغان بەشكەنت ۋە موك تېغى ھەققىدە رىۋايەت (2)

ئالىملار شەھەر ئىزىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن،
نەتىجىدە قۇم دۆۋىسىدىن تېخىمۇ كۆپ قەدىمىي ھۆججەت ۋە
باشقا نەرسىلەرنى تاپىدۇ. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرى تېرىنگە،
بەزىلىرى تاختىغا، يەنە بەزىلىرى قەغەزگە يېزىلغان. بۇلار-
نىڭ ھەممىسى VIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە خاس
نەرسىلەر بولۇپ، كۆپىنچىسى سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان سوغدى
تىلىدىكى ھۆججەتلەر، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرەبچە،
تۈركچە ۋە خەنزۇچە يېزىلغانلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ
ئىچىدىكى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ھۆججەتلەر مىلادى

717 — 719 - يىللىرى يېزىلغان بولۇپ، بۇلار قۇتايبا ئۆلۈپ، نەچچە يىلدىن كېيىن يۇقىرىنىڭ يەرلىك ئەرەب ھاكىملىرىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپلار ئىدى. بەشكەنت پادىشاھى تىۋاستىچۇ شاھ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا مىلادى 722 - يىلى ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. موكتىكى تاغلىق شەھەر ئېھتىمال شۇ ئۆلگەن جاي بولسا كېرەك.

ئەرەب تارىخچىسى تايبارىنىڭ ھېسابلىشىغا قارىغاندا بەشكەنت شاھى تىۋاستچۇ (تىۋا شانچ) مىلادى 721- يىلى ئەتراپىدا ئۆز خەلقىنى باشلاپ ئابخار شەھرىگە كۆچۈش قىلغان. بۇ ئابخار شەھرى، ئېھتىمال ھازىرقى موك تېغىدا تېپىلغان شەھەر ئىزى بولسا كېرەك.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، بۇ شەھەرنىڭ مۇستەھكەم سېپىلى ھەممە مۇستەھكەم شەھەر مۇنارلىرى بولغان. قۇرۇلۇش ماتېرىيالىغا ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغان كېسەك ئىشلىتىلگەن. قەدىمكى ھۇججەتلەردىن باشقا، يەنە پۇل، تامغا، كۈمۈش ۋە مىستىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملار، ساۋۇت ـ دۇبۇلغا قاتارلىق نەرسىلەر، يىپەك رەخت ۋە پاختا رەختنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېرىگە ئوراغلان ياغاچ قالقان ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساۋۇت كىيگەن چەۋەندازلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ قورالنىڭ گەرچە ئۇچى بىلەن ئايىغ تەرىپى يوق بولسىمۇ، بىراق ئۇ شۇ دەۋرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان.

موك تاغ شەھرىدىكى سىزىش كىشىلەر ئۈچۈن بىر خىل

ردىبەتلەندۇرۇش بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى، تاجىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە ئەمگەر تاجى مۇزېيى قاتارلىقلار ئورتاق ھەمكارلىشىپ، پروفېسسور ئا. ي. يانكوۋسكىنىڭ رەھبەرلىكىدە مىلادى 1946-يىلدىن باشلاپ بەشكەنت قەدىمىي شەھىرىگە بولغان كەڭ كۆلەملىك قېزىش باشلىنىدۇ.

بۇ V ئەسىردىن باشلىنىپ VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇرۇلغان سوغدىلارنىڭ سېپىللىق شەھىرى ئىدى. ئۇ ئەرەبلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن تاشلىنىپ قېلىپ، قايتا گۈللىنەلمەي، غايىبانە بىر شەھەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر بۇلۇڭىدا غەپلەتتە قالغان. ئۇ پۈمپېي① غا ئوخشاش يالقۇن تاغ كۆلى ئاستىغا كۆمۈلگەن ئەمەس ھەمدە تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى شەھەرلەرگە ئوخشاش كۆچمە قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەنمۇ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بەشكەنتنى قېزىش نەتىجىسىدە، VI—VIII ئەسىر ۋاقتىدىكى خۇلارنىڭ شەھەر تۈرمۇشى ۋە مەدەنىيىتى كىشىلەر ئالدىدا نامايان بولغان. مەيلى ئورىدا ساراي ياكى خەلق ئۆيلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئۇلارنىڭ گۈللەنگەن دەۋردىكى ھالىتىنى ئەينەن كۆرسەتكەن. رەڭگارەڭ تام رەسىملىرى بار يەردىن 50 نەچچىسى تېپىلغان. نېمە ئۈچۈن بۇ خارابە XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئەسلى قىياپىتى بىلەن ساقلىنىپ كەلگەن؟ بۇ يېشىلمەي كەلگەن يەنە بىر سىر.

① پومپېي — ئىتالىيىنىڭ نابولۇس ئەتراپىدىكى قەدىمىي شەھەر، مىلادىدىن بۇرۇن VII ئەسىردە قۇرۇلغان، مىلادى 79 - يىلى، شۇ ئەتراپتىكى ۋېسۇۋى يالقۇن تېغى پارتلاش سەۋەبىدىن پوتون شەھەر كۆمولوپ كەتكەن.

8. يىپەك يولىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەت — ئالېكساندر ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئايالالار دۆلىتىگىچە

84. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ رىۋايىتى قەدىمىي ياپونىيىگە يېتىپ بارغانمۇ؟

يىپەك يولىنىڭ يىپەك ۋە باشقا ھەر خىل يەرلىك مەھسۇلاتلار توشۇلىدىغان قاتناش يولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دىن، سەنئەت ۋە ئىدىيە قاتارلىقلار ئالماشتۇرۇلىدىغان يول ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە ئايان.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خىلمۇ خىل رىۋايەتلەر مۇشۇ يول ئارقىلىق شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرقتە تارقىلىپ كەلگەن. بۇ توغرۇلۇق كىشىلەر شۇنى دەرھال ئېسىگە كەلتۈرۈشى مۇمكىنكى، ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ ئىش ئىزلىرى بىلەن توقۇلغان ئالېكساندر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر يىپەك يولى بىلەن ھەر يەرلەرگە تارقىغان.

ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ ئىش ئىزلىرى تەپسىلي

ایان قىلىنغان يازما خاتىرىلەر ئىچىدە، گرېك ئاررىئا-
وس① نىڭ يەتتە تومۇق «ئالېكساندرنىڭ يىراققا يۈ-
ۈش قىلىش خاتىرىسى» ئەڭ دەسلەپكىسى ھېسابلىنىدۇ.
اپتور مىلادى 95 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۇغۇلغان،
ىلادى 175 - يىلى قازا بولغان. بۇ كىتاب گەرچە
الېكساندر ۋاپات بولۇپ تەخمىنەن 400 يىلدىن كېيىن
يزىلغان بولسىمۇ، بىراق ئادەتتە ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىشەنچ-
لىك دەپ قارىلىدۇ.

بىراق ئوتتۇرا ئەسىردىكى پۇقرالار بۇ خىل كىتابلارنى
نچە ئوقۇمايتتى. لېكىن رىۋايەت شەكلىدە يېزىلغان ئالېك-
ساندر ھېكايىلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇيتتى. ئالېكساندرنىڭ
ۇستازى پەيلاسوپ ئارىستوتېل② نىڭ جىيەنى، ئىمپېراتور-
لىك يېقىن دوستى كاللىستېنىس③ نىڭ ئەسىرى مۇشۇ
ىلغا كىرىدۇ. كاللىستېنىس ئىمپېراتور بىلەن بىرگە يۈرۈش-
ە قاتناشقان. ئۇنىڭ بىلەن ھالاۋەتتە، جاپادا بىللە بولغان.
يىنچە ئىمپېراتورنىڭ بەزى قىلمىشلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ
زىنى ساماۋىلاشتۇرۇۋېلىشىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن،
ىلادىدىن بۇرۇن 327 - يىلى ئىمپېراتور تەرىپىدىن ئۆلۈ-

---

① ئارىستىئانوس (Arrianos تەخمىنەن 95 — 175 - يىلى) — گرېك تارىخشۇناسى — ت.

② ئارىستوتېل (Hristoteles مىلادىدىن بۇرۇن 384 — 322 - يىلى) — قەدىمىي گرېكلىنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە ئالىم. پلاتوننىڭ شاگىرتى — ت.

③ كاللىستېنىس (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن 370 — 327 - يىلى) — گرېك تارىخشۇناسى، ئالېكساندر بىلەن يىراققا يۈرۈش قىلغان.

تۆرۈۋېتىلگەن. كاللىستېنىس ئالېكساندرنى تەرجىمىھال شەكلىدە يازماستىن بەلكى ئۇنى ئۆزىنىڭ قەلبىدىكى بىر شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. بۇ ئېھتىمال كېيىنكىلەر كاللىستېنىسنىڭ نامى بىلەن يازغان نەرسە بولسا كېرەك. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى مىسرنىڭ ئالېكساندر شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق مەلۇم بىر گرېك ئەدىبى رەتلەپ چىققانىكەن.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ھېكايىلەر دەسلەپتە گرېك تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئىمپېراتورنىڭ ھايات چېغىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن. ئىمپېراتور ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ھېكايىلەر كۆپتۈرۈلۈپ تارقىلىشقا باشلىغان ھەمدە ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ بارا - بارا بېيىتىلىپ، رەڭگا رەڭ تۈس ئالغان.

شۇنىڭ بىلەن بۇ ھېكايىلەر يىپەك يولىدا تېزدىن تارقىلىدۇ ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارس تىلى (پەھلىۋى تىلى) ھىجرايى تىلى، سۇرىيە تىلى، ئەرەب تىلى ۋە ئېفىئوپىيە تىلى قاتارلىق ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىدۇ.

بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلغۇچىلار ئەسلى ئەسەرگە سادىق بولماستىن، بەلكى، ئۆز مەيلىچە ھەر خىل خىيالىي ھېكايىلەرنى قىستۇرۇپ ماڭغان. پارسلار ئالېكساندرنى پارسنىڭ دېسە، مىسىرلىقلار ئۇنى مىسىرلىقنىڭ ئېغىلى دەپ ئالېكساندرنى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئادىمى قىلىۋالغان.

ئەرەبلەر ئالېكساندرنى ئال ئىسكەندەر دەپ ئاتايدۇ ۋە ياكى «ئىككى مۈڭگۈزلۈك ئادەم» دەيدۇ. «قۇرئان» دىمۇ ئۇ توغرۇلۇق رىۋايەت بار.

ئالىكساندرغا ئائىت بۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ يىپەك يولىنى بويلاپ شەرقتىكى جۇڭگوغا تارقىلىپ بارغانلىقىنىڭ ئالامەتلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىيتىشلارغا قارىغاندا ھىندى، مالايا، تايلاند، ھىندونېزىيە قاتارلىق ئەللەرگىمۇ تارقالغان.

يېقىندا ئوكاموتوكېنچى ئەپەندى: ئالىكساندرنىڭ رىۋايەتلىرى، يىپەك يولىنى بويلاپ Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياپونىيىگىمۇ تارقىلىپ كىرگەن، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ توغرۇلۇق «ياپونىيە خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتىن دەلىل تاپقىلى بولىدۇ.

ئۇ دەسلەپتە ئاكىۋا (جاۋخې) 52 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى «كۈندىلىك خەۋەر» گېزىتىنىڭ مەخسۇس سانىدا «ئالىكساندر ياپونىيىگە كەلگەن» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. كېيىن يەنە باشقا گېزىت - ژۇرناللاردا ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى كۆپ قېتىم ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشلىرىنىڭ بىرى ساماۋى پادىشاھ تاكېنوكانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەۋردە دېگىزدىن ئۆتۈپ دونخېغا كەلگەن رېنا① شاھزادىسىنىڭ ئىسمى زۇلقەرنەيىن② بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن.

ئالىكساندرنىڭ رىۋايەتلىرى زادى شۇ ۋاقىتتا ياپونىيىگە تارقالغانمۇ؟ بۇنىڭ ئىچىدە ئەلۋەتتە يەنە نۇرغۇن

---

① رېنا — مىلادى Ⅲ — Ⅵ ئەسىرگىچە ئۆتكەن چاۋشىيەن يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى دۆلەت.

② «قۇرئان» دا ئالىكساندر زۇلقەرنەيىن دېيىلىدۇ. ئىككى مۇڭگۈزلۈك ئادەم دېگەن مەنىدە.

مەسىلىلەرنى ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ياپونىيە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان فرانسىيىلىك خەنزۇشۇناس لېۋى① بىلەن پورشىنىك بىكرىنگە قارىغاندا، ئالېكساندرىنىڭ رىۋايەتلىرى ھىندىغا Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تارقىلىپ كىرگەن. بانانىڭ «خارشاۋارد خانا تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا ئارىساچىدىكشا دەپ چىقىدىغان ئادەم ئالېنىڭ ساندرىنى كۆرىستىدۇ.

ئۇلار يەنە خارشانىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى شۈەنجۇاڭ ئۆزىنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سايا ھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا قەيت قىلغان غەربىي ئايالار مەملىكىتىگە ئائىت ئەھۋاللارمۇ ئالېكساندرىنىڭ رىۋايەتلىرىدىن كۆچۈرۈلگەن. دەپ بايان قىلىنغان.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، راھىب شۈەنجۇاڭ ھېچ بولمىغاندا ئالېكساندر ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى ياپونىيىگە تارقاتقان. چۈنكى «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سايا ھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتاب ياپونىيىگە ئالدىنبۇرۇن تارقالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۈەنجۇاڭنى بىۋاستە ئۇستاز تۇتقان ياپون لۇقلار ئىچىدە داۋجاۋدىن باشقا، ئاز دېگەندە يەنە ئىككىسى لەننىڭ ئىسمى بىزگە مەلۇم.

شۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭچە بۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ ياپونىيىگە تارقىلىپ كىرىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن،

① لېۋى Levi (1863 — 1935) — ھازىرقى زامان فرانسىيە شەرقشۇناسى ۋە بۇددىزم ئالىمى. جۈملە، ياپونىيە، چاۋشيەنى قاتارلىق جايلارغا كۆپ قېتىم بارغان — ت.

85. ئىمپېراتور ئالېكساندر ئاياللار دۆلىتىنى ئىستىلا قىلغانمۇ

راھىب شۇەنجۇاڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت قىلغۇچىلار»تە غەربىي ئاياللار دۆلىتىنى قانداق تەسۋىرلىگەن؟ مەزكۇر كىتابنىڭ XI بابىدا پارس ئەھۋاللىرىنى خاتىرلەپ كېلىپ مۇنداق يازغان: «فولىن (佛懔国) دۆلىتىنىڭ لايىزانتىيەن ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئاتالغۇ يەنە دە كىچىك ئاسىيانىمۇ كۆرسىتىدۇ) غەربىي جەنۇبتىكى ئالدا غەربىي ئاياللار دۆلىتى بار، دۆلەت ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى ئايال، ئەر كىشى يوق. بۇ يەردىن گۆھەر كۆپلەپ چىقىدۇ، بۇ دۆلەت فولىن(佛懔国) دۆلىتىگە يېقىن. شۇڭا ئۇلارچون فولىن شاھى ھەر يىلى بۇ دۆلەتكە ئەر كىشى يوللاپ بۇ يەردىكى ئاياللار بىلەن جۈپلەشتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ئادىتى، ئوغۇل تۇغۇلسا باقمايدۇ». غەربىي ئاياللار دۆلىتى شەرقىي ئاياللار دۆلىتىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. شۇڭلاشقا ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا ئاياللار دۆلىتى دېيىشلا كۇپايە. شەرقىي ئاياللار دۆلىتى توغرىسىدا «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» نىڭ 4 - جىلدىدا بايان قىلىنغان. ئۇ ھىمالايا تېغىنىڭ ئوتتۇرىسى، ئالتۇن شىمالىغا جايلاشقان. يەنى شىزاڭنىڭ بىر قىسمى ۋە، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇن، جەنۇبتىن شىمالىغا كەلگەن دۆلەت. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى سۇۋارناگوترا، يەردىن يۇقىرى سۇپەتلىك ئالتۇن كۆپ چىققانلىقى

ئوچۇن شۇنداق ئاتالغان. بۇ يەر غەربىي ئايالار دۆلىتىگە ئوخشاش ئاھالىسى پۈتۈنلەي ئاياللارلا ئەمەس ئەر كىشىلەرمۇ خېلى بار. بىراق ئايالارنىڭ ھوقۇقى چوڭ بولغانلىقى، تارىختىن بۇيان ئايالار پادىشاھ بولۇپ كەلگەنلىكى ئوچۇن ئايالار دۆلىتى دەپ ئاتالغان. بەزىدە ئايال پادىشاھنىڭ ئېرىمۇ پادىشاھ دەپ ئاتىلىدۇ، بىراق ھوقۇق تۇتمايدۇ. ئۇنىڭ داقتا ئەر كىشىلەر نېمە ئىش قىلىدۇ؟ ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەرلەر پەقەت ئۇرۇش قىلىش ۋە يېڭىرىش يېلىنىلا شۇغۇللىنارمىش.

غەربىي ئايالار دۆلىتى بولسا پەقەت رىۋايەتتىكىلا دۆلەت. بىراق شەرق ئايالار دۆلىتى بولسا شۇ ھەقتىكى دەۋرىدە ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولغان دۆلەت دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئايالار دۆلىتىنى مۇنداق ئىككى خىلغا ئىنچىكىلاش مۇمكىن: بىرى، پۈتۈنلەي ئايالار بار دۆلەت، يەنە بىرى، ئايالار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دۆلەت.

بۇنىڭ ئىچىدە، غەربىي ئايالار دۆلىتى ۋاھىب شۇ ھەقتىكى جۇاڭ ھىندىدا ساياھەت قىلىپ يۇرگىنىدە ئاڭلىغان ئىسپېرا تور ئالېكساندر ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمى بولسا كېرەك. خۇددى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىسپېراتور ئالېكساندر تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خاتىرىلەرنىڭ نۇرغۇن نۇسخىلىرى بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتە خېلى كۆپ پەرقلى بار. بۇ يەردە ئۇندىنىش بازىنىڭ 1889 - يىلى سۇرىيە قېلىدا ئېلان قىلغان ئەسلى نۇسخىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز: ئىسپېراتور ئالېكساندر پىرسىيىنى ئىستىلا قىلغاندىن

من، يىراققا يۈرۈش قىلىپ ھىندىستانغا يېتىپ كېلىدۇ ھەم
ئايالالار دۆلىتى (ئامازون)① گە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلارنى
بلىم بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ ئاھالىسى پۈ
لەي ئايال بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆكسىنىڭ يېرىمى ئايالالار
كىگە، يېرىمى ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي
للار دۆلىتىنىڭ پادىشاھى جاۋاب خەت قايتۇرىدۇ، جا
ب خەتنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنداق:

«بىزگە ھۇجۇم قىلغىنىڭلارغا چۈشلۈق پايدا كۆرەلمەي
ەر، شۇڭا چېكىنگىنىڭلار ياخشىراق. بىز ھەممىمىز ئايال
ىشىملىز بىلەن، بىراق جاسارىتىمىز ئەرلەرنىكىدىن كۈچ
ىكىدۇ، بىزنىڭ 280 مىڭ ئادىممىز بار. (بەزى كىتابلاردا
مىليون 400 مىڭ دېيىلىدۇ) دېگىنىمىز ئارىلىدا ياشايمىز،
ىتىمىزدە بىرمۇ ئەر كىشى يوق. ھەر يىلى ئات سويۇپ
ىس ۋە فاستو (ئوت ئىلاھى، ۋە مېتال تاۋلاش ئىلاھى)
ارلىقلار ئۈچۈن نەزىر ـ چىراغ قىلىمىز. نەزىر ـ چىراغ
كۈزگەندە بىز دېگىزدىن ئۆتۈپ ئۇياقتىكى ئەركىشىلەر
ىن توي قىلىپ 30 كۈن بىللە بولىمىز. بويىدا قالغانلار
ا نەسىچە شۇ يەردە بولىدۇ. ئەگەر قىز تۇغسا باققۇچىغا
الە قىلىپ قويۇپ ئۆزى ئارالغا قايتىپ كېلىدۇ، يەتتە
دىن كېيىن بالىنى قايتۇرۇپ ئەكىلىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن بىزنىڭ ئارالغا ھۇجۇم قىلماقچى بول
بىز 130 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى چەكمە سالىمىز. قال
لار ۋەتىنىمىزنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بىزنىڭ

① ئامازون ـــ گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئايال جەڭچىلەردىن تەركىب
تاپقان قەبىلە ـــ ت.

ئۇدۇل قىرغاقتا تۇرۇۋاتقان ئەرلىرىمىزمۇ ئارقا-تەرەپتىن بىزگە ياردەم بېرىدۇ. ئارىمىزدا كىمكى ئۇرۇشتا ئۆلسە جەسىتىنى ئارقا قايتۇرۇپ ئەكىلىمىز. ئەگەر دۈشمەن بىز تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىنسا، مانامەن دېگەن ئەركەكلەرنىڭ ئايالىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىشى نېمىدېگەن شەرمەندىلىك؟ دۈشمەن غەلىبە قىلغان تەقدىردىمۇ ماختىنىشقا ئەرزىمەيدۇ. چۈنكى مەغلۇپ قىلىنغانلار ئايالىلاردىنلا ئىبارەت، خالاس. شۇڭلاشقا، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىرى ئەۋزەلمىكەن. ئەگەر ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ ئۇرۇش قىلمىسىلا، بىز ھەر يىلى سىلىگە سوۋغا يوللايمىز».

ئالېكساندر خەتنى ئوقۇپ كۈلۈپ تاشلىغان ۋە مۇنداق جاۋاب خەت يازغان:

«تەكلىپلىرىڭىزگە يول قويمايمىز، ئارالدىن چىقىپ تەسلىم بولۇڭ ۋە قوشۇنىمىزغا بىر تۇرکۈم ئايال ئەسكەر ئەۋەتىڭ. شۇنداق قىلساڭلار ئادەم بېشىغا ئايدا بەش ئالتۇن تەڭگە تۇرمۇش پۇلى بىرىپ قوشۇنىمىزدا بىر يىل تۇرغۇزۇپ قايتۇرىمىز، شۇ چاغدا قايتۇرغانلارنىڭ ئورنىغا باشقا ئايال ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ ئالماشتۇرۇپ كېتىمىلە».

ئايالىلار دۆلىتى كېڭىشىۋالغاندىن كېيىن، ئىككىنچى پارچە جاۋاب خېتىنى يوللىدى. بىراق بۇ خەت ئالېكساندىرنى رازى قىلالمايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھ ئاخىر ئايالىلار دۆلىتىگە ئەسكەر چىقىرىپ جازا يۈرگۈزۈش قارارىغا كېلىدۇ. بىراق يۇرۇش جەريانىدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، ئات ئەسكەرلەر ئۈسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. يامغۇر توختىغان

غاندىن كېيىن، دەھشەت ئىستىق بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا قورقۇنچلۇق گۈلدۈرماما جاھانىنى بىر ئالىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پادىشاھ ئاياللار دۆلىتىنى شۇنچە كىلا كۆرەلمىگەن. ئۇ جايدا سوۋغا ـ سالاملارنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇ پەرسىيىگە قايتىپ كەتكەن.

86. رىۋايەتتىكى ئاياللار دۆلىتى قەيەردە

ھندىي ئوكيانىنىڭ ئەرەبىستانغا يېقىن جايىدا پۈتۈن لەي ئاياللار ياشايدىغان بىر ئارال بار. بۇ رىۋايەت خېلى ئۇزۇنغىچە تارقىلىپ كەلدى. دېگىزچىلارمۇ بۇ رىۋايەتكە ئىشىنەتتى.

يىپەك يولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان ماركوپولو، مۇشۇ رىۋايەتنىڭ گۇۋاھچىسى. ئۇ دادىسى ۋە تاغىسى بىلەن بىللە يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلەيخاننىڭ قول ئاستىدا ئون نەچچە يىل ياشىغان. ئۇلار توساتتىن ۋەتەنگە قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، دېگىز يولى بىلەن سەپەر قىلغان.

ئۇلار ھندىي دېگىز قىرغىقىدىن ئايرىلىپ قىز ماكدان پادىشاھلىقىنىڭ دېگىز ياقىسىنى بويلاپ ماڭىدۇ. ماركوپولو مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: قىز ماكدان ئۆزۈنىنىڭ پادىشاھى ۋە تىلى بار بىر دۆلەت. خەلقى مەبۇتقا چوقۇنىدۇ. قول سانائىتى ۋە سودا ئىشلىرى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ؛ كېمىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار دېگىز ۋە قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق مالىلارنى ھەرقايسى

جايلارغا ئاپىرىدۇ. ئۇلار گۆش، گۈرۈچ ۋە سۇت ئىستېمال قىلىدۇ» ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئەگەر قىز ماكداندىن يولغا چىقىپ، دېگىز يولى بىلەن جەنۇب تەرەپكە تەخمىنەن 500 مىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئىككى ئارالغا كېلىسىز، بۇنىڭ بىرى، ئەرلەر ئارىلى، بىرى، ئاياللار ئارىلى، ئىككى ئارال-نىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 30 مىل كېلىدۇ. بۇ ئارالنىڭ ئادەملىرى خرىستىئان دىنىغا چوقۇنىدۇ. بىراق ئۇلار كونا ئىنجىلنىڭ ئۆزىڭ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان؛ خوتۇنى هاسىلدار بولۇپ قالغاندا، ئېرى ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولۇشقا بولمايدۇ، خوتۇنى قىز تۇغۇپ قالسا، تۇغۇتتىن كېيىن 40 كۈنگىچە بىرگە بولۇشقا بولمايدۇ؛ ئەرلەر ئارىلى دەپ ئاتالغان ئارالدا پۈتۈنلەي ئەرلەر ياشايدۇ. ھەر يىلى 3 - ئايدا ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاياللار ئارىلىغا بېرىپ ئۈچ ئاي تۇرىدۇ. بۇ ھەر يىلى 3 - ، 4 - ، 5 - ئايلاردا بولىدۇ. بۇ ئۈچ ئاي ئىچىدە ئاياللار بىلەن ھاۋايى - ھەۋەس قىلىشىدۇ. ئۈچ ئايدىن كېيىن ئەرلەر ئۆز ئارىلىغا قايتىپ كېتىدۇ؛ قالغان توققۇز ئايدا تېرىقچىلىق، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ» (ئوتتۇرىسى قىسقارتىلدى). ئەرلەر ئارىلىدىن ئاياللار ئارىلىغا تەخمىنەن 30 مىل كېلىدۇ. ئەر - ئاياللار-نىڭ يىل بويى بىللە تۇرماسلىقىدىكى سەۋەب، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاياللار ئارىلىدا ئاشلىقنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقىدىنمىش. ئانىلار ئۆز ئارىلىدا بالىلىرىنى بېقىشىدۇ. ئەگەر قىز پەرزەنت كۆرسە ئانىسىنىڭ يېنىدا قالىدۇ. ئوغۇلمۇ يېتىپ، توي قىلىش يېشىغا يەتكەندە ئۇنى ئەرلەر ئارىلىدىكى ئۆز ئەرگە جۈپلاپ قويىدۇ. ئەگەر ئوغۇل پەرزەنت كۆرسە 14

یاشقا کىرگەندىن كېيىن ئانىسى ئۇنىڭ ئەزلەر ئارىلىدىكى دادىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتمۇبتىدۇ. ئېيتقىلارغا قارىغاندا، بۇلار-نىڭ ھەممىسى راستىش. (ئوتتۇرىسى قىسقارتىلدى).

ماركوپولو يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئايالار پەرزەنت بېقىش، ئۆز ئارىلىدىكى مېۋىلەرنى ئۇزۇشتىن باشقا ھېچ قانداق ئىش قىلمايدۇ؛ لازىمەتلىك بۇيۇملارنى ئەرلەر تەمىنلەپ تۇرىدۇ».

قىز ماكداش دۆلىتى ھازىرقى ئىرانىنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بويىغا جايلاشقان. ھىندىستاننىڭ مېكران دېگەن جايىغا يېقىن. بۇ جايدىكى شەھەر كېچ ئۇ يەر ئىسمى مېكرانىنى يەرلەشتۈرسە كېچ مېكران دەپ ئوقۇلىدۇ. كېچ مېكران-نىڭ قىز ماكدانىنىڭ يەرلىك شېۋىدە ئېيتىلىشى. بىراق يەنە بىر خىل قاراش بار: ئۇ بولسىمۇ دېڭىزدىكى ئەرلەر ئارىلى بىلەن ئايالار ئارىلىنىڭ ئورنى مېكران بىلەن سوكوترا تاقىم ئارىلىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ ئەرەبىستانىنىڭ جەنۇبىي دېڭىزدىكى كۆرنىيەنۇ ريا تاقىم ئاۋىلى بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، ئەرلەر ئارىلى ۋە ئايال-لار ئارىلى دەپ يۈرگەندىن كۆرە، كۆيدۇرۇپ چىقىرىلغان ئارال دېگەن مۇۋاپىقراق بولسا كېرەك. ھالبۇكى شۇنجۇاڭ-نىڭ خاتىرىسىدە يېزىلغان ئەرەبىي ئايالار دۆلىتى ۋە ئالېكساندرنىڭ رېۋايىتىدىكى ئامازۇن ئارىلى ئوخشاشلا ۋەيرانىچىلىققا ئۇچرىغان ئارالدۇر، خالاس.

XV ئەسىردىن كېيىن، پورتۇگالىيەلىك ۋاسكودې

گاما باشچىلىقىدىكى پاراخوت ئەترىتى ھىندى ئوكيانغا باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن، ئەرلەر ئارىلى، ئاياللار ئارىلى دېگەن رىۋايەتلەر ئاللىبۇرۇن يوقىغانىكەن.

ھەقىقىي ئەھۋال تەدرىجىي ئايدىڭ بولغاندىن كېيىن، ئەھلىيەت بۇ خىل ئاياللارنىڭ مەۋجۇت ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىندى.

جۇغرافىيەۋى بىلىملەرنىڭ ئېشىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ مېھرىنى ئۆزەلمەي ئىككەن نۇرغۇن خىياللارمۇ كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلدى، شۇ چاغدا ھەتتا ئەرلەر ئارىلى بىلەن ئاياللار ئارىلىنى ياپونىيەنىڭ خاچىجوجىما ئارىلى بىلەن ئاۋشىما ئارىلى دېگەن گەپلەرمۇ پولغان.

مىلادى 751 - يىلى يازدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان تالاش-تۇرۇشتا ئەرەبلەرگە ئەسىرگە چۈشكەن تاڭ سۇلالىسىدىن بولغان دۇ خۇەن ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىدە: «غەربتە يەنە ئاياللار دۆلىتى بار دەپ ئاڭلىدىم. ئۇلار ئۆزىگە سۇ يۇقتۇرۇۋالسا پەرزەنت كۆرەرمىش» دەپ يازىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەردىكى ئاياللار سۇغا يولۇقسلا پەرزەنت كۆرەرمىش، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرلەر ھاجەتسىز ئىكەن. ئوتتۇرىدىن باشقا ئەرەبلەرنىمۇ ئافرىقا قوملۇقىدىكى بوستانلىقلاردا پۇتۇنلەي ئاياللار ياشايدىغان دۆلەت بار ئىكەن. ئۇلار بۇلاق سۈيىگە يولۇقسلا پەرزەنت كۆرەلەيدىكەن دېگەن رىۋايەت بار.

87. شەيتان بازار ـ سۈگۈت سۈدىكى ماللار يىپەك يولىنى گۈللەندۈردىمۇ (1)

دۇ خۇەننىڭ سەپەر خاتىرىسىدىن يەنە بىر مىسال ئالايلى. ئۇنىڭ «سەپەرنامە» دېگەن كىتابىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن:

«غەربىي دېڭىزدا بىر بازار بار. مېھمان بىلەن ساھىبخان ئۆزئارا يۈز كۆرۈشمەيدۇ. مەن بارغاندا قارشى تەرەپ كېتىپ قالدۇ. قارشى تەرەپ كەلسە مەن كېتىپ قالىمەن. ساتقۇچى مالنى ئالدى بىلەن ئەكىلىدۇ. سېتىۋالغۇچى كېيىن ئارقىدىن ھەق بېرىدۇ. ئۇمۇمەن ھەقنى مالنىڭ يېنىدا قويۇپ قويىدۇ. ھەق قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئاندىن مالنى ئەكىتىشكە بولىدۇ. بۇ بازار شەيتان بازار دەپ ئاتىلىدۇ».

بۇنداق سودىلاشقۇچىلار ئۆزئارا كۆرۈشمىسىمۇ مالنى تىزىپ قويۇش ئارقىلىق سودىلىشىۋېرىدۇ. تىل ئوخشاشمايدىغان جايلاردا بۇنداق سودىلىشىش ئېھتىمال قولايلىق بولسا كېرەك.

غەربىلىكلەر بۇنداق سودىلىشىشنى سۈكۈت سودا دەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ خىل سودا ناھايىتى بۇمۇلاشقانمىش.

سەھرايىكەبىرلىك جەنۇبىدىكى نېگىر دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىمىنىڭ غەربىدىكى سۇدان قەدىمدىن ئالتۇن چىقىدىغان مەشھۇر جاي ئىدى. ئالتۇن ۋە پىل

چىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئەزەبلەرنىڭ زور كۆلەملىك كىنا-
ۋانلىرى مىلادىي VII — VIII ئەسىردىن باشلاپلا سەھرايىكە-
بىرنى كېسىپ ئۆتۈپ بۇ يەرگە كەلگەن.

ئۇ يەردىن ئالتۇن چىقىدىغان بولغاچقا يەرلىك نېگىرلار
ئالتۇن قېزىش ئۇسۇلىنى مەخپىي تۇتۇپ، چەتتىن كەلگەن
مەرگە ھەرگىز ئاشكارىلىمايتتى. ھەتتا ئالتۇن خۇددى مېھرەت
گىياغا ئوخشاش يەردە ئۆسىدىكەن. ئۇنى يەردىن يۇلۇۋالسىلا
بولىدىكەن دېگەندەك سۆز - چۆچەكلەرمۇ بولغانكەن.

لېكىن نېگىر دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىمىدا
ئاشتۇزى كەمچىل بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا كارۋانلار
ئەگەر سەھرايىكەبىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاشتۇز چىقىدىغان
يەرگە بېرىپ، ئاشتۇزنى تۆگىنگە ئارتىپ ئۇ يەرگە ئاپىت
رالىسا، قارشى تەرەپ ئالتۇن بىلەن ئالماشتۇرۇشقا رازى
ئىدى. بۇرۇن ھەتتا تۇز بىلەن ئالتۇن تەڭگە - تەڭ تېگىپ
شىلىدۇ دەيدىغان رىۋايەتمۇ بار ئىدى.

بىراق، سودىلىشىش ئۇسۇلى تامامەن سۈكۈت سودا
بولاتتى. يەنى شەيتان بازار دېگەن شۇ. ئەرەب سودىگەر-
لىرى تۇزنى بەلگىلەنگەن جايغا قويۇپ كېتىپ قالاتتى.
ئەتىسى ئۇ يەرگە بارغاندا نېگىرلارنىڭ تۇزنىڭ يېنىغا
ئالتۇن قويۇپ قويغىنىنى كۆرەتتى. ئەگەر بۇ ئالتۇنلار
تۇزنىڭ قىممىتىگە تەڭ كەلسە، ئۇنى قوبۇل قىلىپ، تۇزنى
ئۆز جايىغا قويۇپ قويسىلا بولاتتى. ئەگەر ساتقۇچى ئالتۇننى
كەم كۆرسە ئىككى خىل ئەرسە ئۆز پېتى قويۇپ قويۇلاتتى.
يەنە بىر كۈن ئۆتكۈزۈپ كەلگەندە ئادەتتە ئالتۇن ئاۋۋال
قىدىنى كۆپەيتىپ قالاتتى. مانا مۇشۇنداق قىلىپ ئىككىلى

تەرەپ يۈز كۆرۈشمەي تۇرۇپ سودىنى پۈتتۈرەتتى.

نېگىرلار مەخپىي تۇتقان ئالتۇن چىقىدىغان جاي، ئەرەبلەرنىڭ خاتىرىسىدە ۋانكارا دەپ يېزىلغان. ئافرىقىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن بۇ ئالتۇنلار شۇ زامانىدىكى پايتەخت باغداتنىڭ گۈللىنىشىگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشقان. ئابباسىلار سۇلالىسى گۈللەنگەن دەۋردە ھەرقايسى خەلىپىلەر بۇزۇپ چاچقان ئالتۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى دەل مۇشۇنداق ئاشتۇزغا تېگىشىش ئۈسۈلى بىلەن سەھرايىكە بېرىدىن تۆگىگە ئارتىپ كېلىنگەن.

بۇ خىل سەھرايىكەبىرىدىن چىقىدىغان تاشتۇزغا غەربىي سۇدانىنىڭ ئالتۇنلىرىنى ئالماشتۇرۇش سودىسى، ھېچ بولمىغاندا XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە داۋام قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سانى 20 مىڭ تۇياق تۆگىگە يېتىدىغان زور كۆلەملىك كارۋان قوشۇنى ئەينى ۋاقىتتا بۇ چۆل - جەزىرىدە ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇرغان. بىراق، بۇرۇنقى سۈكۈت سودا ئېلىپ بارىدىغان ئادەت قاچانلاردىندۇ ئۈزلۈكسىدىن يوقاپ كەتكەن.

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن دۇ خۇەن ئىراقنىڭ كوخا دېگەن يېرىدە قاماقتا ئىدى. ئۇ يەردە بۇ خىل ئاجايىپ سودىلىشىش ئۇسۇلىنى ئاڭلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنى ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» سىگە خاتىرىلەپ قويغان.

ئەمەلىيەتتە، مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرىلا، ھېرودوت كاتاگولىقلاردىن سەھرايىكەبىرنىڭ ئېچكىرىسىدە ئالتۇنغا مۇناسىۋەتلىك سۈكۈت سودا يولىدىغانلىقىدىن خەۋەر

تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ «تارىخنامە» سىنىڭ 4 - جىلدىدا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرە قالدۇرۇلغان. شۇنىڭدىن بۇ خىل سودىنىڭ خېلى بۇرۇندىنلا بارلىقىنى كۆرۈۋېلىش بولىدۇ. كېيىن 2000 يىلچە ۋاقىت ئۆتۈپ XV ئەسىرگە كەلگەندە ۋېنتسىيەلىك دېگىز كەزگۈچىسى گاما ھىندىستانغا بارغاندا (1432 - يىلىنىڭ ئالدى كەينىدىن 1477 - يىلىنىڭ ئالدى كەينىگىچە) مۇ ئەرەب ۋە پارس سودىگەرلىرىدىن بۇ خىل سودىنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى ئەھۋالنى ئاڭلىغان ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۈزىنىڭ «نەگىرلار دۆلىتىگە دەسلەپكى ساياھەت» دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزگەن. XIII ئەسىردە ئۆتكەن گېئوگراف ياقۇتنىڭ قەيت قىلىشچە غەربىي سۇدانىنىڭ ئالتۇن چىقىدىغان يېرىدىكى ئاھالىلەر قېپ - يالىڭاچ ھالەتتە، غار ئىچىدە ياشايدىكەن. سىرتقا ناھايىتى ئاز چىقىدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەرەب سودىگەرلىرى دۇمباق چېلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرەرمىش، بىراق قارشى تەرەپ ئۆزىنى كۆرسەتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئالتۇننىڭ قەيەردە چىقىدىغانلىقىنى ئۇلار زادىلا بىلەلمىگەن.

88. شەيتان بازار — سۆكۈت سودىدىكى مالال

يىپەك يولىنى گۈللەندۈردىمۇ (2)

يىپەك يولىدىمۇ شەيتان بازار (سۆكۈت سودا) بولۇپ ئۆتكەندەك قىلىدۇ. سۆكۈتىەن شۇنەننىڭ ئېيتىشچە، مۇنداق مە-

ئومان بۇلغان: «سىلادىدىن بۇرۇن I ئەسىردە رىملىقلار بىلەن جۇڭگولۇقلار پارتاۋا (ئارسالك) دېگەن مەلۇم يېرى دەريا بويىدا سۆكۈت سودا ئۇسۇلىدا يېپەك سودىسى قىلغان. ئەسىر VI ئەسىردە ئېغىزىپىيىدىمۇ ئالتۇن سۆكۈت سودىسى بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. تا يېقىنقى دەۋرگىچە ئافرىقىنىڭ كونكودا ئولتۇرۇشلۇق پىگمى مىللىتىدە بۇ خىل ئادەت ساقلىنىپ كەلگەن.

جۇڭگودا ئەڭ بۇرۇن تارقالغان بۇ خىلدىكى ھېكايە، يەنى يېپەك يولى بىلەن چېتىشلىق بولغان، ئۇ بولسىمۇ شەرقىي جىن دەۋرىدىكى فا شىيەننىڭ خاتىرىلىرى. فا شىيەن يېپەك يولىنى بويلاپ ھىندىستانغا بېرىپ سەيلۇن (سىرلانكا) دىن دېڭىز يولى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەن. ئۇ سەيلۇننى شىرلار دۆلىتى دەپ ئاتىغان. ئۇ يەردە كۆرگەن ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ «بۇددا ئېلى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق قەيت قىلغان: «ئۇ دۆلەتتە ئەسلى ئادەمزات يوق. يولۇپ، جىن ـ شەيتان ۋە ئەجدىھا ياشايدۇ. ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى بۇ يەرنى ئورتاق سودا بازىرى قىلغان. سودا بولغاندا جىن ـ شەيتانلار ئۆزىنى كۆرسەتمەيدۇ. لېكىن قىممەتلىك بۇيۇملارنى چىقىرىپ باھاسىنى بېكىتىپ قويىدۇ. سودىگەرلەر شۇ باھا بىلەن مال سېتىۋالىدۇ. سودىگەرلەر ئۆزۈلمەي قاتناپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ھەرقايسى ئەل خەلقى بۇ يەرنى ياخشى دەپ ئاڭلاپ بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر چوڭ دۆلەت بولۇپ قالغان». سەيلون دۇنيا بويىچە كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان گۆھەر چىقىدىغان يەر. ئەلۋەتتە، سودىگەرلەر بۇ يەرگە بەك ھەۋەس قىلىدۇ ـ دە،

ئەلۋەتتە. يۇقىرىقى رىۋايەتتە، بۇ جايدا ئەسلى ئادەمىيزات يوق ئىدى، پەقەت جن ـ شەيتان ۋە ئەجدىھالار ياشايتتى. سۆكۈت سودا ئىلىپ بېرىلاتتى دەپ ناھايىتى قىزىقارلىق سۆزلەنگەن. قارىغاندا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پەقەت جن ـ شەيتانلا ئوخشايدۇ. ئەجدىھا قاتناشمىغان بولسا كېرەك. يىراق ئەپسانىلەردە ئەجدىھا ئاغزىدىن ئۇنچە ـ مەرۋايىت چىقىرالايدۇ، دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇ خىل سۆكۈت سودىغا قاتناشقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەلۋەتتە، بۇلار پەقەت ئەكەدىمىي دەۋردىكى رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. فا شىيەن V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە بۇ ئاراللىغا كېلىپ ساياھەت قىلىپ، ئاندىن رىۋايەتنى تارقاتقان. ئەمما ئىبنى باتتە سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ بۇنداق ئالىيجانابلىقى خىسلىتى بولمىسا كېرەك.

فا شىيەندىن كېيىنكى تەخمىنەن ئىككى يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن دۇخۇەنمۇ ئىراقنىڭ كوخا دېگەن يېرىدىن ۋەتىنىگە قايتىش يولىدا شىرلار دۆلىتى (سەيلۇن) غا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە» سىدە ئەسىرىدە بۇ دۆلەتنىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ چىرايى پۈتۈنلەي خۇلارغا ئوخشايدۇ. جەنۇبتىكىلەرنىڭ چىرايى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەپ يازغان. بۇ ناھايىتى قىزىقارلىق كۆزىتىش. چىرايى خۇلارغا ئوخشايدۇ دېگىنى ئورا كۆز، قاڭشالىق ئارىئانلار تىپىدىكى ئادەملەر؛ چىرايى قورقۇنچلۇق دېگىنى، بۇرۇنقى دالوپسالار بىلەن ھازىرقى تايىھرلاردا ئورتاق بولغان قارائۆكلۈك ۋە قىشقا ـ قابىل تەن قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، كېيىنكىسى

بۇ جايىنىڭ ئىپتىدائىي خەلقلىرى، چىرايى خۇلارغا ئوخشايدىغانلار بولسا، كېيىنچە بۇ ئاراللىقنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار قا شىمۇن دېگەن جەنۇبىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاۋرىسەتسە كېرەك.

سەيلۇندىكى شەيتان بازار دېگەن بىر قەدىمىي رېۋايەتنى ئەلۋەتتە. بىراق، تا 1330 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىلىرىدىكى سىبىرىيىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا شەيتان بازىرى مەققىدىكى رېۋايەتنىڭ يەنىلا تارقىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغانلار بولغان. بۇ كىشى يىپەك يولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بار ماراكەش شەيياھى ئىبنى باتتۇتا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى زاماندا ئۇ ئوردىغا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىمىدىكى قىپچاق خانلىقىنىڭ پايتەختى سارايىنى سايا‌ھەت قىلغان. ھەمدە ئوردىغا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ئون كۈنلۈك مۇساپە يىراقلىقتىكى جايغا بارغان. ئۇ جايدا بولغار دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغار بار ئىكەن. بولغاردىن چانا بىلەن شىمالغا سەپەر قىلسا قاراڭغۇلۇق دۆلىتىگە بارغىلى بولىدىكەن. بىراق بېرىشقىلا 40 كۈن كېتىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يول ناھايىتى جاپالىق ئىكەن. ئۇ يەرگە بارىدىغان دېگەندىمۇ ھېچبىر ھاسىلاتى بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەرگە بارمىغان.

بۇ پەردە دېيىلگەن قاراڭغۇلۇق دۆلىتى قارىغاندا شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىكىگە يېقىن جايلارنىڭ قىش پەسلىدىكى قاراڭغۇلۇق كۆرىنىشلىگەن ئەلۋەتتە. ئۇ يەرگە پەقەت

ئېسىل ئىت قوشقان بىرەر يۇز چىنلىسى بار بىر سودىگەرنى لەۋلا بېرىپ سودا قىلالايدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سودىگەرلەر قىزاڭغۇلۇق دۆڭ تىگە بارغانمىش، ئۇلار ئاپىرغان تاۋارلىرىنى مەلۇم بىر جايغا قويۇپ ئۆز لاگىرىغا قايتىپ كەلگەن. 2 - كۈنى ئۇ يەرگە بېرىپ قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تاۋارلىرى يېنىدا قارا بۇلغۇن، سىبىرىيە چاشقىنى، ئاق بۇلغۇن قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرى بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەگەر سودىگەرلەر بۇ سودىنى ياپ كۆرسە ئۇنداقتا بۇ تېرىلەرنى ئەكەتمەس بولىدۇ. ئەگەر مالنىڭ يېنىدىكى تېرىلەرنى ئاز كۆرسە ئۇنداقتا، ئۇنىڭغا چېقىلمىسا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قارشى تەرەپتىن، تېرىنى قوشۇپ قويىدىغانلارمۇ بولىدۇ، ئەكىتىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. بىراق، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، سودىگەرلەر قويۇپ قويغان مالالار ئۆز جايىدا تۇرۇۋېرىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ سودىسى مانا شۇنداق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەمما سودىگەرلەر بىلەن سودىلاشقۇچىلار زادى جىن - شەيتانمۇ ياكى ئادەممۇ؟ بۇ ھەقتە ئۇلار زادى كۆرۈشۈپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تېگى - تەكتىگە يېتەلمىگەن. ئەلۋەتتە، ئاق بۇلغۇن تېرىسىگە ئوخشاش تېرىلەر دۇنيادا ئەڭ ئېسىل تېرە ھېسابلىنىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭدىن تىكىلگەن پەلتو 1000 ھىندى ئالتۇن تەڭگىسى ياكى 250 مارا كەش ئالتۇن تەڭگىسىنىڭ قىممىتىگە تەڭ كېلەرمىش. مەيلى ئالتۇن بولسۇن ياكى بۇلغۇن تېرىسى بولسۇن، ئىككىلىسى قىممەت بۇيۇملار. بىراق سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ سودا ئەخلاقىغا رىئايە قىلغان: گەرچە ئۇلار

ئۆزئارا يۆز كۆرۈشمىسىمۇ، بىر - بىرىنىڭ تىلىنى ئۇقمىسىمۇ، بىراق ئىككىلا تەرەپ ئوبدان مۇئامىلىدە بولغانلىقى ئۈچۈن سودا ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىقى بىلەن ئاخىرلاشىدۇ.

89. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەددىچىن سېپىلى ياسىتىشى (1)

سەددىچىن سېپىلى، ئەلۋەتتە، جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ، يايلاقتىكى چارۋىچى خەلقنىڭ، يەنى ئاتلىق كۆچمەنچىلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن ياسىغان. بىراق، ئاسىيادا يەنە بىر سەددىچىن سېپىلى بار. ئۇنى پىرسىيە ساسانىلار سۇلالىسى يۇقىرىقىغا ئوخشاش مەقسەتتە كاۋكاز تېغىنىڭ جەنۇبىدا ياسىغان.

سەددىچىن سېپىلىمۇ نەتىجىدە پۈتۈپ چىقمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى سەددىچىن سېپىلى دائىم ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىدۇ. ئالېكساندر تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە، ئىمپېراتور خەلقنى شىمالدىن كېلىدىغان بەدۋىيلەر — يەجۇج - مەجۇج لەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن سەددىچىن سېپىلى ياساتقان دېيىلگەن.

سۇرىيە تىلىدا تارقالغان ئالېكساندر تۇغرىسىدىكى ھېكايىلەردە يەجۇج - مەجۇج ھونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلگەن. شۇنىڭدىن قارىغاندا رىۋايەتتىكى ئالېكساندر ياساتقان سەددىچىن سېپىلى ئېھتىمال جۇڭگودىكى سەددىچىن سېپىلىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق دائىم پارسلار ياسىغان سەددىچىن سېپىلى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىدۇ. مۇزكو

پولو كاۋكازدىكى ئۇزۇن سېپىلنى ئالېكساندر ياساتقان ئۇزۇن سېپىل دېگەن.

ئالېكساندر نېمە ئۈچۈن سەددىچىن سېپىلى ياسىتىدۇ؟ رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ پىرسىيە ۋە ھىندىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئۆز كۆزى بىلەن پۈتۈن جاھاننىڭ ۋەزىيىتىنى كۆرمەكچى بولغان. ئەينى زاماندا، ئۇ غەربتىكى كۈنپېتىش تەرەپتىن شەرقتىكى كۈنچىقىش تەرەپكىچە بولغان جايلارنى كېزىپ بولغان. ئۇ شىمالنىڭ ئەڭ چېتىگە بېرىشقا بەلباغلىغان. شىمالنىڭ ئەڭ يىراق تەرىپىدە، قىيالىرى تىك كەلگەن، ئادەمزات چىقالمايدىغان ئىككى تاغ بار. بۇ ئىلاھى تاغنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئادەملەرنى ئايرىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ياسىغان تەبىئىي توسالغۇسى. تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى يەرلەرگە ھونلار، يەجۇج ـ مەجۇج لەر ۋە ناۋارلار قاتارلىق جەمئىي 22 پادىشاھ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىكەن.

بەزەن ھونلارنىڭ كۆزلىرى كۆپكۆك بولارمىش. ئاياللارنىڭ بىرلا ئەمچىكى بولىدىكەن. ئۇلار ئەرلەرنىمۇ باتۇر ۋە ئۇرۇشقاق كېلەرمىش. ھونلارنىڭ ئىككى يوتىسىدا، ئىككى بېغىشىدا ۋە بېشىدا پىچاق بولىدىكەن، ھەرقانداق ۋاقىتتا دۈشمىنىگە پىچاق سالالايدىكەن. ئۇلار ناھايىتى ۋەھشىيمىش، ھەربىر ئادەمنىڭ بىر نەچچىدىن ئىتى بولۇپ، نەمۇنە قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ يۈرەرمىش. ئۇلار جاھاندا ئەڭ قورقۇنچلۇق ئادەملەرمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالېكساندر مىسكەر ۋە تۆمۈرچىلەردىن ھەرقايسىسىدىن 3000 ئادەم يىغىپ، مىس ۋە تۆمۈرنى ئېرىتىپ، ئىككى تاغ ئارا

لمقىنى توسۇۋەتكەنمىش. دەل ئوتتۇرىسىغا تۆمۈر ھەرۋازا ياساپ، بەدۋى مىللەتلەرنىڭ كىرىش يولىنى توسۇۋەتكەنمىش.

يۇقىرىقىلار ئالېكساندرنىڭ سەددىچىن سېپىلى ياساش توغرىسىدىكى رىۋايەت. مىلادىيە VII ئەسىرگە كەلگەندە، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەرەبىستاندا ئىسلام دىنىنى تارقاتقاندىمۇ يۇقىرقى رىۋايەتكە چېتىشقان. «قۇرئان» نىڭ سۈرەكەھىف 82 - ئايىتىدىن 97 - ئايىتىگىچە بۇ جەھەتتە بايانلار بار.

«قۇرئان» دا ئىمپېراتور ئالېكساندر زۇلقارنەيىن (ئىككى مۈڭگۈزلۈك ئادەم) دەپىلىدۇ.

«كېيىن ئۇ بىر يولنى بويلاپ مېڭىپ، ئىككى تاغنىڭ ئارىلىقىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ ئالدىدا بىر خىل ئادەمىلەرنى ئۇچراتتى. ئۇلار دېگۈدەك (ئۇنىڭ) گەپ ئۇقمايتتى. ئۇلار — دېدى: (ئەي زۇلقارنەيىن! يەجۇج - مەجۇج زېمىنىدا يامان ئىش قىلىۋاتىدۇ. بىز سىزگە تارتۇق سۇنساق، سىز بىز بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر توسۇق ياساپ بەرسىڭىز، قانداق؟) ئۇ دېدىكى:

(ئاللانىڭ ماڭا بەرگەن قۇدرىتى ئۇلۇغ. سىلەر ماڭا ئادەم كۈچى ياردەم قىلىڭلار. مەن سىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم بىر توسۇق سالاي. سىلەر ماڭا تۆمۈر پارچىلىرىنى ئەكېلىپ بېرىڭلار). ئۇ ئىككى تاغ ئارىلىقىنى توشقۇزۇپ بولۇپ:

«سىلەر كۈرەك بىسىڭلار» دېدى. ئۇ تۆمۈرنى چوغدەك قىزىتىۋېلىپ دېدى: «سىلەر مىس ئېرىتمىسىنى ماڭا بېرىڭلار!

مەن ئۇنى توساقتا قويىمەن. كېيىن ئۇلار چىقالمايدۇ ھەم تېشەلمەيدۇ» (ئاخىرى قىسقارتىلدى).

«قۇرئان» دا يەنە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۇ دېدى: «بۇ ئاللاھنىڭ شەپقىتى، ئاللاھنىڭ ۋەدىسى چۈشكەندە، ئۇ بۇ توساقنى تۈزلەپتىدۇ، ئاللاھنىڭ ۋەدىسى راست»». (سۈرەكەھىف 98 - ئايەت ـ ت).

90. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەددىچىن سېپىلى ياسىتىشى (2)

ئىمپېراتور ئالېكساندر يەجۇج ۋە مەجۇج قاتارلىق بەدۋى قەۋمىنىڭ قامال قىلىش ئۈچۈن ياسىغان سەددىچىن سېپىلى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا قىيامەت كۈنى غۇلاپ چۈشەر-مىش. قەدىمكى زامانلاردا بۇ گەپنى بوش چاغلىغىلى بولمايتتى. خۇددى «قۇرئان» نىڭ سۈرە ئەنبىيا 95 ـ ۋە 96 - ئايەتلىرىدە دېيىلگەندەك: «مەن گۇمران قىلمۇەتكەن ئەھەر-لەرنى، بۇ دۇنياغا قايتا بەرپا قىلمەن دېيىش مۇمكىن ئەمەس. يەجۇج ۋە مەجۇجلەر قويۇپ بېرىلىپ ھەرقايسى ئېگىزلىكلەردىن تەرەپ ـ تەرەپلەرگە كەتكۈچە قەدەر».

ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ بەدۋى قەۋمىنى توسۇپ تۇرىدىغان سەددىچىن سېپىلى ئىنسانىيەتنىڭ جان تومۇرى، روھنىڭ تىرىكى ھېسابلىنىاتتى.

لېكىن، مۇنداق بىر ئادەم چىقىپ قالدى. ئۇ چۈشىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. بۇ ئادەم سالاھىيەتلار ئىمپېرىيىسى

نىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ يۇ چۈشى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ئىدى. قەدىمكى زامانىدا كىشىلەر چۈشنى تاساداپىي ئىش ئەمەس، بەلكى مەلۇم بىر خىل مۇھىم ۋەقەنىڭ بىشارىتى دەپ قارايتتى. مىلادىي IX ئەسىردىمۇ چۈش يەنىلا ئوبدان ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئىش ئىدى. ئەينى چاغلاردا، چۈش ئۆرۈش بىر خىل ئىلىم دەپ قارىلاتتى. گرېكلارنىڭ چۈش ئۆرۈش ئىلمى بولسا نوپۇزلۇق ئىدى. تارقىلىپ كەلگەن چۈش ئۆرۈش مۇجىجەتلىرى گرېك تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، بۇ خىل تەرجىمانلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئەينى زامانىدىكى ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملار ئىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىمپېراتور ئالېكساندر شەرقتە يۈرۈش قىلىغان ۋاقتىدا نوپۇزلۇق چۈش ئۆرىگۈچىلەرنى بىللە ئېلىپ ماڭغانىكەن.

ھازىر، چۈشىدە ئالېكساندر سالدۇرغان سەددىچىن سېپىلىنىڭ غۇلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئادەم توغرۇلۇق سۆز ئاچايلى. ئۇ ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ 9 - خەلىپىسى ۋاھىق. (842 — 847 - يىلىغىچە تاشكەنتتە ئولتۇرغان)، يەنى «مىڭ بىر كېچە» دىكى مەشھۇر شەخس خارۇن راشىدنىڭ نەۋرىسى بولىدۇ.

بۇ خەلىپە زامانىدا ئابباسلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى باغدات بولماستىن، شىمالدىكى سامارا‌غا يۆتكەلگەنىدى. گەرچە ۋاھىق تەختتە ئۇزۇن ۋاقىت ئولتۇرمىغان بولسىمۇ، خاراكتېرى جەھەتتىنمۇ ھېچ ئالاھىدىلىكى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ كۆرگەن غەلىتە چۈشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

شۇ زامانىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى بىرنەچچە ئالىملىرى بۇ ئىشتىن خاتىرە قالدۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىش راست بولسا كېرەك.

بۇ ئىشنى يېزىپ قالدۇرغان ئالىملارنىڭ بىرى، ۋاھىدە دەۋرىدە پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋە ئاخبارات ئەمەلدارى بولغان ئىبن قۇدادبېھ ئۆزىنىڭ «قاتناش يولـلىرى ۋە مەملىكەتلەر» دېگەن ئەسىرىدە ۋەقەلىكنىڭ ئۆتمۈشىنى خېلى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن. ئۇ مۇنداق يازغان: خەلىپە ۋاھىدنىڭ چۈشىدە زۇلقارنەيىن (ئىككى مۈڭگۈزلۈك ئادەم) ياساتقان سەددىچىن سېپىلىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە ئادەم ئەۋەتىش قارارىغا كەلدى. ۋەزىرلىرى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن، نەتىجىدە تىلماچ بەگ سالام بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەندى. چۈنكى ئۇ 30 دۆلەتنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىدىغان تىلشۇناش ئىدى. خەلىپە 50 نەپەر جاسارەتلىك يىگىتنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. ئۇنىڭغا 50 مىڭ ئالتۇن تەڭگە، 10 مىڭ كۈمۈش تەڭگە ئىنئام قىلدى. يەنە 50 ئەزىمەتنىڭ ھەر بىرىگە 1000 ئالتۇن تەڭگە، بىر يىللىق ئاشلىق بەردى. بۇ سەپەر قىلغۇچىلار كېيىم ـ كېچەك ۋە باشقا سەپەر جابدۇقلىرى بىلەن جابدۇندى. ئۇلار 200 قېچىرغا ئاشلىق، سۇ ۋە باشقا لاقا ـ لۇقىلارنى ئارتىپ پايتەخت سامارا بىلەن خوشلاشتى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇددىتى ئىككى يېرىم يىللىق ئۇزۇن سەپەرنى باشلىۋەتتى. ئىبن بۇروراتبېھنىڭ خاتىرە

سنگه ئاساسەن خەرىتىدە ئۇلارنىڭ ماكىنا يولىنى تەخمىنەن كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئۇلار سامارادىن شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، كاسپىي دېڭىز ساھىلىغا كېلىدۇ. كاۋكاز تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكى بىلەن كاسپىي دېڭىز ئارىلىقىدا كاسپىي دېڭىزنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىدۇ. يول ئۇستىدە ھازىرقى گروزىيىنىڭ پايتەختىنى تېبلىستا توختايدۇ. كېيىن ۋولگا دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا بارغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ دىن بىلىنىۋالغىلى بولىدۇكى، بۇ قېتىمقى سەپەرنىڭ مەنزىلى بولغان ئىمپېراتور ئالېكساندر سەددىچىن سېپىلىنى، ئۇنىڭ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇ تېلىسنىڭ شىمالىي، كاۋكاز تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى پارسلىقلار ياسىغان سەددىچىن سېپىل ئەمەس. كاۋكاز تېغىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان جايدا ئەينى ۋاقىتتا خارازلار ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ پايتەختى ۋولگا دەريا ئېغىزىدىكى ئېتىل ئىدى. خارازلار تارىختا يەھۇدى دىنىغا ئېتىقاد قىلىش بىلەن مەشھۇر.

ئۇلارنىڭ كېيىنكى سەپىرى ئېنىق ئەمەس. بىراق ئېيتىلارغا قارىغاندا ئۇلار يەنە ئۇدا 20 نەچچە كۈن سەپەر قىلغاندىن كېيىن قاراڭغۇ ھەم سېسىق پۇراق چىقىپ تۇرىدىغان بىر جايغا كېلىپ قالغان. ئۇلار سىركە بىلەن سېسىق پۇراق ھەيدەپ، ئون كۈن جاپالىق سەپەر قىلىش ئارقىلىق ئاندىن بۇ جايدىن چىقىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەھەر خارابلىرى قاپلاپ كەتكەن يەردە 20 كۈن سەپەر قىلغان. كېيىنچە ئۇلار تاغلىق رايونغا كىرگەن. بۇ جاي سەددىچىن سېپىلىغا يېقىنلاشىپ قالغان. بۇ ئەتراپتا

گەرچە ئاھالىلەر بولسىمۇ، بىراق ئۇلار خەلىپە ئىراق ۋە پايتەخت سامارا قاتارلىق جايلاردىن قىلچە خەۋەرسىز ئىدى. بىراق ئىبىتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار يەجۇج ـ مەجۇجلەرنى ئويدانىلا بىلەتتى. ئۇلار يەجۇجلەرنىڭ بويى مەجۇجلەردىن ئىگىز، بىراق ئۇلارنىڭ بويى پەقەت بىر تايرادىن 1.5 تايراغىچە كېلىدۇ (ئىراقنىڭ بىر تايراسى = 0.563 مېترغا تەڭ) دېگەن.

91. ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ سەددىچىن سېپىلى ياسىتىشى (3)

سالام ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئاخىرى كۆزلىگەن نىشانى سەددىچىن سېپىلىغا يېتىپ بارىدۇ. سەددىچىن سېپىل ئىككى تاغ ئارىلىقىغا ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 مېتر كېلىدۇ. زۇلقارنەيىن (ئىككى مۈڭگۈزلۈك ئادەم) سەددىچىن سېپىلى ياساتقاندا، سېپىل ئۇلىنىدىغان مۇستەھكەم بولۇشى ئۈچۈن، ئاۋۋال تەخمىنەن 18 مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئازگال قېزىپ، مىس ۋە تۆمۈرلەرنى بىلەن ئازگالنى تېندۇرۇپ، يەر يۈزى بىلەن تەڭ قىلغان. ئاندىن مىسقا ئوخشاش تۆمۈر كېسەك بىلەن جىلغىنىڭ ئىككى چېتىدە كەڭلىكى تەخمىنەن 15 مېتر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 30 مېتر كېلىدىغان ئىككى تۈۋرۈك قوپۇرۇپ چىقىقان. بۇ ئىككى تۈۋرۈكنىڭ ئوستىگە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 72 مېتر كېلىدىغان لىم تارتىپ ئارىلىقىنى مىسكە ئوخشاش تۆمۈر كېسەك بىلەن قوپۇرۇپ چىقىقان.

ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 72 مېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ ھەمدە 37 ئورۇنغا ھېسابات تام قۇيۇرۇلغان. سېپىل دەرۋازىسى ئىككى قاناتلىق بولۇپ، ھەربىر قانىتى تەخمىنەن 36 مېتر كەڭلىكتە كېلىدۇ. ئېگىزلىكى كەڭلىكى بىلەن ئوخشاش. قېلىنلىقى ئۈچ مېتر كېلىدۇ. ئۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئوڭ سول تەرەپكە ئورنىتىلغان. دەرۋازا تاقىقى يەردىن 15 مېتر ئېگىزلىكتىكى يەرگە ئورنىتىلغان.

سېپىل دەرۋازىسىغا يېقىن يەردە ئىككى قورغان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقى مىراس قالدۇرۇلىدۇ. سالام مۇھاپىزەتچىلەردىن: «سېپىل دەرۋازىسى زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغانمۇ؟» دەپ سورىغاندا، ئۇلار: «بىز يېرىدە دەز بولغاندىن سىرت باشقا ئەھۋال يوق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلار بېرىپ قارىغاندا، دەزنىڭ يېتەك ناھايىتى ئېنچىكە ئىكەنلىكى كۆرۈنىدۇ.

سالام ئېھتىيات بىلەن دەز كەتكەن يەرنى پېچىقى بىلەن قىرىپ، قىرىندىنى قول ياغلىقىغا ئوراپ، ۋەتىنىگە قايتىپ ئارغاندىن كېيىن خەلىپىگە سۆزغا قىلماقچى بولىدۇ. ئۇ مۇھاپىزەتچىلەردىن يەنە يەجۇج - مەجۇجلەرنى كۆرگەنمۇ؟ دەپ سورايدۇ. ئۇلار: ئۇلارنىڭ تاغ چوققىسىدا تۇرغانلىقىنى يىراقتىن كۆرگەن، ئارىلىق يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بويى ئاران 1.5 شىپور (تەخمىنەن 3.81 مىللىمېتر) كۆرۈندى، دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتى ئوت - گىياسىز، بىپايان قاقاسلىق ئىدى.

قايتاشدا ئۇلار لوپ دەيدىغان بىر پادىشاھلىقتىن ئۆتىدۇ. تەخمىنەن سەككىز ئاي ئەتراپىدا سەمەرقەنتكە يېتىپ كېلىدۇ. كېيىن يەنە بۇخارا، تاملۇق، نىشاپوردىن ئۆتىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ بىلەن سەپەرگە چىققانلاردىن 14 كىشىلا قالىدۇ. ئاتلاردىنمۇ پەقەت ئىككىسى، ئۇچىلا ساق قالىدۇ.

ئەڭ ئاخىردا ئۇلار لائىيەدىن (ھازىرقى تېھرانىنىڭ ئەتراپى) ئۆتۈپ، پايتەختىت ساماراغا قايتىپ كېلىپ، سېپىل دەرۋازىسىدىن قىرقىۋېلىنغان قىرىندىنى خەلىپە ۋاھىتنىڭ كۆزىدىن كەچۈرۈشىگە سۇنىدۇ ۋە تەپسىلىي دوكلات قىلىدۇ. خەلىپە ئالاغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ ۋە سەپەردىن قايتىپ كەلگەنلىرىنىڭ ھەربىرىگە 1000 تىلا ئىنئام قىلىدۇ. ئۇلار سەددىچىن سېپىلغا بېرىش ئۈچۈن 16 ئاي سەرپ قىلىدۇ. قايتقىچە 12 ئاي بىرنەچچە كۈنلا سەپەر قىلىدۇ.

يۇقىرىقى ھېكايىلەر ئىبىن بۇرداددبېھنىڭ بىۋاستە سالامىدىن ئاڭلىغان سايياھەت دوكلاتىدۇر. ئۇ سالامنىڭ خەلىپىگە سۇنغان يازما دوكلاتىنمۇ كۆرگەن.

يەنە بەزىلەر ئۇلار قايتىش يولىدا ئۆتكەن لوپ دۆلىتى لوپنۇر دېگەن جايدا ئەھۋال دەپ قارايدۇ. بىراق ئۇلار سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە تاملۇق قاتارلىق داڭلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يولنىڭ يېپەك يولى ئىكەنلىگىدە گەپ يوق.

سالام كۆرگەن سەددىچىن سېپىلى زادى قەيەردە؟

گوللاندىيە خەنزۇشۇناسى، لېيدېن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى D. فىيۇ دوكتور سالام بەلكىم دۇكخۇالۇڭ ئەتراپىغا بارغان بولسا كېرەك، ئۇنىڭ كۆرگىنى جۇڭگونىڭ يۇمېن قوۋۇقى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ئەنگلىيەلىك E.C. ۋېلسون 1923 - يىلى ئېلان قىلغان «ئالېكساندرنىڭ گېگۇلار ۋە ماگۇلارغا تاقابىل تۇرىدىغان قورغانى» دېگەن سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ماقالىسىدە، سالام سەددىچىن سېپىلىدىن تېخىمۇ شىمالدىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي جايلىرىنىچە بارغان دەپ قارىغان.

يەنە ئاجايىپ بىر خىل سۆز - چۆچەكلەر بار. ئۇنىڭدا يەجۇج - مەجۇج دەپ ئاتالغان ئادەملەر ناھايىتى قەدىمىي دەۋردە ۋ ئەتراپىتا بولۇپ ئۆتكەن ياپونلۇقلار بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزى مەتبەئە نۇسخىلىرىدىكى رەسىملەردە چاچلىرى چۈۋۈق ئادەملەر بارمىش. بۇ ئادەملەر ئاينۇلار بولۇشى مۇمكىن.

مەرھۇم دوكتور سەيد ۋالىت دېگەن (ئىستامبول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى) سالامنىڭ كۆرگىنى شىنجاڭ دىكى غۇلجىنىڭ شىمالىدىكى تۆمۈر قوۋۇق دەپ قارايدۇ. گېرمانىيەلىك ماك ۋارت 1903 - يىلى: سالامنىڭ كۆرگىنى جۇڭگودىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ بىر قىسمى دەپ كۆرسەتكەن. ئۇندىن باشقا يەنە، ۋېنگېرىيەلىك مەلۇم بىر ئالىم ئۇلار ئورال تېغىنىڭ بىر چوققىسىغا بارغان دەپ قارايدۇ.

سالام زادى قەيەردىكى سېپىل دەرۋازىسىنى كۆرگەن

ياكى ئۇنىڭ خەلىپىگە قىلغان دوكلاتى يالغانمىدۇ؟ بۇنىڭ ئىچىدە خىلمۇ خىل يېشىپ بەرگۈسىز مەسىلىلەر بار. ئەلۋەتتە، بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئەلىپىنى قوزغايدىغان قەدىمىي رىۋايەتلەردۇر.

29. غار ئىچىدە ئۇخلاپ ياتقان يىگىتلەر كىملەر

«قۇرئان» 18 - پارىسىدە ئالىكساندرنىڭ سەددىچىن سېپىل پاسىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ پارە «كەھىف» (غار) دېيىلىدۇ. بۇ پارىنىڭ غار دېيىلىشى بۇ پارىنىڭ 9 - ئايىتىدىن 26 - ئايىتىگىچە ئۇخلاپ ياتقان ئىپسوسلۇق يەتتە يىگىتنىڭ رىۋايىتى بايان قىلىنغانلىقىدىن بولغان.

ئىپسوس قەدىمىي بىر شەھەر بولۇپ، ئۇ كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى ھازىرقى ئىزمىر پورتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىر بۇ جايدا سالچوت (ياكى ئايا-سوق) دەيدىغان كىچىك بىر شەھەر بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مەريەمئانا مۇشۇ جايدا ۋاپات بولغانىكەن.

ئۇخلاپ ياتقان يەتتە يىگىت مىلادى III ئەسىردە بۇ جايغا يوشۇرۇنۇۋالغان ياش خرىستىئانلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى زاماندا، رىم پادىشاھى داسىئوس (251—249 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) خرىستىئانلارغا زىيانكەشلىك قىلغاندا، ئۇلار مۇشۇ شەھەر ئەتراپىدىكى غار-غا يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. ئۇلار ئويغانماي 100 نەچچە يىل ئۇخلىغاندىن كېيىن، خرىستىئان دىنىگە ئېتىقاد قىلىدىغان، رىم پادىشاھى دىئودوسىئوس (395 — 379 - يىللىرى

تەختتە ئولتۇرغان)، 380 - يىلى خرىستىئان دىنىگە ئېتىقاد قىلغان. 392 - يىلى خرىستىئان دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن) دەۋرگە كەلگەندە بايقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇنداق كېيىنمۇ داۋاملىق ئۇخلاۋەرگەنمىش. تا هازىرغىچە، ئىفسوسنىڭ خارابىسىدە، مەلۇم شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ ئېتىكىدە، بۇ يەتتە يىگىت ئۇخلاپ ياتقان غار ھېلىمۇ مەۋجۇت.

يەھۇدى دىنىدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يەتتەيلەن ئۇدا 700 يىل ئۇخلىغاندىن كېيىن ئويغىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى يېنىدىكى يەش تىللانى ئېلىپ يېمەك - ئىچمەك سېتىۋالغىلى شەھەرگە كىرىدۇ. ئۇ بازارغا كېلىپ، بىر ئايالدىن بولكا ئېلىپ، تىللانى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ھېلىقى ئايال، تىللانى ئېلىپ، تەلۈلەردەك ۋارقىراپ تاشلايدۇ. ھەددىدىن زىيادە چۆچۈپ كەتكەنلىكىدىن، بويىدىكى تۇنجى بالىسىنى تۇغۇپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن پاتىراق بولۇپ كېتىدۇ، كىشىلەر: «قاراڭلار بۇ ناتونۇش يولۇچىنىڭ ئېشەكتىكى پادىشاھلىقىمىزدا قۇيۇلغان تىللا ئەمەس ئىكەن» دېيىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇيقۇدىن ئويغانغان بۇ ئادەم شۇ شەھەردىكى پوپىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىلىپ سوراققا تارتىلىدۇ. ئۇيقۇدا ياتقان يىگىتلەر ئۆزلىرىنى غار ئېچىدە بىر كېچىلا ئۇخلىدۇق دەپ ھېس قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار كىشىلەرنىڭ بۇنداق ھەيران قالغانلىقىنى ئانچىرالماي قالغان. كېيىن بۇ ئادەم پادىشاھ داسئوسنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ غار ئېچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان جەريانىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. پوپ تىللانى

تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ ھەقىقەتەن پادىشاھ ياسىغانلىقىنى
دەۋىدىكى تىللا ئىكەنلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئۇلار بۇ ئادەمگە يول باشلىتىپ، غارغا كېلىدۇ ۋە: «سىلەر
ئەندىشە قىلماي سىرتقا چىقىڭلار، جاھان ئاللىبۇرۇن ئۆزگەردى، ھازىر قورقۇدەك ئىش قالمىدى» دەپ تەۋسىيە
بېرىپ ئۇيقۇدا ياتقان يىگىتلەرنى غاردىن يورۇقلۇققا چىقىشى
بىلەنلا بىر دۆۋە ئۇستىخانغا ئايلىنىپ قالغانمىش. بۇلارنىڭ
ئالغىلى بارغان ھېلىقى يىگىتنىڭ نېمە بولۇپ كەتكەنلىكىنى
نامەلۇم.

بۇ رىۋايەت «قۇرئان» نىڭ 18 - پارىسىدا تىلغا
ئېلىنىپ، مۇنداق يېزىلغان: «سىلەرچە بۇ غار ۋە رەقىم
ئىگىلىرى مەندە كۆرۈلىدىغان ئالامەتلەردىكى ئاجايىپ نەرسىلەرمۇ؟» بۇ يەردە ئېيتىلغان «رەقىم» تۇغرۇلۇق، ھەر خىل
گەپ - سۆزلەر بار. بەزىلەر بۇ ئۇيقۇدا ياتقان يەتتە يىگىت خاتىرىلەنگەن تاختا دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر بۇ يەتتە
يىگىت بىلەن غارغا بىللە كىرىپ ئۇلارنى مۇھاپىزەت قىلغان ئىتنىڭ ئىسمى دەپ قارىغان.

ئۇندىن باشقا بۇ ئىت يەنە جەدىمر دەپ ئاتىلارمىش.
«قۇرئانىدىكى» 18 - پارە 18 - ئايىتىدە ئېيتىلىشىچە، بۇ
ئىت ئىككى پۇتىنى كەينىگە غاز ئېغىزىدا ئولتۇرارمىش.
شۇڭلاشقا، گەرچە يەتتە يىگىت ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ،
بىراق ئىت بولغانلىقى ئۈچۈن، يات ئادەملەر كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۇنى كۆرۈپ قورقۇپ، قېچىپ كېتەرمىش.

گېرمانىيە شەرقىشۇناسى رودا بالىد مۇنداق دەيدۇ:
«يۇقىرقىسى سەۋەبلەردىن، ئىسلام دۇنياسىدا ئىت سادىق

مەخلۇق دەپ قارىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستان (شىنجاڭ) ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا تا يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە مۇھىم خەت ـ چەكلەر تۈستىگە «زاكاز خەت» دەپ يازىلاتتى. يەلكى «جەدۋەل» دەپ يېزىش ئادەتتى بار ئىدى.»

93. غار ئىچىدە ئۇخلاپ قالغان يىگىتلەر تەرىخى تاغ ئېتىكىگە قانداق كېلىپ قالغان

يىگىتلەر يوشۇرۇنۇپ ياتقان غارنىڭ شىمالىغا قاراپ دېغان بىر ئېغىزى بارەڭ قىلىدۇ. «قۇرئان» نىڭ 18 ـ پارە 17 ـ ئايىتىدە مۇنداق يېزىلغان: «قاراڭلار، كۈنچىقىش تەرىپىدىن چۈشىدۇ، كۈنپاتقاندا كۈننىڭ نۇرى غارنىڭ سول تەرىپىدىن چۈشىدۇ، ئۇلار غارنىڭ يوش يېرىدە تۇرىدۇ» بۇ يەردە، «قۇرئان» كىشىلەرگە ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلدۈرىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇلارنى ئاللا ئۆز پاناھىغا ئالغان. ئۇلارنى نەچچە يۈز يىل قۇياشنىڭ ئۆتكۈر نۇرىدىن ساقلىغان ۋە ئۇلارنى قوغداشقا ئىت قويغان. بىراق ئۇخلاپ ياتقان يىگىتلەرنىڭ سانى توغرىسىدا ئادەتتە يەتتە ئادەم دېيىلىدۇ، لېكىن، «قۇرئان» دا بولسا نەچچە خىل ئېيتىلغان. 18 ـ پارىنىڭ 22 ـ ئايىتىدە مۇنداق يېزىلغان. «بىرى دەيدۇكى «ئۇلار ئۈچ، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى». بىرى دەيدۇكى «ئۇلار بەش، ئۇلارنىڭ ئالتىنچىسى ئىت» بۇلار غايىبانە گۇمانلاردۇر». يەنە بەزىلەر دەيدۇكى: «ئۇلار يەتتە، سەككىزىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى» دەيسەنكى: «رەببىڭ ئۇلارنىڭ سانىنى ياخشى

بىلدۇ». «قۇرئان» دا ئۇخلاپ ياتقان يىگىتلەرنىڭ سانى يەتتە بولۇپ، ئىت ئايرىم ھېسابلانسا كېرەك، «قۇرئان» دا قەيت قىلىشىچە، بۇ يىگىتلەر غاردا 309 يىل ئۇخلىغان. ئۇلار ئۇيغىنىغاندىن كېيىن ئاردىدىن بىرى: «بۇ جايدا قانچە ئۆزۈن ئۇخلىغاندىمىز؟» دەپ سورىغان. يەنە بىرەيلەن: «بىر كۈن، بەلكىم بىر كۈنمۇ بولمىغاندۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ 309 يىل غەپلەت ئۇيقۇدا ياتقانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى پۇل بازاردىكى كىشىلەرنىڭ ھەيران قالدۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان غار ئىچىدە ئۇخلاپ قالغان يىگىتلەر توغرىسىدىكى رىۋايەت، كېيىن خرىستىئان، يەھۇدىي، ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىغانلىقىدىن كېيىنكى كۆلەمدە تارقىلىپ كەلدى. ئالدىدا ئىمپېراتور ئالېكساندىرنىڭ سەددىچىن شېپىل ياساتقانلىقىنى ھەققىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان. ئىبباسلار سۇلالىسىنىڭ 9 - ئەۋلاد خەلىپىسى ۋاھىت، يەتتە يىگىت ئۇخلاپ ياتقان غارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، ئالاھىدە بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئەينى زامانىدىكى بايزانىت ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدىكى ئېفىسۇسقا ئەۋەتكەن. شۇ چاغدا ئەۋەتىلگەن ئادەملەر ئىچىدە، ئېيتىشلارغا قارىغاندا خۇارىزمى ئىسىملىك بىر ئاستىرونوم ۋە ماتېماتىك بارمىش. ئۇ، ئۇلۇغ بىر ئالىم، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىر قوللىنىلىۋاتقان ئەرەبچە رەقەم شۇنىڭ ئەسىرى ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغانمىش. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشنىڭ ئەپسىلىي ئەھۋالى بىزگە تامامەن

«قۇرئان» دا يەتتە يىگىتنىڭ ئۇخلاپ ياتقانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت تەپسىلىي بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ رىۋايەت ئىسلامىيەتنىڭ بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇپ قالدى. «قۇرئان» غا تەپسىر بەرگۈچىلەر بۇ رىۋايەت ئۈستىدە زېرىكمەي مۇھاكىمە يۈرگۈزدى. ئەدەبىياتچىلار بولسا، بۇ ماتېريالدىن پايدىلىنىپ ئەسەر يېزىپ چىقتى. مىسىرنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك يازغۇچىسى تەۋفىق ھاجىم (1903 - يىلى ئالېكساندرده تۇغۇلغان) 1933 - يىلى نەشىر قىلغان «غاردىكى ئادەملەر» دېگەن سەھنە ئەسىرى، ئىئوردانىيە پادىشاھىسى ھۆسەيىننىڭ يۇقىرى باھاسىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ يۇنى «ئەرەب ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقە» دېگەن. مەزكۇر كىتاب بىرنەچچە قېتىم نەشىر قىلىنغان ھەمدە فرانسۇز تىلى ۋە ئىتالىيە تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ رىۋايەتتىن كېيىن جاي - جايلاردا يىگىتلەر ئۇخلىغان غار بىزنىڭ بۇ يەردە دەپ ئەھۋاللار كۆرۈلدى. توساتتىن كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى گاباتجىيە دېگەن يەردىكىلەر: «يىگىتلەر ئۇخلاپ ياتقان ھەقىقىي غار بۇ يەردە» دېگەن. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئىئوردانىيە: «ياق، يىگىتلەر ئۇخلاپ ياتقان ھەقىقىي غار بىزنىڭ بۇ يەردە» دېگەن. ھەتتا تېخىمۇ يىراقتىكى ئىسپانىيەمۇ: «غار بىزنىڭ بۇ يەردە» دېگەن. ئۇنىڭدىن سىرت، يېپەك يولىدا، تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۇرپاننىڭ شەرقىي، يەنى قەدىمىي ئىدىقۇتقا يېقىن جايدىمۇ مۇشۇنداق بىر غار بارمىش. ھازىر بۇ جاي مەشھۇر يادىكارلىق بولۇپ قالغان.

قەدىمكى ئىدىقۇت، ھازىر قاراغوجا دېيىلىدۇ. راھىب شۇەنـ

جۇاڭ ئەينى ۋاقىتتا چۈشۈپ ئۆتكەن شەھەر ئىزى ھازىرمۇ مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاببباس دەيدىغان يەنە بىر جاي بار. ئېتىشلارغا قارىغاندا، ئاببباس دېگەن سۆز ئېفسوس دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشىمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن يىگىتلەر ئۇخلاپ ياتقان ھەقىقىي غار مۇشۇ يەردە.

ئىدىقۇتنىڭ شەرقىدە قىزىلتاغ دەيدىغان بىر تاغ بار. ئۇنىڭ غەربىي ئېتىكىدە تۈيۈق دەيدىغان بىر جاي بار. يىگىتلەر ئۇخلاپ ياتقان غار مۇشۇ تاغنىڭ سەل ئېگىزرەك يېرىگە جايلاشقان. ئۇ جايدا ئەسھابىل كەھىف دەپ بىر مەسچىت بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن ھەج قىلغۇچىلارنى جەلپ قىلىماقتا. مۇشۇ ئەسرىنىڭ بېشىدا گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ كوك شۇ جايغا سایاھەت قىلغىنىدا ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان قاتارلىق جايلاردىن كىشىلەر بۇ جايغا ھەجگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان.

يىگىتلەر ئۇخلاپ ياتقان غار ئۈستىگە مەسچىت سېلىش ئىشىغا كەلسەك، بۇ ئېھتىمال «قۇرئان» دىكى خاتىرىگە ئاساسەن بولسا كېرەك. «قۇرئان» سۈرە كەھىف 21 - ئايەتتە مۇنداق يېزىلغان: «ئىش باشقۇرغۇچى دېدىكى: (بىز چوقۇم ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا بىر مەسچىت سالىمىز)».

شۇنداق قىلىپ، غار ئىچىدە ئۇخلاپ قالغان يىگىتلەر توغرىسىدىكى رىۋايەت تەكرى تېخىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىدۇ، بۇ ئەلۋەتتە، ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىنكى، يەنى XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئىشلار.

9. يىپەك يولدىكى ئەڭ — ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى گىگانت ئادەملەر، گۈزەللەر ۋە شائىرلار

94. يىپەك يولىدىكى كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان شەھەر قايسى؟

يىپەك يولىدا قانچىلىغان شەھەر گۈللىنىش ۋە يوقۇ
ش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى
ۋاتلىقىدىن ھازىر دېرەك يوق. ئۇلار قۇمنىڭ ئاستىدا
لدى. بىراق بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆلمەس قۇشتەك نەچچە
ڭ يىللىق ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، بۈگۈنكى
ىنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەنلىرىمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ
قدىرىمۇ خۇددى ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش مىڭ
ر ئۆزگىرىشكە يولۇققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە زادى قايسى
ەھەر كىشىنى بەك جەلپ قىلىدۇ. بۇ مەسىلىگە جاۋاب
رىش قىيىن.

كۆچار بولسا كېرەك. كۆچار ئۆز ئالدىغا جەلپ قىلىش كۆچىنگە ئىگە بىر جاي. دەمەشق نازلىرىنىي ياقتۇرىدىغانلار ئۇچۇن، دەمەشق جەننەت ھېسابلانسا كېرەك. بەزىلەر ئاللىبۇرۇن يوقاپ كەتكەن روھىن خاراپلىقىدا بۇ يەردىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمايۋاتقان بىرسە كېرەك، ئەلۋەتتە، يەنە بەزىلەر تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاكىنەن شەھىرىنىڭ غەربىدىكى تاۋاتقا جايغا بېرىپ تاۋاپ قىلىپ كېلىش كويىدا بولسا كېرەك.

سالاسۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە، باغدات شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى ھارۇن راشىد (786 - يىلى 1 - ئايدىن 809 - يىلى 3 - ئايغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئىدى. ئۇ «مىڭ بىر كېچە» دېگەن 50 پارچە ھېكايىدە ئاددىل شاھ سۈپىتىدە مەيدانغا چىققۇدەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى بىر تارىخىي شەخس دېگەندىن كۆرە «مىڭ بىر كېچە» دىكى بىر پېرسوناژ دېسە، كېشىنگە تېخىمۇ يېقىملىق تۇيۇلىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇ دائىم مۇنداق دەرمىش: «بۇ جاھاندا ھەممىدىن ئەسلى باغدات، راجا، لائىيى ۋە سەمەرقەنتتىن ئىبارەت تۆت شەھەردۇر. بۇلارنىڭ ئالدىنقى ئۈچىدە مەن تۇرغانىدىم».

دەمەشق ھازىر سۈرىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە ناھايىتى ئاۋاتلىشىپ كەتتى. ئەمما راجا بىلەن لائىيى بولسا ئاللىقاچان خاراپلىققا ئايلىنىپ كەتتى. راجا ئېفرات دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان يولۇپ، ھازىر سۈرىيە تەۋەلىكىدە. ھارۇن بۇ شەھەرنى باغداتقا قارىغاندا تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ئۇ بۇ جايدا ئوردا سالدۇرۇ-

ن. ئۇ ئاخىرقى ئۆمرىنى، بولۇپمۇ ياز كۈنلىرىنى بۇ
ايدا ئۆتكۈزگەن. بەزىلەر ئۇ باغداتتىكى ياز كۈنلىرىدىكى
تتىق ئىسسىقتىن بىزار بولغان دېيىشىدۇ. لېكىن باشقا
ۆەبلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن.

لائىيى تېھراننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، يىپەك يولى
كى بىرىنچى دەرىجىلىك شەھەر بولۇپ، بۇ يەردىن
خىتساسلىق كىشىلەر خېلى چىققان. لېكىن بۇگۈنكى كۈنگە
ەلگەندە، ئۇنىڭ نەق ئورنى تۇغرىسىدا خىلمۇ خىل
راشلار بولماقتا.

ھارۇن خېلى قۇدرەتلىك پادىشاھ بولسىمۇ، لېكىن
ەشھۇر شەھەر سوغدىيانەدىكى سەمەرقەنتنى كۆرۈشكە
ېسىپ بولمىدى. سەمەرقەنت مۇندىن 2500
ەچچە يىل بۇرۇنلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن دۇنيادىكى
ەڭ قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرى. X ئەسىردە ئۆتكەن
ەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئىبنى ھەۋجەر ھەيران قالغان
الدا مۇنداق دېگەن: «بۇ شەھەر ئىنسانىيەت پەيزى قىل
ان بارلىق گۈزەل مەنزىرىلەر ئىچىدىكى ئەڭ گۈزەل
ەنزىرە، ئۇنىڭ دەل - دەرەخلىرى بۈك - باراقسان، ئور-
لىرى ھەيۋەتلىك. ئۆستەڭلىرى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ
ەتكەن، سۇلىرى راۋان ئېقىپ تۇرغان». بۇ تەسۋىر ھەقە-
ەتەن توغرا. نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا مەن بۇ يەرگە بىر
ەلدىم، ئۇ باھار پەسلىنىڭ تازىمۇ ئېسىل بىر چۈشلۈكى
ىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئېسىل مەنزىرىلىرى ھەقىقەتەن ھېنى
ەيدا قىلدى. شۇبھىسىزكى، سەمەرقەنت يىپەك يولىدىكى
ەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ زور شەھەرلەرنىڭ بىرى.

هارۇن راشىد ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سەمەرقەنت شەھرىدىن سوغدىيانانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە بۇزغۇنچىلىق قىلىۋاتقان ئاسىي راخۇئى ئىسىنوررائىسنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۆزى قوشۇن تارتىپ باغداتتىن سەپەرگە چىقىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ سالامەتلىكى ياخشى ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆز يېقىنلىرىغا ئاسترتىن ئۆزىنىڭ ھايات قايتىپ كېلەلمەيدىغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ يەنىلا سەپەرگە ئاتلىنىپ، ئىرانىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تېئوس (ھازىرقى مەشھەدنىڭ ئەتراپى) قا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇ ئاخىرى ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. ئۇ نېمە ئۈچۈن يىراقتىكى توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا شۇنچە بېرىلىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇ سەركەردىلەر ئىچىدىن ياكى ئۆز جەمەتىدىن بىرەيلەننى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا ئەۋەتمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا سەمەرقەنت شەھىرىنى شۇنچىكىلا بولسىمۇ بىر كۆرۈۋالغۇسى بارلىقىدىن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ قازا بولۇشى بىلەن كېيىنكىلەر بۇ سوئالىدىن مەڭگۈ جاۋابسىز قالدى.

بىراق تېمورنىڭ بۇ شەھەرنى — ھارۇن كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن شەھەرنى قايتىدىن ياساپ چىقىش بىلەن، ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل شەھەرلىكىدىن قېپقالىدى. ھازىرقى سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى خارابىلىق بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن دالا ئافراشىد دەل ھارۇن دەۋرىدىكى سەمەرقەنت. مانا بۇ، ھارۇندىن بۇرۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى شۇەنجۇاڭنىڭ قەدىمىي يەتكەن، شۇنداقلا ھارۇندىن كېيىن ئىبىن ھەۋقەل مەدھىيىلىگەن جاي. ئەپسۇسكى،

چىڭگىزخانىنىڭ ئاتىلىق قوشۇنى بۇ قەدىمىي سەمەرقەنت شەھىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

95. يىپەك يولىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ قەھرىمان كىم

بۇ يەردە قەھرىمان دېگەن بۇ سۆز ئەگەر مۇۋاپىق بولمىسا، ئۇنداقتا، ئۇلۇغ شاھ دېسەكمۇ بولىدۇ.

يىپەك يولىدىكى تەبىئەتلەر تولىمۇ ھەيۋەتلىك، 6000 — 7000 مېتر ئېگىزلىكتىكى قاتمۇقات تاغلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان. ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا نەچچە ئەسىرلەر بولغان قار — مۇزلار دۆۋىلىشىپ كەتكەن. مانا مۇشۇنداق تەبىئەت ئىچىدە سان — ساناقسىز مەشھۇر زاتلار يارلىققا كەلدى.

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يايلاقلارنى بازا قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگولۇقلار، تۇبۇق دۆلىتىدىكى تىبەتلەر ۋە ئۇمايىيە سۇلالىسىدىكى ئەرەبلەردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ كۈچ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇپ — سوقۇپ يۈرگەن تۈركەشلەر (تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بىر قەبىلىنىڭ نامى) نىڭ خاقانى (پادىشاھى) سۇلىنۇنىڭ تارىختىكى نامى ئانچە ئىياخشى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى يىپەك يولىدىكى مەشھۇر شەخس دېيىشكە بولىدۇ. مىلادى 720 — يىلدىن باشلانغان تەخمىنەن 18 يىل ئۇنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۇ سوغدىيانىگە باستۇرۇپ كىرىپ، مەرۋ قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىپ تۇرغان، بىر مەھەل

ئۇلار ئامۇ دەريانىڭ ئۆتۈپ، ئەرەپ قوشۇنلىرىنى سۇرگۈن قىلىپ، بابولغا تەھدىت سالغان. ھەتتا مەرۋى، شەھرىگە مۇ قىستاپ بارغان.

تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇنىڭغا ھېچبىر ئامال قىلالماي، يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ مەلىكە جىياۋخېنى (جىنخې مەلىكىمۇ دېيىلىدۇ) ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەپ تارىخچىلىرى ئۇنىڭغا «جوھۇت خاقان» دەپ نام بەرگەن. ئۇ جۇڭگو مەلىكىسىنگە ئېرىشىپلا قالماي، يەلكى تۇبۇت ۋە تۈركىي دۆلەتلىرىدىمۇ خوتۇن ئالغان. شۇڭلاشقا ئۇ كۆپ يەرزىنەت كۆرگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سەكتە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، بىر پۇتى باسماس بولۇپ قالغان. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە بەك يېخىملىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ ئۆزىگە قارشى بىر ۋەزىر تەرىپىدىن كېچىسى تۆيۈقسىز ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنمىش.

مەن تېمۇرنى يېپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى قەھرىمان سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب بىرىنچىدىن، ئۇ سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق شەھەر كېش (قەشقەر) دە تۇغۇلغان بولۇپ، يېپەك يولىغا ھەقمقي يەرلىك ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇ ئۇتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن جەنۇبتا ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، دېھلىنى ئىشغال قىلىۋالغان، غەربتە ئىران، ئىراقتىن كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلىدۇ. شىمالدا ئۇدۇل جەنۇبىي روسىيىگە بۆسۈپ كىرىدۇ. ئۇ بارغانلا يەردە سەنئەتكار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى توپلاپ سەمەرقەنتكە

قەنت شەھىرىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇ جايىنى دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدەك يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىدا گۈزەل بىر شەھەر تەسىس قىلىشتەك بۇ خىل غايىنى تىكلىگەن كىشى ھەقىقەتەن يىپەك يولىدىكى قەھرىمان دېگەن نامغا ئېرىشىشكە ھەقلىقتۇر.

بۇلاردىن سىرت، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىنمۇ نۇرغۇنلىغان ئىختىساسلىق كىشىلەر چىقتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئۇلۇغ بەگدەك ئالىملار چىقتى. ھىندىستاندا موغول سۇلالىسىنى قۇرغان بابۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىلىرى مەيدانغا چىقتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدە شائىر، سىياسەتچى ۋە ئەسكەرلەردىن تارتىپ ھەممىسى بار.

بابۇرنىڭ ئۆزى ئاجايىپ گۈزەل تەرجىمھال قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ دۇنيادا ئەدەبىيات تارىخىدا ئاجايىپ نۇر چاقناتماقتا. ئۇنىڭ ئەۋلادى شاھ جاھان خانىشى ئۇچۇن ئاگرادا كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان ھەشەمەتلىك تاجى ماخال قەبرىستانلىقىنى ياساتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىمپېراتۇر ئەكبەر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تالانتى ۋە يۇكسەك قابىلىيىتى بىلەن ھىندىستان تارىخىدا تەڭداشسىز ئەرباب ئىدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا تارىخچىلارنىڭ كۆچىنىڭ بارىچە تېمورنىڭ ئەۋلادلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنى يورۇتۇپ تۇرغان مەرتىۋىلىك ئائىلە دەپ مەدھىيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، مېنىڭ تېمورنى يىپەك يولىدا تۇغۇلغان بىرىنچى قاتاردىكى شاھ دېيىشىم، ئۇنىڭ

هایاتنغا نۇرغۇن سىر يوشۇرۇنغان. ئەلۋەتتە، تېمورلار شۇنداق بولۇپ قالماستىن، بەلكى بارلىق كىشىلەر دائىم ھەر خىل يېشىلمەس سىرلارنى قالدۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. تېمورنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن سىرلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ ھەرىكىتى — جۇڭگوغا يۈرۈش قىلىش. 1404 - يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇ مىڭچېكىزۇ يۇڭلې پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جۇڭگوغا ئاشكارا ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ يېشى 70 كە بېرىپ قالغان. تەن سالامەتلىكىمۇ ناھايىتى ناچارلىشىپ قالغانىدى. شۇ ۋاقىتتىن سەل بۇرۇن ئۇنىڭ بىلەن يۈز كۆرۈشكەن ئىسپانىيە كاستىللا دۆلىتىنىڭ ھەلچىسى كرابىخونىڭ ئېيتىشىنچە، ئۇ قېرىپ، ئۆزى بىلەن سۆزلەشكۈچىنى يېقىن كەلمىسە كۆرەلمىگۈدەك، قاپاقلىرى ساڭگىلاپ، كۆزىنى ئاچقۇدەك مادارىدىن مۇ كەتكەنىدەك قىلارمىش.

شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا شەرقە يۈرۈش قىلغان. چۈنكى ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تەرەددۇت قىلغان. ئۇ دەھشەت سوغۇققا قارىماي، سىر دەريا سىدىن مۇز كېچىپ ئۆتىدۇ. ئوتراردا كەلگەندە ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالىدۇ - دە، ئىككىنچى يىلى 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ۋاپات بولىدۇ.

ئۇنىڭ جەسىتى قېيىن ياغىچىدىن ياسالغان تاۋۇتقا سېلىنىپ، ئىككى ئايدىن كېيىن سەمەرقەنتكە ئەكېلىنىدۇ. تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئۇنىڭ قەبرىسى گۆرئەمىر دۇنياىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن زىيارەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرماقتا. مەن خېلى كۆپ ئۇلۇغ

ئەرباپلارنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغان، لېكىن گۆرىنى زىيارەت قىلغىنىمدەكىنەك ھاياجانلىنىپ باقمىغانىدىم. نېمە ئۈچۈن ئۇ قەبرىگە ھالى قالمىغان چاغدا يەنە بۇ خىل يۈرۈش ئېلىپ باردۇ؟ نېمە ئۈچۈن 600 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىشى ئىزلىرى، ئۇنىڭ قەبرىسى يەنىلا كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى تېترىتىدۇ؟ بۇمۇ چوڭقۇر ئويلىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدىغان بىر سىر.

96. يىپەك يولىدىكى ساھىبجامال كىم

يىپەك يولىدا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلىغان ساھىبجامالار بولۇپ ئۆتكەن. ئالدى بىلەن يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تەرەپكى باشلىنىش نۇقتىسىنى بولغان چاڭئەندە ئۆتكەن ئىسىل خانىش ياكى تەيجىننى (ياكى گۇيفېي) سانايمىز. يىپەك يولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغان مىسىردىكى ئالېكساندرىا ئۆتكەن كېلىئوپاترا ماما بۇلارنىڭ يەنە بىرى. خانىش ياكى تەيجىن بىلەن كېلىئوپاترالار شەرق ۋە غەربنىڭ تەڭداشسىز ساھىبجامالى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ھەتتا بىر جۈپ ھەرۋايىت دەپ نام ئالغان. مانا بۇنىڭغا ئوخشاش شەرق - غەرب ساھىبجامالىرىنىڭ نۇر چاقناپ تۇرغان ھۆسنى - جامالىنى تەسۋىرلەپ بېرىش ھەقىقەتەنمۇ تەس.

ئۇنداقتا، ئۇلارنىڭ قايسىسى بۇ شۆھرەتكە ئېرىشەلەيدۇ؟ بارچە گۈللەر ھۆسن تالىشۋاتقان بۇنداق ھالدا مەنىچە پالمىرانىڭ ئايال پادىشاھى زىنوبىيا ئەڭ گۈزەل ساھىبجامال دېگەن نامغا مۇناسىپ.

پالمیرا — سۇریه چۆللىرىدىكى شەرقىدىكى جايلاشقان بوستانلىق شەھەر. بۇ شەھەر سودا كارۋانلىرىنىڭ ئىراق ۋە سۇریه ئوتتۇرىسىدا ئېقىپ يۇرگەنلىكىدىن ئاۋاتلىشىپ كەتكەن. ئۇ ھەم شەرق ـ غەرب سودا يولىدىكى مۇھىم شەھەر بولغانلىقىدىن گۈللىنىپ كەتكەن.

گرېكلەر ياكى رىملىقلار ياسىغان يۇمىلاق تاش تۈۋرۈكلەر قاتار تىزىلغان كوچىلار شەھەرنىڭ غەرب ۋە شىمالىنى ئوتتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇتخانا ۋە ئوردىلارنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئاۋاتلىقىنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. زېنوبىيانىڭ ئېرى ئودېناتوس ئەرەب ئىدى. ئۇ پارس ساسانىلار سۇلالىسى بىلەن رىملارنىڭ قارشىلىشىشىدىن پايدىلىنىپ مىلادىنىڭ III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پالمىرانى ئاساسىي جەھەتتىن مۇستەقىل پادىشاھلىق قىلىپ قۇرۇپ چىقىدۇ. ئەمما ئۆزى مىلادى 267 - يىلى قەستلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن زېنوبىيا ھاكىمىيەت بېشىدا بولىدۇ. ئۇ ياشقىنا تۇل خوتۇن ئىدى. تارىخچىلار مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «ئۇ جاسارەت جەھەتتە ئېرىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇنىڭ ئالىيجانابلىقىغا ھېچبىر شەرق ئايالى تەڭ كېلەلمەيتتى ھەمدە ئۇ ئىنتايىن گۈزەل ئىدى».

ئۇ مىسىرنىڭ ئايال پادىشاھسى كلېئوپاترانى ئىززەتلەيدۇ. ئەمما ئۇ ئۆز ئىقتىدارىنىڭ بۇ ئايال پادىشاھىدىن قېلىشمايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ تەخمىنەن 7000 كىشىلىك قوشۇننى مىسىرغا ئەۋەتىپ ئۇ يەرنى ساقلاپ تۇرغان رىم قوشۇنىنى تارمار قىلىپ

دۇ ۋە دەرھال كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا تەيـ
يارلىق كۆردىدۇ.

رىم پادىشاھىسى ئاۋلىيليا (275 — 270 - يىلى تەختـ
تە ئولتۇرغان) ماھارەتلىك ھەربىي ئەربـاب ئىدى. ئۇ زور
قوشۇن تارتىپ، پالمىرا قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، زور غەلـ
بىلەرنى قولغا كەلتۈردىدۇ. ئايال پادىشاھ شەھەردە بەش ئاي
قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئاخىر ئۆزى يالغۇز شەرققە
سەپەر قىلىپ، چۆللۈكنى كېسىپ پارس ساسانىلار سۇلالـ
سىدىن ياردەم سوراپ باردىدۇ. ئۇ ئېفرات دەرياسىغا يېتىپ
كېلىپ، پارس قوشۇنلىرى تۇرغان جايغا ئاز قالغاندا، ئار-
قىدىن قوغلاپ كەلگەن رىم ئاتلىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن
ئەسىرگە ئېلىنىدۇ.

بۇ ھەقتە رىم پادىشاھى ئاۋلىيليا نوسىنىڭ بايانـى
بۇ مەسىلىنى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇ مۇنـداق
دېگەن: «زېنوبىيانىڭ قانداق بىر شەخس ئىكەنلىكىنـى بـ
لىدىغانلار شۇنى چوقۇم بىلىدۇكى، مەن مۇشۇنداق بىر ئا-
يالنى رىقابەت قىلىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشتىم، ھە-
قىقەتەن مانامـەن دېگەن ئەرلەر، ھەتتاكـى قـابىلىيەتلىك
سەركەردىلەر بىلەن ئېلىشقىنىمدىن تېخىمۇ ئەھمىيەتكە ئىگە».

غۇرۇرى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغـان زېنـوبىيـا ئەسـر
سۈپىتىدە رىمغا ئېلىپ مېڭىلىدۇ. ئۇنىڭ بـوينـى ۋە پـۇت
قوللىرىغا ئالتۇن كىشەن سېلىنىدۇ. ئۇ گويا تاۋار - دۇردۇن
ۋە ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەندەك تـۇراتتى. ئۇ
خـەلقى ئالـەم ئالدىدا جەڭ ھارۋىسىغا چۈشۈپ، رىم قوشۇ-
نىنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كەتتى.

ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن تارىخچى مۇنداق دېگەن: «ئايال پادىشاھنىڭ بىر جۈپ قارا كۆزى كىشىنى مەس قىلىدۇ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن نازاكەت نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ چىشلىرى مەرۋايىتتەك، ئاۋازى بەئەينى ئالتۇن قوڭغۇراق. لېكىن گەپلىرى شۇنچە تەمكىن».

بىراق بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، ئۇ رەمغا بېرىش يولىدىكى ئۇستىدە ئۆلۈپ كەتكەنمىش. زېنۇبىيا ئۆلۈمىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى زادى قانداق؟ پالمىرانىڭ ۋە يېپەك يولىدىكى بۇ ئايال پادىشاھ، يەنى تەقدىرى يوق ساھىبجامال زېنۇبىيانىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىز مەڭگۈ بىلەلمەيمىز.

97. يېپەك يولىدىكى ئەڭ چوڭ ئالىم كىم

يېپەك يولىدا ئۆتكەن ئالىملارنى تونۇشتۇرۇش ھەقىقەتەن قىيىن ئىش، چۈنكى دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنى بېيتقان چوڭ ئالىملار يېپەك يولىدا، گويا ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك كۆپ. ئەگەر يېپەك يولى بويلىرىدا تۇغۇلغان ئالىملار ھېساب قىلىنمىسا ئۇ ھالدا دۇنيانىڭ ئىلىم تارىخى غازاڭ بولىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ پارلاقلىقىنى يوقىتىپ، خىرەلىشىدۇ.

يېپەك يولىدىكى نۇرغۇن ئالىملار ئۆز ساھەلىرىدە ئۆلمەس تۆھپىلەرنى ياراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىچىدە كىمنىڭ ئەڭ چوڭ ئالىم ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتىش تەس. بەزىلەر خارازىمدا تۇغۇلغان چوڭ ئالىم بېرونىنى (1048 - يىلى ۋاپات بولغان) مەدھىيىلەيدۇ. بەزىلەر سىر

دەريانسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئوترار دېگەن يەردە تۇغۇلغان يەيلاسوپ فارابى (950 - يىلى ۋاپات بولغان) غا ئىھتىرام بىلدۈرىدۇ.

مېنىڭچە بۇخارا ئەتراپىدا تۇغۇلغان ئابۇ شېنارى بىلەن بۇخارا شەھرىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان ۋە ئوقۇغان ئەبۇ ئەلى ھۈسەيىن ئىبنى سىنا (ئادەتتە ئىبنى سىنا دېيىلىدۇ، ياۋروپالىقلار ئاۋىسىنا دەيدۇ. 1037 — 980 - يىلى) يېپەك يولىدا تۇغۇلغان ئەڭ چوڭ ئالىم دېگەن نامغا مۇناسىپ. بىراق بىر شەخسكە باھا بېرىش، بولۇپمۇ ئۇ ئالىم جەھەتتىن سىلىشتۇرۇش ناھايىتى قىيىن بىر ئىش. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن شۇنى دەپ ئۆتەيكى، مېنىڭ قارىشىم ئابستراكت بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

باشقا ئالىملار بىلەن سىلىشتۇرغاندا ئىبنى سىنانىڭ ھايۋاتى ۋە ئىش ئىزلىرى، ھەتتاكى ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك ئىشلارمۇ ناھايىتى ئېنىق. بۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ئۆز تەرجىمھالىنى يېزىپ قالدۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەمەلىيەتتە ئۇ 30 يېشىدىن كېيىنكى تەرجىمھال يېزىشنى توختاتقان. 30 يېشىدىن كېيىنكى ئىشلارنى ئۇنىڭ تالىپى ئاچىياۋچىنى تەپسىلىي يېزىپ چىققان.

ئىبنى سىنا بالىلىق دەۋرىدىلا ئاجايىپ ئىقتىدارلىق ئىدى، ھەتتا ئۇنى ئەۋلىيا بالا دېيىشكە بولاتتى. ئۇ ئون يېشىدا قۇرئاننى يادقا بىلىپلا قالماستىن، يەنە نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى پىششىق بىلگىنىگە كىشىلەر ھەيران قالاركەنمىش. كېيىن ئۇ گرېك پەلسەپىسى، لوگىكا ۋە گېئومېتىرىيە قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭدىن گېئومېتىر-

رمیستنی، پەقەتلا ئەسلەپکی ساۋات دەرسلىكىدىكى بەش ئالتە گىپئومېتىرىك شەكىلنى ئۆگىنىۋالغاندىن كېيىن، مۇستەقىل ھالدا مەسىلىلەرنى يېشەلەيدىغان بولغان.

ئۇ تىبابەتچىلىكنى ئۆزى ئۆگەنگەن ۋە بۇ ئىلىمنى ئىگىلەش تەس ئىش ئەمەس دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ كېسەللەرنى داۋالاپ ئاتاقلىق دوختۇرلارنى ھەيران قالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە قانۇن ئۆگىنىش ۋە قانۇن مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن بەس ـ مۇنازىرە قىلىش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ تىبابەتچىلىك ۋە قانۇن قاتارلىق ئىلىملەردە كامالەتكە يەتكەندە ئۇ ئەمدى تېخى 16 ياشقا كىرگەن ئىكەنمىش. ئۇ شۇنداق تىرىشىپ ئۆگىنىدىكەنكى، كېچىلىرىمۇ بىرەر قېتىم تۇزۇكرەك ئۇخلاپ باقمىغان. ئۇ ئۆگىنىشتە بىرەر قىيىن مەسىلىگە دۇچ كېلىپ قالغىنىدا مەسچىتكە كىرىپ ئاللاغا دۇئا قىلىدۇ. كەچلىرى شام يورۇتۇپ قويۇپ ئۆگىنىدۇ. چارچاپ كەتكەندە، ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بىرەر قەدەھ مەي ئىچىۋالىدۇ. ھەتتا ئۇ ئۇخلاپ قالغان چاغلىرىدىمۇ، چۈشىدە يەنىلا يۈرگۈزەرمىش. شۇڭلاشقا بەزەن قىيىن مەسىلىلەر چۈشىدە ھەل قىلىنغانىكەن. ئۇ ئارستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا» دېگەن كىتابىنى 40 قېتىم ئوقۇپ چىققان. پۈتۈن كىتاب ئۇنىڭغا ياد بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، كىتابنى چوڭقۇر چۈشىنىپ كېتەلمىگەن. بىر كۈنى ئۇ مەيلە قەلەمنى يۈرگىنىدە، بىر كىتابپۇروچنىڭ كونا كىتابلارنى گەرزان باھادا سېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تېگىگەن قارابىتىڭ مېتافىزىكىغا شەرھى بەرگەن بىر نۇسخا كىتابنى

سېتىۋالىدۇ، بۇ كىتابنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۈرۈن چۈشىنەلمىگەن قىيىن مەسىلىلەرنى چۈشىنىۋالغان.

بۇخارا پادىشاھى ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغىنىدا ئوردا دوختۇرلىرى ھېچبىر ئامال قىلالمايدۇ. ئۇلار ئىبن سىنانىڭ كېسەل داۋالىيالايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى تەكلىپ قىلىدۇ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ پادىشاھنىڭ كېسىلىنى پۈتۈنلەي ساقايتقانمىش.

ئۇ 18 يېشىدا زامانىمىزدىكى كەڭ تارقالغان بارلىق ئىلىملەرنى پۈختا ئىگىلەپ بولغان.

22 يېشىدا ئۇنىڭ دادىسى ۋاپات بولىدۇ. ئۇ بولسا بۇخارا پادىشاھىنىڭ مۇھىم خىزمەتىدە بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي باشقىلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىغا ئۇچراپ، يۇرتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەنمىش. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇ ئىرانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئىسفاخان پادىشاھىغا ۋەزىر بولغان. ئاخىرىدا ئاشقازان راكىدەك بىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ 50 نەچچە يېشىدا ھەمەداندا قازا بولغان. ئاخىر بۇخاراغا ھايات قايتالمىدى. ئۇنىڭ ئىگىلىگەن بىلىملىرى ئىچىدە بولۇپمۇ مېدىتسىنا بىلەن پەلسەپە دۇنياۋى سەۋىيىگە ئىگە دەپ قارالغان. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تىببىيەت ئاساسلىرى» XII ئەسىردىن كېيىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئىشلىتىلگەن. تا XVI ئەسىرگە كەلگەندە ياۋروپا مېدىتسىنا ساھەسى ئىبن سىنانىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل تەرەققىي قىلغان. ئىبن سىنانىڭ ياۋروپا

مېدىتسىنا ساھەسىگە كۆرسەتكەن تەسىرى نەچچە يۈز يىل داۋام قىلغان.

ئىبىن سىنانىڭ تومۇر تۇتۇش كارامىتى ئۇنىڭ تىبابەتچىلىكتىكى بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. تومۇر ئىلمى جۇڭگودا ئالىلىبۇرۇنلا تەرەققىي تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزىلەر ئىبىن سىنا جۇڭگونىڭ تومۇر ئىلمىدىن پايدىلانغان بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. ئىبىن سىنا جۇڭگونىڭ تومۇر ئىلمىنى ئۆگەنگەنمۇ - يوق؟ ئۆگەنگەن بولسا قانداق يوللار بىلەن ئۆگەنگەن؟ بۇمۇ يېپىك يولىدىكى يېشىلمەي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە.

98. يېپىك يولىدىكى ئەڭ چوڭ شائىر كىم (1)

يېپىك يولىدا تۇغۇلغان ئەڭ چوڭ شائىر كىم؟ كىم بۇ سوئالغا ئويلانماستىنلا جاۋاب بېرەلەيدۇ؟ ئالدى بىلەن شەرقتىكى جۇڭگودا كۆپلىگەن شائىرلار بولۇپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى يېپىك يولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە.

تاڭ سۇلالىسى تازا گۈللەنگەن دەۋردە «شېئىرىيەت پېرى» دەپ شۆھرەت قازانغان لى بەينى مىسالغا ئالساق: ئۇ چاڭئەندىكى شۇەنزۇڭ پادىشاھنىڭ ئوردىسىدا كىرىپ - چىقىپ يۈرگەن مەشھۇر شەخس، شۇنىڭ ئۈچۈن يېپىك يولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. شائىرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى يېپىك يولى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر مۇناسىۋەتتە. سۇيىيا ئىدىنىڭ دايى يىللىرىدا (617 — 605) لى بەينىڭ بوۋىسى غەربىي رايونغا سۇرگۈن قىلىنىپ، تەكرى تېغىنىڭ

شمالی، یەنی تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى چېگرا رايونغا جايلاشقان كىچىك شەھەر سۇياپتا (ھازىرقى سۇ ۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزستان فرونزى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چۇ دەريا ۋادىسىدا) ئولتۇراقلاشقانمىش. بۇ قەلئەسى بار. بىر شەھەر ئىدى. بىراق تاڭ سۇلالىسى سۇياب شەھىرىنى پەقەت 20 نەچچە يىللا سوراپ تۇرالىدى. 703 - يىلى چېكىنىپ چىقتى. بۇ چاغدا لى بەينىڭ دادىسى ئۆز يۇرتى سىچۇەن ئۆلكىسىگە قايتىپ كېلىپ بولغانىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، لى بەي تەكرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى سۇياب شەھىرىدە تۇغۇلغان بولسا كېرەك. بىراق سىچۇەنگە يېتىش يولىدا تۇغۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇ پىكىرنى ئەنگلىيىلىك ۋالىبي ئاسپ («گېنجى قىسسىسى» ۋە باشقا ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغۇچى) ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىش زادى شۇنداقمۇ يوق، ھازىرچە مۇقىم جاۋاب يوق. لېكىن لى بەي جەمەتىنىڭ غەربىي رايونىدىن قايتىپ كەلگەنلىكىدە گەپ يوق.

ئەگەر يېپەك يولىنىڭ ئەڭ غەربىنى رەسىم دېسەك، ئۇ يەردە ئەلۋەتتە نۇرغۇن شائىرلار بولۇپ ئۆتكەن. سۇرىيە، ئىراق قاتارلىق ئەرەب رايونلىرىمۇ ئەزەلدىن شائىر چىقىدىغان جاي. بولۇپمۇ باغدات قاتارلىق جايلار ئەرەب ئەدەبىيات تارىخىدا نۇر چاقنىتىپ تۇرغان شائىرلار جەم بولغان جايلار ئىدى. دەجلە دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قاتناش يولىدا ئابۇنۇۋاس كوچىسى دەپ ئاتالغان بىر كوچا بار. بۇ كوچىغا شائىر ئابۇنۇۋاسنىڭ مىس ھەيكىلى ئورنىتىلغان. ئابۇنۇۋاس IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خەلىپە

ئوزدىسىدا كىرىپ - چىقىپ يۈرگەن مۇھتەم شەخس بولۇپ، ئۇ ھاراق - شاراب ۋە ساھىبجامالارنى مەدھىيىلەيدىغان نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى لى بەينىڭ كىدىن قېلىشمايدۇ.

تارىختىكى سوغدىلار يېرىگە، يەنى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستانغا بېرىپ قالساق، مەيلى بۇ خارادا بولسۇن، مەيلى سەمەرقەنت ياكى تاشكەنتته بولسۇن ئۇلۇغ تۈرك شائىرى ئەلىشىر ناۋائىنىڭ (1501 — 1441 - يىللىرى) ئىسمىنى ئاڭلايمىز ياكى كۆرىمىز. تاشكەنت مېھمانخانىسى ئالدىدىكى مەيدانغا ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان چوڭ تىياتىرخانا سېلىنغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ يەردە داغدۇغىلىق پائالىيەت ئۆتكۈزۈلگەن.

بۇخارادا، يەنى رۇداكىي دەقىقى قاتارلىق پارسچە يازىدىغان شائىرلارمۇ ئۆتكەن. «تۆت نۇقتۇق» دېگەن قىزىقارلىق كىتابنى يازغان شائىر نىزامى گەنجەۋىي بولسا سەمەرقەنتلىك شائىر.

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يېپەك يولىدىن شائىر تاللاش ناھايىتى تەس ئىش. بىراق شۇنچىۋالا ئۇستىكارلار ئىچىدىن تۆۋەندىكى شەخسنى يېپەك يولىدىكى ئەڭ چوڭ شائىر بولۇشقا مۇناسىپ دەپ كۆرسەتسەم قارشى پىكىر چىقماس. ئۇ بولسىمۇ 60 مىڭ مىسرالىق داستان «شاھنامە»نى يازغان پىردەۋسىي. ئىرانلىقلار ئۆز ۋەتىنىدە شۇنداق بىر شائىر چىققىنىدىن پەخىرلىنىدۇ.

پىردەۋسىي مىلادىي 940 - يىلى ياكى 941 - يىلى

ئىراننىڭ شەرقىدىكى فىردائۇس ئەتراپىغا جايلاشقان باز كەنتىدە بىر مۇتەپەككۇر ئائىلىدە تۇغۇلغان، ئىران VII ئەسىردىن كېيىن ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنىپ بىر مەھەل ئىسلام دىنىي ۋە ئەرەب تىلىنىڭ ئاساسىمىلياتسىيىسىگە ئۇچرىغان. بىراق قانداق بولمىسۇن ئۇلار يۈكسەك قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە بىر مىللەت - دە. X ئەسىرگە كەلگەندە ئۇلارنىڭ مىللىي روھى روشەن ھالدا قايتا گۈللىنىشكە باشلىدى، ئۇلار يېقىنقى زامان پارس تىلىنى قوللىنىشتەك ئەدەبىيات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىرانىنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە رىۋايەتلىرى قاتارلىق لا رنى تەتقىق قىلىشمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

پىردەۋسىي مىللىي روھنىڭ قايتا گۈللىنىۋاتقان ۋەزىيەتتىن خۇرسەن بولماقتا ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن زامانداش شائىر دەقىقىي شۇ ۋاقىتتا ئىران مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە تارىخىنى داستان قىلىپ يېزىپ چىقماقچى بولۇۋاتاتتى. بىراق 980 - يىلى دەقىقى ئۆز قۇلى تەرىپىدىن توساتتىن قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پىردەۋسىي دەقىقىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ ئىشنى ئورۇنلاش جاسارىتىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ 40 ياشلارغا كىرىپ قالغانىدى.

«شاھنامە» نىڭ ئىجادىيىتى مانا شۇنداق باشلانغان.

پىردەۋسىنىڭ بەختىگە يارىشا ئۆز تۇرمۇشىنى قامداپ كەتكۈدەك مۇلكى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئەمەس ئىدى. بۇ ئۇنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىجادىيەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت بولدى.

ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ھەسرەت ئىچىدە مۇنداق دېگەن:
«30 نەچچە يىل ئەجىر قىلىپ، 70 ياشقىمۇ كىرىپ قاپ-
تىمەن، بىراق تىلىچىمۇ ھەق ئېلىپ باققىنىم يوق».
1010 - يىلى ئەتراپىدا 60 مىڭ مىسرالىق داستان
پۈتۈپ چىققتى.
شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتى ئانچە ئۇزۇنغا بارمىدى.
1012 - يىلى ئۇ 80 يېشىدا ئىردا ئۇس شەھىرىدە ۋاپات بولدى.

99. يىپەك يولىدىكى ئەڭ چوڭ شائىر كىم (2)

ئۇ ھازىر پۈتۈن ئىران خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر
مىللەت سىمۋولى بولۇپ قالدى. تېھرانىدا ئۇنىڭ نامى
بىلەن ئاتالغان كوچا بار، كىشىلەر بۇ يەردە ئۇنىڭ
مىس ھەيكىلىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتىدۇ. بىراق ئۇنىڭ
ئاخىرقى ھاياتى ئىنتايىن زېرىكىشلىك ئىچىدە ئۆتكەن.
ئۇ ۋاپات بولۇپ 130 نەچچە يىلدىن كېيىن سەمەرقەنتتە
دۇنياغا كەلگەن شائىر نىزامىي گەنجەۋىي «تۆت نۇتۇق»
نى يېزىپ چىقتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى قىسمەن ماقالىلەر
كىشىلەر تەرىپىدىن پەردەۋىسىنىڭ ئىش ئىزلىرى تەپسىلات
قىلىنغان ئەڭ بالدۇرقى يازما خاتىرىلەر دەپ قارالماقتا.
ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب مەزمۇن جەھەتتە بەزى تارىخىي پا-
كىتلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپلا قالماستىن، بەلكىي بۇ ئۇلۇغ
شائىرنىڭ ئۇسلۇبىنى ئەمەلىي ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىگەن.
ئېيتىشلارغا قارىغاندا نىزامىي گەنجەۋىي 1116 - يىلى دىئوسقا
كېلىپ پەردەۋىسىي قەبرىسىنى زىيارەت قىلغان.

بۇ يەرده يەنه مۇنداق بىر گۇمان بار: پىردەۋسي زادى نېمە مەقسەتتە ئۆز ئىشى ئۈچۈن نەچچە ئون يىل قان تەر سىكدۈرۈپ ئىشلىگەن؟ نېزامىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ بۇ داستاننى مەلۇم بىر پادىشاھقا تەقدىم قىلىپ، ئىنئام ئېلىپ، قېرىغا مىراس قالدۇرماقچىكەن.

چۈنكى ئۇ چاغلاردا تېخى قەلەم ھەققىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دەۋر بولمىغاچقا، شائىرلار ئادەتتە ئۆزلىرىگە ماددىي يۆلەنچۈك تېپىش ئۈچۈن ئەسەر يازاتتى ۋە ئىنئام ئالغان پۇلغا تايىنىپ جان باقاتتى.

ئەينى ۋاقىتتا بۇخارانى پايتەخت قىلىپ، ئەدەبىيات سەنئەتنى قوغداش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان سامانىلار سۇلالىسى يىمىرىلىپ، ئافغانىستانغا قوشنا بولغان كاسنىلار، يەنى تۈركلەر تەسىس قىلىنغان كاسنىلار سۇلالىسى گۈللەنگەنىدى. شۇ چاغدىكى پادىشاھ مۇھەممەد (998 — 1030 - يىللىرى تەختتە بولغان) دائىم ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىرىپ نۇرغۇن بايلىق ئولجا ئالغان، شۇڭلاشقا ئۇ ئۆزىنىڭ بايلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. گەرچە ئۆزى قاراقورۇساق ئادەم بولسىمۇ، لېكىن ئوردىسىغا نۇرغۇن ئالىملارنى يىغىۋالغان. ئۇ شائىرلارنىڭ ئۆزىنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى يېزىشىنى ياخشى كۆرەتتى. ئۆزىگە يېقىپ قالغان ئەسەرلەرگە كىشى ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە پۇل ئىنئام قىلاتتى. مەرىسرا شېئىرغا بىرنەچچە ئالتۇن تەڭگە ئىنئام قىلىدىغان ئىش دائىم ئۇچراپ تۇراتتى.

پىردەۋسىنىڭ مۇھەممەد شاھقا دەسلەپكى قارىشى غانداق بولغان، بۇنىسى نامەلۇم. لېكىن مۇھەممەد شاھنىڭ

باش ۋەزىرى ئىسفاراينى پىردەۋسىنىڭ تالانتىنى قەدىر-لەپ، پادىشاھقا ئۇتۇق تەرىپىنى قىلىپ تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇ مىكىبىر جاپادا يېزىپ چىققان «شاھنامە» نىڭ قول يازمىسىنى ئېلىپ كاسىغا كېلىدۇ.

ئەپسۇسكى، ئۇ داستاننى پادىشاھقا سۇنغان چاغدا، باش ۋەزىر ئىسفاراينى سىياسىي رەقىبلىرىنىڭ قىستىشى بىلەن ئۆز مەرتىۋىسىدىن ئايرىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ ئۆمۈر بويى قىلغان ئەجرىمۇ بېسىلىپ قالدى. پىردەۋسىي ئۆزى مۇنداق دېگەن: «پادىشاھ داستانىمغا قارايمۇ قويمىدى. بەتنام ۋەجىدىن بېشىمغا بالا تەگدى». نەزىمىنىڭ ئېيتىشىچە، پادىشاھ ئەسلىدە بىر مىسرا شېئىرغا بىر ئالتۇن تەڭگە بەرمەكچى بولغان. لېكىن كېيىنچە بىر مىسرا شېئىرغا بىر كۈمۈش تەڭگە بېرىشكىمۇ قىينىغان.

ئۇنىڭغا قانچىلىك ھەق بېرىش توغرىسىدا پادىشاھ سابىق باش ۋەزىرنىڭ سىياسىي رەقىبلىرى بىلەن كېڭەشكەن: «50 مىڭ كۈمۈش تەڭگە بەرسەك بولدى»، «بۇمۇ ئارتۇق كېتىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ غەيرىي ئەقىدە ئىكەنلىكىگە تولۇق ئىسپات بار». نەتىجىدە پادىشاھ ئۇنىڭغا ئاران 20 مىڭ كۈمۈش تەڭگە بېرگەن.

«30 يىللىق مېھنەتنىڭ بەدىلى مۇشۇ بولدىمۇ؟» پىردەۋسىنىڭ دەھشەتلىك غەزىپى كەلدى، ئۇ سەداپقا كىردى. يۈيۈنۈپ بولغاندىن كېيىن بىر قەدەھ پىۋە ئىچتى ـ دە، پادىشاھ بەرگەن پۇلنىڭ ھەممىسىنى دۇمبىسىنى سۈرتۈپ قويغۇچى مالاي بىلەن پىۋا ئەكىلىپ بەرگۈچى ماللايغا بېرىۋېتىپ، شۇ ئاخشىمى كاسىدىن قېچىپ كەتتى.

ئۇ ئۆيگە كەتمىدى. چۈنكى ئۇ مۇھەممەدنىڭ ۋەھشىيلىكىنى بىلەتتى. ئۇ ھېراتتا ئالتە ئاي يوشۇرۇنۇپ ياتتى. دېگەندەك پادىشاھنىڭ پايلاقچىلىرى ئۇنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن دەرھال فىردائوسقا يېتىپ كەلدى. نەتىجىدە ئۇلار قۇرۇق قول قايتتى.

نەچچە يىلدىن كېيىن، مۇھەممەد ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ يېنىش يولىدا، ئۇ كىشىلەردىن پەردەۋسىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى خاتالىقىغا پۇشايمان قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ 60 مىڭ ئالتۇن تەڭگە قىممىتىدە ھىندى نىل بويىقىنى ئۇنىڭ ئۆيگە ئاپىرىپ بېرىشكە پەرمان چۈشۈردى. ھىندى نىل بويىقى ئارتىلغان تۆگە كارۋىنى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، فىردائوسقا كېلىپ فىردەۋسىي ئولتۇراقلاشقان تاغارات رايونىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ كېلىشىگە جىنازا كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلارغا ئۇچرىشىپ قالىدۇ. جىنازا ئىچىدە ياتقان كىشى دەل قىلغان ئەجرىگە ھەق ئالالمىغان پەردەۋسىي ئىدى.

ئۇنىڭ ئۇستىگە پەردەۋسىي غەيرىي دىنىنىي ئېتىقادتا چىڭ تۇرغانلىقىدىن، ئۇنى بۇ شەھەردىكى ئىسلام مازارلىرىغا دەپنە قىلىشقا يول قويمىغان. ئاخىر ئۇنى ئۆزىنىڭ بېغىغا دەپنە قىلىشقا توغرا كەلگەن.

ھىندى نىل بويىقى ئاپارغۇچىلار ھىندى نىل بويىقىنى پەردەۋسىنىڭ ئارزۇ قىزىغا سوۋغا قىلماقچى بولىدۇ، لېكىن سىلىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلىنغان. نىزامىنىڭ ئېيتىشىچە، نەتىجىدە بۇ نەرسىلەر فىردائوستىكى مەلۇم بىر

كارۋان ساربېنىڭ ئوق خىزاجىتى بولۇپ كەتكەن.

يۇقىرىقى ۋەقەنى گەرچە بەزىلەر پۈتۈنلەي راست بولۇشى ناتايىن دېسەمۇ، لېكىن پىردەۋىسي ئۆزىنىڭ ئۆچمەس داستانىنى كاسساننىڭ ئۆكتەم پادىشاھىغا سۇنغىنى ۋە ھېچبىر نەپ ئالالمىغانلىقى پۈتۈنلەي راست.

پىردەۋسىيدەك ئالەمشۇمۇل بىر تالانت ئىگىسى مۇھەممەتتەك بىر رەزىل ئادەمنى تونۇپ يېتەلمەسمۇ؟ بۇ بەلكىم تالانتلىقلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بولسا كېرەك! مانا بۇلارمۇ يېنىك يولدا يېشىلمەي كېلىۋاتقان مەسىلىدۇر.

يىپەك يولىغا مۇناسىۋەتلىك يىلنامە

مىلادىدىن بۇرۇن

3000 - يىل سومېل دەۋرى (— 2750 —) 2580 - يىل ئاكاد دەۋرى.

1600 - يىل گىد پادىشاھلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى

700 - يىل ئاسسورىيە دۇنياۋى ئىمپېرىيە بولىدۇ (پايتەختى ننىۋىيە).

660 - يىل زورو ئاستېر دىنى تەسىس قىلىنىدۇ (583).

556 - يىل بۇددا دىنى تەسىس قىلىنىدۇ (— 486 —).

525 - يىل پېرسىيە ئاخېمېنىد سۇلالىسى، ئىران ۋە مىسوپوتامىيە بىرلىككە كېلىدۇ

334 - يىل ئىمپېراتور ئالېكساندر ئاسىياغا يۈرۈش قىلىدۇ.

331 - يىل ئالېكساندرىيە شەھرى تەسىس قىلىنىدۇ.

327 - يىل ئىمپېراتور ئالېكساندرنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلىغان قوشۇنى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى (ھىندى دەريا بويى) غا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدۇ. (325 —).

323 - يىل ئىمپېراتور ئالېكساندر بابىلدا ۋاپات بولىدۇ.

209 - يىل هون (موڭغۇل) مۇدو تەڭرىقۇت تەختكە ئولتۇرىدۇ (— 172 —).

139 - يىل خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى جاڭ چىيەننى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىدۇ (ئۇلۇغ ياۋچىلار).

104 - يىل لى گۇاڭلى فەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ مەغلۇپ بولىدۇ.

102 - يىل لى گۇاڭلى فەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ.

77 - يىلى خۇجىزى (خەن سۇلالىسى) دوورەن شاھىنى ئۆلتۈرۈپ، بىلىكخان تۇرغۇزۇپ دوورەننىڭ نامىنى پىشامشانغا ئۆزگەرتىدۇ.

2 - يىلى بۇددا دىنى جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرىدۇ («قىسقىچە ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابتا قەيت قىلىنىشىچە).

مىلادىدىن كېيىن

76 - يىلى كېپىنكى خەن سۇلالىسى، بەنچاۋ غەربىي رايونىنى باشقۇرىدۇ (— 102 —). گاندارا سەنئىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى.

226 - پەرسىيە ساسانىلار سۇلالىسى قۇرۇلىدۇ (پايتەختى ستەيشفىن).

366 - يىلى شامانالبغۇ دۇڭخۇاڭ مىڭ ئۆيىنى ياساشنى باشلايدۇ.

399 - يىلى فا شيەن ھىندىستانغا ساياھەت قىلىپ، «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» نى يازىدۇ (— 414 —).

531 - يىلى پىرسىيە ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى (قوسراۋ 1. نوناروۋان شاھ).

610 - يىلى رۇسۇلۇللاغا ۋەھىي چۈشۈپ پەيغەمبەر بولىدۇ (ئىسلام دىنى تەسىس قىلىنىدۇ).

629 - يىلى شۇەنجۇاڭ ھىندىستانغا سايا‌ھەت قىلىدۇ («بۈيۈك تاڭ دەۋرىدە غەربكە سايا‌ھەت») (— 645 —).

630 - يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قان ئۆكمەسىنى مەككىنى بويسۇندۇرىدۇ.

642 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا، تاڭ سۇلالىسى ئىسلام قوشۇنىغا يېڭىلىندۇ. ئىسلام كۈچلىرى غەربىي رايونغا سىڭىپ كىرىدۇ. قەغەز ياساش تېخنىكىسى غەربكە تارقايدۇ.

781 - يىلى «روماجىڭجياۋ دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقالغان ئابىدىسى» تىكلىنىدۇ (نېستورى مەزھىپى).

1020 - يىلى سالجۇقلار كۆتۈرۈلىدۇ.

1099 - يىلى بىرىنچى قېتىملىق ئەھلى سەلىپ يۈرۈشى باشلىنىدۇ.

1155 - يىلى تېموچىن (چىڭگىزخان) دۇنياغا كېلىدۇ.

1169 - يىلى تېموچىن (چىڭگىزخان) موڭغۇل ئىمپېراتورى بولىدۇ.

1206 - يىلى تېموچىن موڭغۇلىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، چىڭگىزخان دەپ نام ئالىدۇ.

1291 - يىلى ماركوپولو شەرققە سەپەر قىلىدۇ (— 1295 —).

1369 - يىلى تېمور ەەربىي تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تېمور ئىمپېرىيەسىنى قۇرىدۇ (پايتەختى سەمەرقەنت).

1405 - يىلى تېمور شەرقتە يۈرۈش قىلغىنىدا ئوتراردا قازا بولىدۇ.

丝绸之路的99个谜
（维吾尔文）
艾尔肯　译
责任编辑：艾克拜尔·艾力

新疆青少年出版社出版　（乌鲁木齐市建设路九号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
787×1092毫米　32开本　10印张
1986年4月第1版　1987年3月第3次印刷
印数：8.151—12.200
ISBN7-5371-0040-3/K-8

统一书号：M11124·18　定价：0.90元